

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

MÜBHEMÂTÜ'L-KUR'ÂN EDEBİYATI
VE
MÜBHEM BİLGİSİNİN TEFSİRLERE YANSIMASI

Doktora Tezi

Selma ÖMÜR

Ankara 2025

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

MÜBHEMÂTÜ'L-KUR'ÂN EDEBİYATI
VE
MÜBHEM BİLGİSİNİN TEFSİRLERE YANSIMASI

Doktora Tezi

Selma ÖMÜR

Tez. Danışmanı

Prof. Dr. İsmail ÇALIŞKAN

Ankara 2025

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

MÜBHEMÂTÜ'L-KUR'ÂN EDEBİYATI
VE
MÜBHEM BİLGİSİNİN TEFSİRLERE YANSIMASI

Doktora Tezi

Tez Danışmanı
Prof. Dr. İsmail ÇALIŞKAN

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

- 1. Prof. Dr. İsmail ÇALIŞKAN**
- 2. Prof. Dr. Mesut OKUMUŞ**
- 3. Prof. Dr. Abdülmecit İSLAMOĞLU**
- 4. Prof. Dr. Mevlüt ERTEN**
- 5. Prof. Dr. Süleyman GEZER**

Tez Savunma Tarihi

20.11.2025

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Prof. Dr. İsmail ÇALIŞKAN'ın danışmanlığında hazırladığım "**Mübhemâtü'l-Kur'ân Edebiyatı ve Mübhem Bilgisinin Tefsirlere Yansıması (Ankara 2025)**" adlı doktora tezimdeki bütün bilgileri akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplayıp sunduğumu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

10.12.2025

Selma ÖMÜR

ÖNSÖZ

Kur'ân Hz. Peygamber döneminden günümüze kadar Müslümanlar tarafından anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu gayretin ürünü olarak sadece tefsir sahasında bile binlerce eser vücuda getirilmiştir. Kur'ân İlimleri ile ilgili özel çalışmaları dahil ettiğimizde sayı olağanüstü şekilde çoğalmış, halen de çoğalmaya devam etmektedir.

Mübhemâtü'l-Kur'ân tefsir sahasındaki ilim deryasının içinde oluşturulan konulardan biridir. Bu konuya çalışmamızın nedeni, mübhem olarak tabir edilen ayetlerin tarihî seyir içinde yorumlanışını ve Mübhemâtü'l-Kur'ân'ın diğer Kur'ân ilimleri arasındaki konumunu belirlemektir.

Bu çalışmanın hazırlanışında ilim yolculuğuma engin birikimi ve samimiyeti ile rehberlik eden hocam Prof. Dr. İsmail Çalışkan'a teşekkür ederim. Tez İzleme Komiteme katılarak sundukları katkılarından dolayı Prof. Dr. Mesut Okumuş'a ve Prof. Dr. Abdülmecit İslamoğlu'na, tezimi okuma nezaketinde bulunan ve katkılarını esirgemeyen arkadaşım Fatma Zehra Göktaş'a, İngilizce metin çevirilerinde yardımcı olan Dr. Ömer Faruk Şen'e, yazma eserlere ulaşmamda yardımcı olan Hacı Selim Ağa Kütüphanesi çalışanlarına ve hassaten çalışmam boyunca yardım, destek ve motivelerini yanında hissettiğim eşim Süleyman Ömür ile çocuklarım Mustafa Selim Ömür ve Ömer Halis Ömür'e teşekkürü borç bilirim.

Selma ÖMÜR

Ankara 2025

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
İÇİNDEKİLER.....	ii
KISALTMALAR	iv
TRANSKRİPSİYON İŞARETLERİ.....	v

GİRİŞ

A- ÇALIŞMANIN KONUSU VE ÖNEMİ	2
B- ÇALIŞMANIN AMACI VE PROBLEMİ.....	2
C- ÇALIŞMANIN METODU	4
D- LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ.....	7
E- MÜBHEMÂTÜ'L-KUR'ÂN'IN MAHİYETİ	10
1. Mübhemâtü'l-Kur'ân Literatürünün Teşekkülü.....	12
2. Mübhemâtü'l-Kur'ân'ın Amacı	13
3. Mübhemlerin Kur'ân'da Yer Alış Şekilleri.....	14
4. Kur'ân'da Mübhemâtın Bulunma Sebepleri	19
5. Mübhemâtü'l-Kur'ân'ın Kaynakları	21
6. Mübhemâtü'l-Kur'ân ile İlgili Eserler	27

BİRİNCİ BÖLÜM

MÜBHEMÂTÜ'L-KUR'ÂN'IN OLUŞUMU VE KLASİK DÖNEMDE BİLGİ DEĞERİ

1.1. Mübhemâtın Taksimi: Hitâbî, Kıssâî ve Lafzî Mübhem.....	31
1.2. Sahabe Dönemi: Mübhemât Bilgisine İhtiyaç Duyulmadığı Dönem.....	34
1.3. Tabiun Dönemi: Mübhemât Bilgisinin Anlamanın Unsuru Olarak Görülmeye Başlaması	43
1.4. Klasik Dönem (Hicri 3-17. Asırlar): Mübhem Bilgisinin Sistemik Kitaplarda İstihdamı	49
1.4.1. Tefsirlerde Mübhemlere Dair Bilgilerin Kullanılması	50
1.4.2. Ulûmu'l-Kur'ân Kitaplarında Mübhemât Başlığının Kullanılmaya Başlaması ...	63

1.5. Klasik Dönem Mübhemâtü'l-Kur'ân Eserlerinin Muhteva ve Anlayış Bakımından İncelenmesi	69
1.5.1. Süheylî: <i>et-Ta'rîf ve'l-Î'lâm</i>	69
1.5.2. İbn Asâkir: <i>et-Tekmîl ve'l-İtmâm</i>	71
1.5.3. İbn Cemâa: <i>Ğureru't-Tibyân</i>	73
1.5.4. Ebû Abdullah Belensî: <i>Tefsîru Mübhemâti'l-Kur'ân</i>	75
1.5.5. Suyûtî: <i>Müfhemâtü'l-Akrân</i>	76
1.5.6. Udkâvî: <i>Tervîhu Üli'd-Dimâse</i>	79
1.6. Mübhemâtın Güncel Olaylar Vesilesiyle İdeolojik İstihdamı.....	80

İKİNCİ BÖLÜM

ÇAĞDAŞ DÖNEM TEFSİRLERİNDE MÜBHEMÂTÜ'L-KUR'ÂN'IN KONUMU

2.1. Tefsirlerde Mübhemâtın İşlenişi.....	93
2.2. Çağdaş Dönem Mübhemâtü'l-Kur'ân Çalışmalarının Değerlendirilmesi	120
2.2.1. Ulûmu'l-Kur'ân Kitaplarında Mübhemâtü'l-Kur'ân'ın İşlenişi	120
2.2.2. Mübhemâtü'l-Kur'ân Eserlerinin İncelenmesi	126
2.2.2.1. Debrelî Vildân Fâik: <i>Tavdîhu'l-Mübhemât</i>	126
2.2.2.2. Mustafa b. Yusuf el-Esîr: <i>Hediyyetü'l-İhvân</i>	130
2.2.2.3. Hüseyin Yaşar: <i>Kur'ân'da Mübhem Ayetler</i>	131
2.3. Mübhemâtü'l-Kur'ân'ın Tenkid Edildiği Yönler	133
2.3.1. Yorum Zenginliğine Mâni Olması	133
2.3.2. İsrâiliyyâta Fazlaca Yer Vermesi.....	135
2.3.3. Mübhem Ayetler İçin Farklı Medluller İleri Sürülmesi	139
2.3.4. Kur'ân'a ve Akla Aykırılık.....	142
2.3.5. Arap Dili ve Vakıya Aykırılık	145
2.4. Çağdaş Dönemde Mübhemâtın Güncel Olaylara Tatbiki: <i>Sebîlü'r-Reşâd Dergisi</i> Örneği	147
SONUÇ.....	155
EK 1: Tezde Geçen Ayetlerdeki Mübhem İfadeler	160
KAYNAKÇA	171
ÖZET	194
ABSTRACT	195

KISALTMALAR

AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
AÜSBE	: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
as.	: Aleyhi's-selam
b.	: Bin, İbn
by.	: Basım Yeri Yok
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
ed.	: Editör
MÜSBE	: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi
h.	: Hicri
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
sav.	: Sallallâhu Aleyhi ve Sellem
SM	: Sırat-ı Müstakîm
SR	: Sebîlü'r-Reşâd
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik Eden, Muhakkik
ts.	: Tarihsiz
vd.	: ve diğerleri
Yay.	: Yayınları

TRANSKRİPSİYON İŞARETLERİ

Arapça Harfler	Latin Harfleri (Türkçe)
ء	'
ا	A/a
ب	B/b
ت	T/t
ث	Ş/ş
ج	C/c
ح	Ĥ/h
خ	Ĥ/h
د	D/d
ذ	Z/z
ر	R/r
ز	Z/z
س	S/s
ش	Ş/ş
ص	Ş/ş
ض	Ď/d
ط	T/t
ظ	Z/z
ع	'
غ	Ĝ/g
ف	F/f
ق	K/k
ك	K/k
ل	L/l
م	M/m
ن	N/n
و	V/v
ه	H/h
ی	Y/y
...ا	Â/â
...و	Û/û
...ي	Î/î

GİRİŞ

Kur'ân-ı Kerîm, Yüce Allah'ın insanlığa hidayet rehberi ve son hitabıdır. Birçok yerinde apaçık bir Arapça kitap olarak bahsedilmesi ile muhtevastaki mübhem ifadelerin varlığı birbiriyle çelişir gibi gözükse de bizzat Kur'ân'ın kendisi çelişkiden uzak olduğunu dile getirmektedir.¹ Kur'ân'ın kendine has birçok üslup özelliği vardır. Kimin ve neyin kastedildiğinin anlaşılması, belirsiz ifade biçimi bunlardan biridir.

Mübhemler, gizlenmiş bilgiler olmadığı gibi Müslümanların bu bilgilerden mahrum ediliş anlamına da gelmemelidir. Burada şu soru akla gelebilir: İnsanlığı dosdoğru yola ulaştıracak derecede açık bir kitapta neden mübhem ifadeler vardır? Bunun birkaç sebebi vardır. İlki Kur'ân'ın nüzûlü itibariyle bir hitap olmasından kaynaklanmaktadır. Zira Kur'ân yazılı bir metin şeklinde gönderilmemiş, yine Allah Hz. Peygamber'in diliyle insanlara hitap etmiştir. Bu hitabın yazıya geçirilmesiyle metnin tabi bağlamı olan söylenen şey ve niçin söylenildiği, sözün söylenildiği muhatap, mekân ve zaman metinde mübhem kalmıştır. İkincisi Kur'ân'ın hitap olmasının ötesinde zamanını ve mekânını aşan nüzûl dönemi sonrasına da hitap etmeye dönük evrensel bir kitap oluşundandır. Çünkü ayetlerde bahsi geçen zaman, mekân ve şahıslar yerel özellikler taşımakta, bu ibarelerin açıkça zikredilmemesi Kur'ân'ın evrenselliğine bağlıdır. Kur'ân'da her nesilde tekerrür eden ve her çerçevede benzeri bulunabilecek insanî özelliklerden bahsedilmektedir. Üçüncüsü Kur'ân'ın anlatım tarzı olan kıssa üslubundandır. Allah tarihin kısa bir kesitine giderek tarihî detaylardan uzak, olayları ibret alıcı, öğüt verici, terbiye edici ve yönlendirici bir şekilde sunmaktadır. Kıssa ve olaylar mübhemlikleri giderilmiş bir şekilde anlatılsaydı, insanları daha az etkileyebilirdi. Zira kıssalardaki mübhemlikler insanların dikkatini celbetmektedir. Ayrıca içerdiği ayetlerin,

¹ Nisâ 4/82; Kehf 18/1.

her dönemde karşılaşılabilecek insan türlerinden bahsetmesi, olayların tarihini yer ve zaman mefhumunu atlayarak anlatması; tarih kitaplarındaki gibi sadece bilgi verme amacı taşımadığı ve ulvî hedeflere yöneldiğini gösterir. Dördüncüsü ise Arap dilinden kaynaklanan yapısından kaynaklanan icâzî yönündendir. Zihinleri önce mübhem bir ifade ile söylenecek olana yönelterek dikkat çekmektedir.

Yukarıda söylenen gerçeklikleriyle beraber Kur'ân'daki mübhemler açıklanmaya ihtiyaç duyulan ifadeler arasında değerlendirilmiştir.

A- ÇALIŞMANIN KONUSU VE ÖNEMİ

Mübhemât belirsiz anlatımları ifade eden bir üst kavramdır. Kur'ân'da anlatılan pek çok olayda muhatapla bağlantısı olduğu halde isim zikredilmemiştir. Kıssaların anlatıldığı yerlerde ise ayrıntılara girilmemiştir. Mübhemâtî'l-Kur'ân bu belirsiz ifadelerin gerçekte hangi varlığa delalet ettiğini belirlemeyi amaçlamaktadır.

Mübhemâtü'l-Kur'ân ile ilgili epeyce çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar mübhem ifadelerin tespitini, istismar edildiği durumları, mübhemleri belirlemenin gereksiz oluşunu ve konunun tanıtılmasını konu edinmektedir. Bu çalışma bunların hepsini içermekle birlikte tarihî süreçte mübhem kavramından ne anlaşıldığını araştırmaktadır. Ancak konu bir bütün olarak ele alınmamıştır. Bu sebeple çalışmada klasik ve çağdaş dönem müfessirlerinin kendi yaşadıkları zaman diliminden mübhemleri yorumlayışı, geçen asırların ardından mübhemlerle ilgili rivayetlerin hâlâ tefsirlerde yer alıp almadığı ve bir disiplin olarak Mübhemâtü'l-Kur'ân'a ihtiyaç duyulup duyulmadığı konuları incelenecektir. Ayrıca bu konuya dair yazılan kitapların tetkiki yapılacaktır.

B- ÇALIŞMANIN AMACI VE PROBLEMİ

Tefsir alanındaki çalışmalar iki mecrada yoğunluk kazanmaktadır. Birincisi sağlıklı bir Kur'ân anlayışına doğru zemin oluşturacak alt yapıyı hazırlamak için yapılan gayretler, diğeri ise tefsir alanındaki herhangi bir sorunun çözümüne odaklanan

gayretlerdir. Bu ilim mübhemlerin, Kur'ân'ın mushaf haline geldikten sonrası için gerekli olduğunu ortaya koyar. Bu noktada Kur'ân metninin anlaşılmasında erken dönem mübhem anlayışı, tarihî süreçte algılanış biçimi ve farklılıkları üzerine yoğunlaşılacaktır. Mübhemlerin açıklanması konusunda yorumcunun kendi tarih ve anlayışı penceresinden yorumlamasının Kur'ân-ı Kerîm'in doğru anlaşılmasını gölgelediği görülmektedir. Bu hususa farklı örnekler üzerinden değinilecektir. Bu alanda yapılan çalışmaların ortak özelliği olarak şu söylenebilir: Çalışmalarda ekseriyetle kişi yahut konu özelinde mübhem kavramı işlenmiş ve ilgili alandaki mübhemler tespit edilmeye çalışılmıştır. Bizim çalışmamızdaki amacımız herhangi bir mübhem ifadenin beyan edilmesi değildir. Tarihî süreçte mübhemlere verilen açıklamaları bir araya getirerek mübhemleri açıklamanın tefsirdeki önemini, mübhem kavramında yaşanan değişikliği ve konunun istismara ve eleştiriye açık taraflarını ortaya koymaktır. Bu bağlamda şu sorular önemlidir.

- Müfessirler tefsirlerini oluştururken mübhemât bilgisine ihtiyaç duymuş mudur?

Mübhem olarak addedilen ifadeler için müfessirler de mübhem demişler midir?

Müfessirlerin mübhem dedikleri durumlar nelerdir?

-Ulûmu'l-Kur'ân ve Tefsir Usulü üzerine yazılan bazı kitaplarda *Müfessirin Tefsir Yapabilmesi İçin Gerekli İlimler* başlığı altında 'mübhemlerin bilinmesini sağlayan hadisler' maddesine yer verilmektedir. Mübhemlerin bilinmesi bu derece önemi haiz bir konu olarak görülürken Mübhemâtü'l-Kur'ân'ın ayrı bir başlık altında ele alınmamasının sebebi nedir?

-Günümüzde Kur'ân ayetleri yorumlanırken sıkça dile getirilen, açıklanması bazı evrensel ilkeleri gölgelediği için *mübhemler bulunduğu hal üzerine bırakılmalıdır* anlayışı tefsirlerde karşılık bulmuş mudur?

- Ulûmu'l-Kur'ân eserlerindeki Mübhemâtü'l-Kur'ân başlığı altında orijinal meselelere yer verilmekte midir yoksa eskinin tekrarından öteye gidilememiş midir?

- Mübhem kavramında herhangi bir daralma ve genişleme olmuş mudur? Özellikle Mübhemâtü'l-Kur'ân kitaplarının müellifleri bu konuda nasıl bir bakış açısına sahiptir?

-Hangi ayetlerdeki mübhem hususlar amaca hizmet olarak görülüp istismar edilmiştir? Günümüzde de ayetlerin mübhem ifadeleri üzerinden güncel olaylara tatbiki ne şekilde olmaktadır?

Burada sıralanan sorular mübhem bilgisi açısından sorun teşkil eden yönlerdir.

Çalışma genel hatlarıyla bu soruların cevaplarını bulmaya yönelik olacaktır.

C- ÇALIŞMANIN METODU

Araştırmada öne çıkan metotlar kaynak incelemesi ve metin tahlili modelidir. Bu iki metodu kullanarak Mübhemâtü'l-Kur'ân'ın problemleri, bilgi değeri, mübhem tasavvuru, tefsir tarihi ve günümüz tefsir anlayışı açısından yeri incelenecektir. Bununla birlikte çalışmada karşılaştırma metodu da kullanılacaktır.

Girişte Mübhemâtü'l-Kur'ân'ın kavramsal çerçevesi, konusu, teşekkülü, Kur'ân'da bulunma sebepleri ve yer alış şekilleri gibi konuyu tanıtmaya yönelik bilgilere yer verilecektir. Ayrıca klasik dönem tefsir anlayışı ve mübhemât bilgisine bakış, bu alanda vücuda getirilen eserler ele alınacaktır.

Birinci bölümde mübhematin taksimi, mübhem bilginin müşahhaslaştırılmadan yorumunun genişletilmesine değinilecektir. Ayrıca müfessirlerin kendi tarihî konumlarında Kur'ân'ı kendi tutumları çerçevesinde nasıl bir okumaya tabi tuttukları ele alınacaktır. Mezheplerin kendi meşruiyetlerini sağlamak ve karşıt görüşleri yanıtlamak gayesiyle Kur'ân ayetlerini referans göstererek mübhemleri ideolojik amaçlarıyla okumalarına da yer verilecektir. Bu amaçla başta Şia olmak üzere Haricilik, Mutezile ve Ehl-i Sünnet'in görüşlerine değinilecektir.

İkinci bölümde ise çağdaş dönem tefsir algısı mübhemât üzerinden incelenecektir. Güncel tefsirlerde mübhemleri açıklayan rivayetlere ne kadar yer verildiği, bu konuda

müfessirlerin görüşleri ve günümüz tefsirine etkisi ele alınacaktır. Bu dönemde kaleme alınan mübhemât eserleri incelenerek farklılaşan yönleri incelenecektir. Ayrıca çağdaş dönemde mübhemlerin yorumunun güncel olaylara tatbik edilmesini görmek amacıyla Osmanlı'nın son döneminde yayına giren *Sebilü'r-Reşâd Dergisi*'nde yer alan bazı yazılara yer verilecektir. Bu derginin seçilmesindeki sebep, yayınlandığı tarihlerin Osmanlı'da hızlı değişim ve dönüşümlerin olduğu zamanlar olması ve derginin bazı yazarlarının ayetleri gündelik siyasete yönelik yorumlamasıdır.

Tezde sıklıkla kullanılan “mübhem bilgisi” ve “Mübhemâtü'l-Kur'ân” ifadeleri aynı manada kullanılmamıştır. Mübhem bilgisi tabirinden kastedilen tefsirlerde ayetleri açıklamak için kullanılan rivayetlere ve diğer bilgilere tekâbül etmektedir. Mübhemâtü'l-Kur'ân ile sistematikleşmiş bir disiplin ifade edilmemiş; ulûmu'l-Kur'ân'ın bir konusu manasında kullanılmıştır.

Müfessirlerin tefsirlerinin incelenip mübhemlere dair bilgilerin verildiği yerlerde metin içine sınırlı sayıda ayet alınmış olsa da bu konuda en az 25 tane ayete bakıldı. Bu ayetlerin seçiminde klasik dönemdeki Mübhemâtü'l-Kur'ân kitaplarında yer alan örneklere bağlı kalındı. Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *Müfhemâtü'l-Akrân fi Mübhemâti'l-Kur'ân* kitabına diğerlerine nazaran öncelik verildi. Bu yöntemin izlenmesinin nedeni mübhem muhatap tarafından belirlenen öznel bir konu olmasından kaynaklanmaktadır. Zira ayetlerde geçen herhangi bir ifade bir müfessire göre mübhem iken başka bir müfessire göre mübhem olarak değerlendirilmemektedir.

Kişi isimlerinin geçtiği ilk yerlerdeki ölüm tarihleri *DİA* esas alınarak verilmiştir. Ölüm tarihi tespit edilemezse (ö. ?) olarak belirtilmiştir. Tefsirlerde ya da ulûmu'l-Kur'ân kitaplarındaki mübhemâtın istihdamının incelediği başlıklar altında ulemanın isimlerinin geçtiği yerlerde ölüm tarihleri yer yer tekraren verilmiştir. Bunun sebebi bu başlıklarda çoğunlukla tarihî seyir ortaya konulmaya çalışıldığındandır.

Mübhemâtü'l-Kur'ân eserlerinin tanıtıldığı yerlerde bu eserlerde geçen mübhem ayetlerin sayısı ile ilgili istatistikî bilgiler verilmiştir. Bu bilgilere ulaşmak için en az iki defa sayım yapılmıştır. Eğer ikisindeki sonuç birbirini tutmadıysa üçüncü kez gözden geçirilmiştir. Sayımda herhangi bir yapay zeka programı kullanılmadığından sonuçlarda olabilecek hatalar tarafıma aittir.

Ayet meallerinin yorumdan uzak bir şekilde olması için herhangi bir yerden alıntı yapılmamıştır. Tercümesinde zorlanılan yerlerde Halil Altuntaş ve Muzaffer Şahin tarafından hazırlanan meale müracaat edilmiştir.² Ayet ya da meallerinin verildiği yerlerin referansı metin kısmında parantez içinde, ayete işaret edilen yerlerin referansları ise dipnotta gösterilmiştir. Ayrıca ayetlerin Arapça metinleri mealiyle birlikte Giriş'te vermeye çalışılmış, mübhem kısım altı çizili şekilde belirtilmiştir. Sonraki bölümde ise sadece konuyu izah etmede Arapça metinlerinin verilmesi elzem olduğu düşünülen yerlerde ayetler Arapçası ile verilmiştir. Geri kalan yerlerde ayetlerin mealleriyle yetinilmiştir.

Aynı yazara ait birden fazla kitap ya da makaleye başvuru yapıldığından, durumun dipnotlarda karışıklığa sebep olmaması için a.g.e. ve a.g.m. gibi kısaltmalar kullanılmamaya özen gösterildi. Bunun yerine isimlerinin tekrar ettiği yerlerde eserlerin isminin ilk kelimeleri sıfat ve isim tamlamasından oluşuyorsa tamlama halinde kullanıldı. Kitabın ismi tamlamadan oluşmuyorsa olabildiğince en kısa halini verildi. Arapça kitapların isminin kısa yazılımında “el” takısı olmadan gösterildi. Ayrıca metinde geçen Arapça kökenli kelimelerdeki transkripsiyon işaretleri çoğunlukla Arapça eserlerin isimlerine uygulandı.

² Halil Altuntaş-Muzaffer Şahin, *Kur'ân-ı Kerim Meali*, DİB Yay., Ankara 2009.

D- LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ

Mübhemâtü'l-Kur'ân hakkında pek çok ilmî çalışma bulunmaktadır. Bunlar 'İlmü Mübhemâti'l-Kur'ân'ın mahiyetini izah etme, ayetlerdeki mübhemleri belirleme ve açıklama, mübhemleri belirlemenin gerekli olup olmadığını tespit etme ve önceki çalışmaları inceleme üzerine yoğunlaşmıştır. Bu çalışmalardan öncelikli olarak Mübhemâtü'l-Kur'ân sahasında vücuda getirilen eserleri birincil kaynaklar olarak kabul ettik. Bunların başında Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh es-Süheylî'nin (ö.581/1185), *et-Ta'rîf ve'l-İ'lâm bimâ Übhime fi'l-Kur'ân mine'l-Esmâi ve'l-A'lâm* kitabı gelmektedir. Müellifin Kur'ân'da mübhem gördüğü ayetleri bir araya getirerek kısa bilgilerle açıklamalar yapmasıyla oluşturulmuş bir kitaptır.

İbn Asâkir el- Ğassânî'nin (ö. 636/1239) *et-Tekmîl ve'l-İtmâm li Kitâbi't-Ta'rîf ve'l-İ'lâm*'ı, Bedruddîn İbn Cemâa'nın (ö. 733/1333) *Ġureru't-Tıbyân fî men lem yüsemme fi'l-Kur'ân*'ı, Ebû Abdullah Belensî'nin (ö. 783/1381) *Tefsîru Mübhemâti'l-Kur'ân Şilatü'l-Cem'* ve *'Âidu't-Tezyîl li Mevşûl Kitâbi'l-İ'lâm ve't-Tekmil*'i, Udkâvî'nin (ö. 1184/1770) *Tervîhu Üli'd-Dimâşe'si ve Suyûtî'nin* (ö. 911/1505) *Müfhemâtü'l-Akrân fî Mübhemâti'l-Kur'ân*'ı çokça istifade ettiğimiz kaynaklar arasında olmuştur. Bu eserler çoğunlukla birbirinin zeyli niteliğinde olup yöntem olarak Süheylî'nin ortaya koyduğu çizgide devam etmiştir. Mübhem kelimeler Mushaf tertibine uygun olarak ele alınmış ve mübhemlerin açıklamalarında rivayetler esas alınmıştır.

Çalışmamızda Debreli Vildân Fâik'in (ö. 1925) *Tavdîhu'l-Mübhemât fî mâ Verade fi'l-Kur'ân mine'l-Kelimât*'ı ve Mustafa b. Yusuf el-Esîr'in (ö. 1307/1889) *Hediyyetü'l-İhvân fî Tefsîri mâ Übhime 'ale'l-Âmme min Elfâzi'l-Kur'ân*'ı ile Hüseyin Yaşar'ın, *Kur'ân'da Mübhem Ayetler* isimli doktora tezi de önemli kaynaklarımızdan olmuştur. Bu kitaplar çağdaş dönemdeki mübhem lafzından kastedilenin ne olduğunu tespit etmek açısından istifade ettiğimiz kaynaklardandır. Yine bu alanda vücuda getirildiğini bildiğimiz Abdülcevâd Halef Abdülcevâd'ın (ö. 1404/1984) *el-Yâkût ve'l-Mercân fî*

Tefsîri Mûbhemâti 'l-Kur'ân ile Abdülğani Yusuf Abdülğani'nin *Mâ Übhime fi 'l-Kur'ân mine 'l-Esmâi 'l-A'lâm* isimli eserlerinin matbu olduğu bilgisine ulaşmamıza rağmen temin edemedik.

Tefsir külliyyatının mübhemler hakkında zengin bilgiler sunuyor olması hasebiyle birçok tefsirden istifade ettik. Rivayet tefsirlerinde mübhemlerin açıklanmasını görebilmek için Mukâtil b. Süleyman'ın (ö. 150/767) *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın (ö. 211/826-27) *Tefsîru 'Abdi'r-Rezzâk*, İbn Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmi 'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi 'l-Kur'ân*, İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327/938) *Tefsîru 'l-Kur'âni 'l-'Azim Müsned 'an Rasûlillâhi ve's-Şahâbeti ve't-Tabi'in*, Beğavî'nin (ö. 516/1122) *Meâ'limü't-Tenzîl*'i ile Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *ed-Dürri 'l-Menşûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr* isimli tefsirlerine sıkça müracaat ettik.

Mübhemlerin açıklanmasında müfessirlerin yorum ve tutumlarını tespit ederken Mâturîdî'nin (ö. 333/944) *et-Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*, Zeccâc'ın (ö. 311/923) *Meâni 'l-Kur'ân ve 'l-Râbüh*, Zemahşerî'nin (ö. 528/1144) *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiidi't-Tenzîl ve 'Uyûni 'l-Akâvil fi Vücûhi't-Tenzîl*, Fahrüddîn er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *Mefâtihu 'l-Ġayb ve Kurtubî'nin (ö. 671/1273) el-Câmi' li Ahkâmi 'l-Kur'ân*, isimli tefsirlerinden istifade ettik. Bu tefsirlerin seçilmesindeki amaç ilim ehli arasındaki meşhurlukları sebebiyledir. Aynı amaçla çağdaş dönemde de Muhammed eş-Şevkânî'nin (ö. 1250/1834) *Fethu 'l-Kadîr el-Câmiu' beyne Fenniyyi'r-Rivâyeti ve'd-Dirâye min 'İlmi't-Tefsîr*, Muhammed Abduh'un (ö. 1905) *Tefsîru 'l-Menâr* ile *Tefsîru Cüz'ü 'Amme*, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın (ö. 1942) *Hak Dini Kur'ân Dili*, Seyyid Kutub'un (ö. 1966) *fi Zilâli 'l-Kur'ân*, Tâhir b. Âşûr'un (ö. 1973) *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Ebu'l-Â'lâ Mevdûdî'nin (ö. 1979) *Tefhimu 'l-Kur'ân*, Muhammed İzzet Derveze'nin (ö. 1984) *et-Tefsîru 'l-Hadîs Tertîbu's-Süver Hasebe'n-Nüzûl ve Âlûsi'nin Rûhu 'l-Me'ânî fi Tefsîri 'l-Kur'âni 'l-'Azim* isimli tefsirlerinden yararlandık.

Kur'ân ilimlerine ve tefsir tarihine ilişkin telif edilen eserler Mübhamâtü'l-Kur'ân'ın seyrini ve lüzumunu görebilmemiz için faydalandığımız önemli kaynaklar arasında yer almıştır. Bu itibarla Necmeddîn et-Tûfî'nin (ö. 716/1316) *el-İksîr fî 'İlmi't-Tefsîr*, İbn Kayyim el-Cevziyye'nin (ö. 751/1350) *el-Fevâ'idü'l-Müşevvık ilâ 'Ulûmi'l-Kur'ân ve 'İlmi'l-Beyân*, Ömer b. Reslân Bulkînî'nin (ö. 805/1403) *Mevâkı'u'l-'Ulûm fî Mevâkı'u'n-Nücûm*, Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, İbn Âkile el-Mekkî'nin (ö. 1150/1737) *ez-Ziyâde ve'l-İhsân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, Zürkânî'nin (ö. 1967/1948) *Menâhilü'l-'İrfân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, Hasan Hanefî'nin (ö. 2021) *mine'n-Nakli ile'l-'Aklı 'Ulûmu'l-Kur'ân*, İsmail Cerrahoğlu'nun (ö. 2022) *Tefsir Usûlü* ile *Tefsir Tarihi*, İsmail Çalışkan'ın *Tefsir Usûlü* ile *Tefsir Tarihi*, Muhsin Demirci'nin *Tefsir Usûlü*, Düccane Cündioğlu'nun *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Anlamın Tarihi*, Zekeriyâ Pak'ın *Tefsir Usûlü* isimli kitaplarına müracaat ettik.

Günümüzde de mübhemât olgusu birçok teze konu olmuştur. Bu tezler araştırmamızın içerik ve ilgi alanıyla kısmen benzerlik taşımaktadır. Mevlüt Erten'in *Mübhemâtü'l-Kur'ân* (1992), Hatice Kaya'nın *Kur'ân Mübhemlerinin Tahlili* (2019), Erdi Yüksel'in *Mübhemâtü'l-Kur'ân Bağlamında Şahıslara İşaret Eden Ayetler* (2021), Elif Coşkun'nun *Mekkî Sürelerde Hz. Muhammed'e Yönelik Mübhem Hitaplar* (2021), Hamza Taşkulak'ın *Kehf Süresi'ndeki Mübhem, İhtilaflı Konu ve İfadeler* (2022) isimli yüksek lisans tezleri bu alandaki önemli çalışmalardır. Bu tezlerin ortak yanı Mübhemâtü'l-Kur'ân'ın mahiyetini ortaya koymayı ve bazı mübhem ifadeleri tespit etmeyi amaçlamaktadır. Mübhemât alanında yapılan çalışmaların bazıları da bir müfessir özelinde mübhem olgusunu işlemektedir. Seda Ertaş'ın *Âlûsî'nin Mübhem Ayetler Yaklaşımı* (2024) ve Ahmet Kartal'ın *Taberî Tefsirinde Mübhemâtü'l-Kur'ân* (2025) isimli yüksek lisans tezleri de mezkur müfessirlerin bu konudaki tutumlarını ortaya koymayı amaçlayan çalışmalardır. Tezimizde yukarıda saydığımız çalışmaların hepsine müracaat ettik. Gerektiği ölçüde de istifade ettik.

E- MÜBHEMÂTÜ'L-KUR'ÂN'IN MAHİYETİ

Mübhemâtü'l-Kur'ân'ın ne olduğunu bilmek için “mübhem” kelimesinin ne ifade ettiğini bilmek gereklidir. Bu kelimenin sülasisi (بهم) b-h-m'dir. İlme ismini veren *mübhem* kelimesi if'âl babından ismi mef'ûl bir kelimedir. Arapça sözlüklerde if'âl, tef'îl ve istif'âl olmak üzere üç babda kullanımı vardır. Araplar arasında kullanımı yaygın olan bu kelime genel anlamda ‘kapalılık, belirsizlik, bilinmezlik’ gibi manaları ifade eder. Bu kelimenin çeşitli kullanımları vardır. Buna göre ayırıcı özelliği olmayan işe *emru mübhem* (أمر مُبْهَم), kapalı olan kapıya *bâbu mübhem* (باب مُبْهَم), kapısı olmayan duvara *cidâru mübhem* (جدار مُبْهَم), karanlık geceye *leylu behîm* (لَيْلٌ بَهِيم), gizli yola *tarîku mübhem* (طَرِيقٌ مُبْهَم), içine farklı renk karışmamış saf renge *levnu behîm* (لَوْنٌ بَهِيم), avuç içini kapattığı için başparmağa *ibhâm* (إِبْهَام), vücudun hastaliksız olmasına *bühm* (بُهِم), kilitli olan şeye *mübheme* (مُبْهَمَةٌ), konuşmaya takâti olmayan adama *racülün ebhem* (رَجُلٌ أَبْهَم), herhangi bir şekilde açıklanamayan söze *kelâmu mübhem* (كَلَامٌ مُبْهَم), konuşamayan canlılara ise *behîme* (بَهِيمَةٌ) denmiştir.³

Arapça'da açıkça isimleri zikredilmek yerine edatları kullanıldığı için işaret isimlerine *el-esmâü'l-mübhemât* (الْأَسْمَاءُ الْمُبْهَمَات) denilmektedir.⁴ Râğıb el-İsfehânî (ö. 502/1108) benzer bilgileri aktardıktan sonra hissedilse bile duyularla algılanması zor olan, akılla bilinse bile zor anlaşılan şeylerin mübhem olduğunu ifade etmiştir.⁵

³ Halîl b. Ahmed, el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'Ayn*, thk. Abdulhamîd Hendâvî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1423/2003, I, 168-169; İsmâil b. Hammâd Cevherî, *eş-Şihâh*, thk. Ahmed 'Abdulgâfûr 'Atâ, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1987, V, 1875-1876; Ebû Bekr Muhammed b. Düreyd el-Ezdî, *Cemheretü'l-Lüğa*, thk. Remzî Münîr Ba'lebekkî, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1987, I, 38; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüğa*, thk. Muhammed 'İvağ, Dâr İhyâu't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 2001, VI, 177-180; Ebu'l-Fazl Cemâledîn Muhammed b. Mükerrrem b. Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, Mısır ts. XIV, 323; Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, thk. Muhammed Bâsil 'Uyûni's-Suûd, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1419/1998, I, 85; Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ el-Kazvîni, *Mu'cemü Meğâyisi'l-Lüğa*, thk. Abdüsselâm Muhammed Harûn, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1979, I, 311; Hans Wehr, *A Dictionary of Modern Written Arabic*, tsh. J. Milton Cowan, Spoken Language Services, 3. Baskı, New York 1976, 79-80; Asım Efendî, *el-Okyânusu'l-Basît fi Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muñît Kâmûsu'l-Muñît Tercümesi*, ed. Mustafa Koç, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Baskı, İstanbul 2013, V, 4874-4875.

⁴ Asım Efendî, *Kâmûs*, V, 4875.

⁵ Rağıb İsfehânî, Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fi Ğaribi'l-Kur'ân*, thk. Safvan Adnan ed-Dâvudî, Dâru'l-Kalem, Beyrut 1412, 149.

Terim olarak *kendisinden ne kastedildiği tam olarak tayin edilmemiş olan kelimeler* şeklinde tanımlanmaktadır.⁶ Kur'ân-ı Kerîm'de ismi açıkça zikredilmeden ismi mevsûller, ism-i işaretler, zamirler, belirsiz zaman ve mekân zarfları ve cins isimlerle ifade edilen erkek, kadın, cin, topluluk, kabile, mekân, zaman, yıldızlar, sayılar vb. kelimeler mübhemâttandır.⁷

Mübhemâtü'l-Kur'ân'ın konusu Kur'ân'da geçen olay ve hitapların kastedildiği zaman, mekân ve kişileri açıklamaktır. Suyûtî (ö. 911/1505) *İtkân* kitabında bu konuyu iki kısımda değerlendirmiştir. Birincisi erkek, kadın, melek, cin ya da bunların kapsadığı isimlerin hepsi bilinebilen; ikincisi ise içlerinden bazısının bilinip çoğunun bilinmediği mübhemlerdir.⁸ Birincisine şu ayetleri örnek verebiliriz: Allah'ın *yeryüzünde bir halife yaratacağım* (Bakara 2/30) buyruğundaki kişi Hz. Adem ve Havva, *Rabbi hakkında İbrahim'le tartışanın* (Bakara 2/258) Nemrut b. Ken'an, *şehrin uzağından koşarak gelen kişinin* (Yasîn 36/20) Habîb en-Neccâr olması gibi medlulünün tamamen bilindiği durumlardır. İkincisine örnek ise Kâfirûn Sûresi'nin ilk ayetindeki "*ey kafirler*" olarak bahsedilen kişilerin arasında Velîd b. Muğîre (ö. 1/622) ve Âs b. Vâill'in (ö. 1/622) olduğu bilgisi böyledir.⁹ Yine Suyûtî *Tahbîr* eserinde bu tasnifine iki kısım daha ekleyerek dörde çıkarmıştır. Buna göre üçüncü kısım hayvan, mekân, yıldız vb. gibi isimlerdeki mübhemliktir. Temelleri takva üzerine kurulu mescidin Kuba mescidi olması, Hz. İbrahim'in kendisine alıştırıp saldığı dört kuşun cinslerinin tavus, güvercin, karga ve horoz olması, Hz. Yusuf'un rüyasında gördüğü yıldızın zühre (zayıf bir görüşe göre müşteri) yıldızı olması gibi. Dördüncü kısımda da gün, gece ve sair zamanları kapsayan

⁶ Albayrak, Halis, "Mübhemâtü'l-Kur'ân İlmi ve Kur'ân Tefsirindeki Yeri", *AÜİFD*, C. XXXII, Ankara 1992, 156 (Bu konuda farklı tanımlar yapılmış olsa da konuyu açıklayan ve içeriği yansıtan en sade tanım olmasından ötürü tercih sebebi olmuştur).

⁷ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî, *el-İtkân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Şuayb el-Ernevût, Müessesetü'r-Risâle, 1. Baskı, Beyrut 1429/2008. 699; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1971, 182; Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü*, İFAV. Yay., 20. Baskı, İstanbul 2012, 137.

⁸ Suyûtî, *İtkân*, 699, 706; İbn Âkile el-Mekkî, *ez-Ziyâde ve'l-İhsân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Şefâ Hakkı ve diğerleri, Merkezü'l-Bühûs ve'd-Dirâsât, 1. Baskı, Birleşik Arap Emirlikleri 1427/2006, VII, 106, 139.

⁹ Örnekler için sırasıyla bkz. Suyûtî, *İtkân*, 699, 700, 708, 710.

mübhemlere yer verir. Din gününün kıyamet günü, Hz. Yusuf'un hapiste kaldığı sürenin 7 sene olması gibi.¹⁰

1. Mübhemâtü'l-Kur'ân Literatürünün Teşekkülü

Tefsir ilmi pek çok ameliye yanında Kur'ân'da yer alan anlaşılması zor lafızları açıklamaya ve herkesin anlayabileceği bir hale getirmeye de çalışmaktadır. Anlaşılma zorluğu kelimelerin barındırdığı manalardan kaynaklandığı gibi ifadelerin dış bağlamıyla sıkı bir ilişki içinde bulunmasından da kaynaklanmaktadır. Her iki durumun da anlamın tespitinde nüzül dönemine başvurmak zorunlu bir hal almıştır. Bağlamından koparılması durumunda anlamın büyük oranda yitirilebilir olmasından dolayı tefsirler, bağlamı aktaran sebab-i nüzül rivayetleriyle doludur. Hatta tarih ve siyer kitaplarının anlatımlarında sık sık Kur'ân ayetlerine yapılan atıflar aynı amaçlardır. Mesela Kureyş Sûresi'nde geçen "ilâf" kelimesine tefsirlerde ve meallerde 'Kureyş'in uzlaşması, dokunulmazlığı, Kureyş'i bir araya getirip anlaşırması, ülfet ettirmesi, alıştırması, birlik ve dirlik hakkı için' gibi birbirine benzer ancak ne olduğunun tam anlaşamadığı anlamlar verilmektedir.¹¹ Bu açıklamaların ne anlama geldiğini bilmek için anlatılan tarihî olaylara ihtiyaç olduğu açıktır. Bu bilgiler ayetlerin tefsirini sunarken aynı zamanda mübhemleri de açıklamış olmaktadır.¹²

¹⁰ Suyûtî, *et-Taḥbîr fî 'İlmi't-Tefsîr*, thk. Fethî Abdülkâdir Ferîd, Dâru'l-'Ulûm, 1. Baskı, Riyâd 1402/1982, 391, 407.

¹¹ <https://www.kuranmeali.com/AyetKarsilastirma.php?sure=106&ayet=1> (26.04.2024)

¹² Dönemin dünya ticareti faaliyetlerinin sürdürüldüğü Arap yarımadasında Bizans ve Sâsânîlerin aralarında yaşanan savaş boyutuna taşınacak ciddiyetteki sürtüşmeler sonucu ticaret durma noktasına gelmiş, bu durum Arap yarımadasını olumsuz yönde etkilemiştir. Bu esnada Mekke site devletinin başına geçen Hâşim kervan ticaretinin tekrar faal bir şekilde sürdürülmesi için Irak, Hicaz, Bahreyn ve Umman bölgelerindeki diğer Arap kabileleriyle ilâf denilen anlaşmalar yapmıştır. Bu anlaşma sonucu Arap yarımadasında güvenli ticaret sağlanmış olurken Kureyş de en tanınmış kabile haline gelmiş, öte yandan saygınlığı da artmıştı. İşte Kureyş Sûresi'de işaret edilen ilâf budur (Muhammed Hamidullah, "İlâf", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2000, XX, 63-64; Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zührî, *Kitâbü't-Ṭabaḳâti'l-Kebîr*, thk. Ali, Muhammed 'Amr, Mektebetü'l-Hancî, 1. Baskı, Kahire 1421/2001, I, 57; M. Mahfuz Söylemez, "Kur'ân'ın Anlaşılmasına Tarihin Etkisi: Kureyş ve Fil Sûreleri ile Necm Sûresi 19-23. Ayetleri Örneği", *Kur'ân ve İslami İlimlerin Anlaşılmasında Tarihin Önemi*, ed. M. Mahfuz Söylemez, Ankara Okulu Yay., 1. Baskı, Ankara 2013, 72-75; Mehmet Şemseddin Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, Ankara Okulu Yay., 3. Baskı, Ankara 2015, 246-247).

Kur'ân'ın mübhemleri üzerine yazılan ilk eser h. 6. asra tekâbül etmektedir. Süheylî'nin (ö. 581/1185) kaleme aldığı *et-Ta'rîf ve'l-Î'lâm bimâ Übhime fi'l-Kur'ân mine'l-Esmâi ve'l- A'lâm*'ı bu alanın nüvesi sayılmaktadır.¹³ Kur'ân ilimlerinin bu tarihten önce teşekkül ettiği göz önüne alınırsa Mübhemâtü'l-Kur'ân'ın en son teşekkül eden ulûmu'l-Kur'ân başlığı olduğu söylenebilir.¹⁴ Bunun sebebi olarak Müslümanların tefrikaya düşmesi, ortaya çıkan itikadî mezheplerin kendi meşruiyetlerini ayetler üzerinden temellendirmeye çalışmaları olarak ifade edilmekte ve yaşanan mezhebî tartışmalarla bağlantı kurulmaktadır. Bu sebeplere binaen Mübhemâtü'l-Kur'ân'ın sünnî camiada istismarı önlemek amacıyla bir zorunluluk olarak kaleme alındığı görüşünde olanlar vardır.¹⁵ Çalışmaya başlarken aynı kanaate sahiptik. Ancak Mübhemâtü'l-Kur'ân kitaplarının içeriklerine baktığımızda müelliflerinin böyle bir kaygıyı dile getirmediğini ve mübhem ayetlerin açıklamalarında ciddi bir bilgi aktarımı olmadan sadece yüzeysel bilgiler verdiğini tespit ettik. Ayrıca mübhemleri açıklayıcı bilgilerin erken dönemden itibaren tefsirlerde detaylı bir şekilde işlenmiş olması, Mübhemâtü'l-Kur'ân'ın teşekkülünün ideolojik istismarı engelleme amacıyla olmadığını göstermektedir.

2. Mübhemâtü'l-Kur'ân'ın Amacı

Klasik dönemde âlimler Kur'ân'ın anlaşılmasına yardımcı olan bilgileri farklı başlıklar altında işlemişlerdir. Kur'ân'ın medlulü belirsiz ifadelerini de Mübhemâtü'l-Kur'ân adı altında kavramsallaştırmışlardır.

¹³ Suyûtî, *İtkân*, 698; Kâtip Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kütubi ve'l-Fünûn*, Dâru İhyâi't-Türasi'l-'Arabî, Beyrut ts. I, 421; Demirci, *Tefsir Usulü*, 137.

¹⁴ Demirci, *Tefsir Usulü*, 137.

¹⁵ Muhammed Bahaeddin Yüksel, "Mahiyet ve Muhatap Açısından Mübhemâtü'l-Kur'ân", *Dini Araştırmalar Dergisi*, C. XXI, S. 53, Ocak-Haziran 2018, 60; Muhammed Bahaeddin Yüksel "Bir Tefsir Sorunu Olarak Mübhemât Üzerinden Kendini ve Ötekini Okumak", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 13, Haziran 2018, 168; Yunus Abdurrahimoğlu, "Zemahşerî'nin Mekânla İlgili Mübhem Ayetler Hakkındaki Görüşleri," *Bartın Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, C. I, S. 13, Bartın, Bahar 2020, 205; Erdi Yüksel, *Mübhemâtü'l-Kur'ân Bağlamında Şahıslara İşaret Eden Ayetler*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi SBE, Karaman 2021, 10.

Mübhemâtü'l-Kur'ân'ın ayetleri yorumlamada herhangi bir metodoloji oluşturmak gibi bir amacı yoktur. İstisnalar dışında¹⁶ anlatılan pek çok olayda muhatapla açıktan bağlantısı olduğu halde muhatabın ismi zikredilmemiştir. Amaç; Kur'ân'da bizzat isimleri belirtilmeyen varlıklar için kullanılan zamir, işaret isimleri, zaman ve mekân isimleri, künye, lakap veya vasıflar ile kastedilenlerin tespit ve tayin edilip isimlerdeki belirsizliklerin giderilmesi ile sınırlıdır. Bir anlamda metnin amacını tespiti değil, belirsiz ayrıntıları tespit etmeye odaklanan bir ilimdir.¹⁷ Nüzûl dönemindeki olaylar ve sebepleri, tarafların sahip olduğu fikirler, kıssalardaki meselenin öğüt verici yönü Mübhemâtü'l-Kur'ân'ın kapsamına dahil değildir. Bu açıdan Kur'ân'a parçacı bir yaklaşımla yönelmektedir. Olumsuz görülen bu duruma karşın mübhemlerin belirlenmesiyle ilgili Kur'ân'ın kesin bir yasağından bahsetmek mümkün değildir. Sadece iki yerde mübhemleri araştırma konusunda uyarı yapılmıştır. Birincisi Ashâb-ı Kehf'in sayısı ile ilgili yapılan tartışmalar *racmen bi'l-ğayb/karanlığı taşlama* olarak ifade edilip bu bilginin arkasına düşülmemesi istenmiştir.¹⁸ İkincisi ise münafıklardan bahsedilen bir yerde onların kim olduğunun belirtilmeyerek sadece Allah'ın bildiği ve gizli tutulan bilgi olduğunun geçmesidir.¹⁹

3. Mübhemlerin Kur'ân'da Yer Alış Şekilleri

Zamirler, ism-i mevsûller, ism-i işaretler, cins isimler ile belirsiz zaman, mekân ve miktar isimleri Kur'ân'daki mübhemler olarak bilinmektedir.

Zamirlerin Mübhemliği

¹⁶ Fetih 48/29 ayetinde Hz. Peygamber'in Muhammed ismi, Saff 61/6 ayetinde Ahmed ismi, Ahzâb 33/37 ayetinde Hz. Peygamber'in evlatlığının ismi Zeyd geçmiş. Tebbet 111/3 ayetinde Ebu Leheb künye olarak yer almıştır (Abdulhamit Birişik-Hüseyin Abdülhâdi Muhammed, "Mübhemâtü'l-Kur'ân", *DİA*, TDV Yay., Ankara 2006, C. XXXI, 437).

¹⁷ Albayrak, "Mübhemâtü'l-Kur'ân", 162; Mustafa Öztürk, "Mübhemâtü'l-Kur'ân ve İmamiyye Şiası", *Dinî Araştırmalar*, C. III, S. 8, Eylül-Aralık 2000, 120; Yüksel, "Mahiyet ve Muhatap Açısından Mübhemâtü'l-Kur'ân", 69.

¹⁸ Kehf 18/22.

¹⁹ Enfâl 8/60.

Zamirler gereksiz tekrarların giderilmesini ve karışıklığın önlenmesini sağlayan, ismin yerini tutan kelimelerdir.²⁰ İfadeleri te'kid etme ve etkili kılma gibi kullanım amaçları vardır.²¹ Zamirler bazen metinde mükerrer isimlerin yerine kullanılırken bazen de muhatabın zihninde olan kavrama işaret ettiği için ismin yerine kullanılır. Her iki durumda da ismin yerini tutması açısından zamirin ifade ettiği anlam aynıdır.²²

Mesela وَهُوَ الَّذِي كَفَّ أَيْدِيَهُمْ عَنْكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ عَنْهُمْ بِبَطْنِ مَكَّةَ مِنْ بَعْدِ أَنْ أَظْفَرَكُمْ عَلَيْهِمْ وَكَانَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرًا “Mekke'nin ortasında onlara karşı size zafer nasip ettikten sonra onların elini sizin üzerinizden, sizin ellerinizi de onların üzerinden çektiren O'dur. Allah yaptıklarınızı görür.” (Fetih 48/24) ayetinde Müslümanların üzerinden el çektirilen düşmanların kimliği açıkça belirtilmemiş, yerine zamir kullanılmıştır. Rivayetlere göre burada Ten'im Dağı'nda baskın yaparak Hz. Peygamber'i öldürmeye çalışan Mekkeli seksen kişiden bahsedilmektedir.²³

Zamirlerin mübhem merciileriyle ilgili bir misal de şudur: يَسْئَلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ أَيَّانَ مُرْسِلُهَا “Sana ‘Kıyamet ne zaman gelip çatacak?’ diye soruyorlar.” (A'raf 7/187) ayetindeki يَسْئَلُونَ fiilinin içinde bulunan هُمْ zamiri ile ilgili bazı kaynaklar Kureyşli kafirler demekle yetinirken²⁴ diğer bazı kaynaklar Cebel b. Ebî Kuşeyr ve Şemuyel b. Zeyd olduğunu söyler.²⁵

²⁰ Muhammed b. Hasan er-Radî, *Şerhu'l-Kâfiye*, thk. Yahya Beşîr Mısırî, Câmî'atü'l-İmâm Muhammed b. Su'ûdi'l-İslâmiyye, I. Baskı, Suudi Arabistan 1417/1996, I, (1. kısım), 111.

²¹ İsmail Aydın, *Kur'an Mübhemleri Olarak Zamirler*, Tıbyan Yay., İzmir 2012, 30-37.

²² Zekerîya Pak, “Meâllerde Parantez Kullanımının Gereçekleri ve Anlam ve Dil Estetiği Açısından Yol Açtığı Problemler”, *Kur'an Mealleri Sempozyumu (24-26 Nisan 2003 İzmir)*, DİB Yay., Ankara 2007, II, 444; Fatih Tiyek, “Kur'an'da Zamirin Mercii Tespitteki Bağlamsal Sorun”, *Bilimname Düşünce Platformu*, C. XXVII, S. 2, 2014, 142.

²³ Ebû Cafer Muhammed İbn Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'an*, thk. Abdullah b. Abdu'l-Muhsin et-Türkî, Dâru Hicr, Kahire 1422/2001, XXI, 290; Suyûtî, *Müfhemâtü'l-Akrân fi Mübhemâti'l-Kur'an*, thk. Tâhâ Abdurraûf Sa'd, Mektebetü'l-Ezheriyyeti li't-Türas, Kahire 1412/1992, 103.

²⁴ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmud Şihâte, Müessesetü't-Târîhi'l-'Arabî, I. Baskı, Beyrut 1423/2002, II, 78.

²⁵ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, X, 605; Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh es-Süheylî, *et-Ta'rif ve'l-İ'lâm bimâ Übhime fi'l-Kur'an mine'l-Esmâi ve'l-A'lâm*, thk. Mahmûd Rebî', Matbaatü'l-Envâr, Kahire 1938, 42; Muhammed b. Alî el-Hıdır Ebû Abdillâh İbn Asâkir el-Ğassânî, *et-Tekmil ve'l-İtmâm li Kitâbi't-Ta'rif ve'l-İ'lâm*, thk. Hasan İsmail Merve, Dâru'l-Fikr, Şam 1418/1997, 155. Cebel b. Ebî Kuşeyr ismi Suyûtî'nin *Müfhemât*'ında Mümil b. Ebî Kuşeyr şeklinde geçmektedir (Suyûtî, *Müfhemât*, 51).

Zamirler zahir ismin yerini almaları sebebiyle mübhem, farklı merciiilere dönme ihtimalleri olması yönünden müşkil özellikte olabilirler.²⁶ Örneklerde görüldüğü üzere zamirler metnin içindeki değil metnin dışındaki isimlere râci olduğunda Mübhemâtü'l-Kur'ân'ın konusu olmaktadır.

İsm-i Mevsûllerin Mübhemliği

Arapça'da kendisinden sonra gelen sıra cümlesiyle açıklanan isimlere ism-i mevsûl denir.²⁷ Kur'ân'daki mübhemlerin de ekseriyetini oluşturan ism-i mevsûller Arap dilinde yaygın kullanılmaktadır. İsm-i mevsûllerle kastedilen şeyin, muhatabın anlamasına yetecek şekilde açık olmasına rağmen Mübhemâtü'l-Kur'ân'ın konusuna dahil edilmiştir. Bunun sebebi ism-i mevsûllerle kastedilen şahıs ve nesnelerin bizatihi kendisinin bilinmemesidir.²⁸

Mesela لَقَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ فَقِيرٌ وَنَحْنُ أَغْنِيَاءُ (Âl-i 'İmrân 3/181) ayetinde bu sözü söyleyen kişilerin kimlikleri açıklanmamıştır. Ayette bahsi geçen kişinin İbn Abbas'tan (ö. 68/687-88) gelen bir rivayete göre Benî Mersed kabilesinden Yahudi Finhas (ö. ?), Katâde'den (ö. 117/735) gelen rivayete göre Huyey b. Ahtab (ö. ?), başka bir rivayete göre de Ka'b b. Eşref olduğu kaynaklarımızda geçmektedir.²⁹

Kıssaların anlatıldığı yerlerde de ism-i mevsûller sıkça karşımıza çıkmaktadır. اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذِي حَاجَّ اِبْرَاهِيمَ فِي رَيْبِهِ اَنْ اَتِيَهُ اللهُ الْمَلَكُ (Bakara 2/258) ayetinde İbrahim'le tartışan kişi Nemrut'tur.³⁰

İsm-i İşaretlerin Mübhemliği

²⁶ İsmail Aydın, *Zamirler*, 14, 16, 161; Tiyek, “Kur'ân'da Zamirin Mercii”, 142-143.

²⁷ Tacettin Uzun, *Arapça'da Sarf Nahiv Terimleri*, Damla Ofset A.Ş. Konya 1997, 62.

²⁸ Albayrak, “Mübhemâtü'l-Kur'ân”, 158.

²⁹ Mâverdi, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb, *en-Nüket ve'l-'Uyûn Tefsîru'l-Mâverdi*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyyeti, I-VI, Beyrut ts. I, 441; İbn Cemâa, *Gureru't-Tibyân*, 2332; Suyûtî, *Müfhemât*, 32.

³⁰ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, IV, 569-570; Ebû Muhammed Abdîrrahman er-Râzî İbn Ebî Hâtîm, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm Müseneden 'an Rasûlillâhi ve's-Şahâbeti ve't-Tabi'in*, thk. Hikmet b. Beşîr b. Yâsîn, Dâru İbni'l-Cevzî, Mekke 1404-1405, II, 601; Ebû İshâk Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, thk. Salâh Bâosmân, Hasan el-Gazâlî vd, Dâru't-Tefsîr, 1. Baskı, Cidde 1436/2015, VII, 137; Se'âlibî, Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf Ebî Zeyd, *Tefsîru's-S'e'âlibî (el-Cevâhiru'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kur'ân)*, thk. Ali Muhammed Muavvıd, Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî ve Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, 1. Baskı, Beyrut 1418/1997, I, 506.

Arapça'da kendisiyle işaret edilen ve işaret ettiği isme uygunluk gösteren kelimelere ism-i işaret denilir. Okuyucunun hakkında bilgi sahibi olduğu durumlarda kullanılır.³¹ Böylece söz fazla uzamamış olur. Kur'ân-ı Kerîm'de de birçok yerde anlatılmak isteneni daha kısa ifade etmek için ism-i işaretler kullanılmıştır.

En çok kullanılan ism-i işaretlerden biri **أُولَئِكَ** dir. Mesela **أُولَئِكَ عَلَىٰ هُدًى مِّن رَّبِّهِمْ وَأُولَئِكَ** (Bakara 2/5) ayetindeki **أُولَئِكَ** lafzı böyledir. Bağlamından Allah'a inanan herkesi kapsayacak niteliktedir.

رَبَّنَا أَخْرِجْنَا مِنْ هَذِهِ الْقَرْيَةِ الظَّالِمِ أَهْلُهَا (Nisâ 4/75) ayetinde işaret edilen şehrin hangisi olduğu açıklanmadığından mübhemâttan sayılmıştır. Hz. Âişe (ö. 58/678) ayette geçen şehrin Mekke olduğunu bildirmiştir.³²

Cins İsimlerin Mübhemliği

Cins isimler bir cinsteki bütün varlıklara delalet etmektedir.³³ Bu açıdan nekre veya marife olabildikleri gibi tekil ya da çoğul olabilmektedirler. Kur'ân'da cins isimler şahıs veya şehirlerin yerine kullanılabilirdikleri gibi görünmeyen varlıklar için de kullanılmıştır. Kur'ân'ın ifade sisteminde varlıkların adlarından ziyade nitelikleri önemli olduğundan gereklilik olmadığı sürece ifadeleri umûmidir.³⁴ Bundan dolayı birçok yerde cins isimler kullanılmıştır.

³¹ Radî, *Şerhu'l-Kâfiye*, I, (1. kısım), 184-185.

³² İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azim*, IV, 355, 357; Mâverdî, *Tefsîru Mâverdî*, I, 506; İbn Cemâa, *Gureru't-Tıbyân*, 236; Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Belensî, *Tefsîru Mübhemâti'l-Kur'ân Şilatü'l-Cem' ve 'Aidu't-Tezyîl li Mevşûl Kitâbi'l-İ'lâm ve't-Tekmil*, thk. Hanif b. Hasan el-Şâsimî, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Baskı, by 1411/1991, I, 341; Suyûtî, *Müfhemât*, 36.

³³ Necla Yasdîman, *Adım Adım Kur'ân Dili*, Kitapçıbaşı Yay., İzmir 2015, 355.

³⁴ Albayrak, "Mübhemâtü'l-Kur'ân", 159-160. Hadis literatüründe mübhem kavramı genel hatlarıyla tefsir ilmindekiyle benzer olmakla birlikte hadislerin senet veya metinlerinde yer alan mübhemler çoğunlukla "falanın amcası, yeğeni veya eşi, falanca adam, filanca kadın" şeklindeki cins isim üzerinde yoğunlaşmaktadır (Ebûbekir Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb Bağdâdî, *el-Esmâü'l-Mübhemâ fî Enbâi'l-Muḥkeme*, thk. İzzeddin Ali es-Seyyid, Mektebetü'l-Hancî, 3. Baskı, Kahire 1417/1997; Ebû Kâsım Halef b. Abdulmelik b. Beşkûvâl, *Kitâbü Gavâmiḍi'l-Esmâ'i'l-Mübhemâ el-Vâkı'a fî Mütûni'l-Eḥâdîsi'l-Müsneḍe*, İzzeddin Ali es-Seyyid, Âlemü'l-Kütüb, 1. Baskı, Beyrut 1407/1987).

أَنْ جَاءَهُ الْأَعْمَى (Abese 80/2) ayetinde Hz. Peygamber'e gelen bir âmâdan marife bir şekilde bahsedilmekte olsa da kimliği açıklanmadığı için mübhemdir. Medlulüne gelince ittifakla bu kişinin Abdullah b. Ümmü Mektûm (ö. 15/636) olduğu söylenmiştir.³⁵

Gaybî varlıklar için de cins isimler kullanılabilir. Hz. Eyyüb'ün أَنِّي مَسْنِيَّ الشَّيْطَانُ بِئُصْبٍ وَعَذَابٍ “Şeytan bana yorgunluk ve azap dokundurdu.” (Sâd 38/41) sözünün geçtiği ayetteki bahsedilen şeytanın isminin Muît olduğu kaynaklarda kaydedilmiştir.³⁶

Zaman, Mekân ve Miktar Bildiren İsimlerdeki Mübhemlik

Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan hangi zaman diliminin, hangi mekânın ya da miktarın kastedildiği net bir biçimde belli olmayan zarflar ve isimler mübhemâttandır. Bunlardan bazıları kendisinden sonra gelen sıfatlarla açıklık kazanmışlardır. Bazılarını bilmek için ise rivayetlere başvurmak gereklidir.

Zaman zarfları bilindiği gibi gün, ay, yıl vb. belli bir tarihe tekâbül eden ifade biçimleridir. Yazılı Kur'ân metni dışında anlamı karşılayan birtakım yabancı unsurların olması veya bağlamın bilinmesi durumunda önemli bir anı anlatan olaylarda belirsiz zaman zarfları kullanılır. Mübhem zaman ve mekânın marife ya da nekre olması fark etmez. Tahsis ya da tayin olunmadıysa mübhemâttandır.³⁷

إِنْ كُنْتُمْ آمَنْتُمْ بِاللَّهِ وَمَا أَنْزَلْنَا عَلَى عَبْدِنَا يَوْمَ الْفُرْقَانِ يَوْمَ النِّقْيِ الْجَمْعَانِ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ “Bilin ki Allah'; hak ile batılın ayrıldığı gün, iki ordunun birbiriyle karşılaştığı gün kulumuza indirdiğimize inanıyorsanız.” (Enfâl 8/41) ayetindeki ayrılma günü/iki ordunun karşıya gelme günü mübhemdir. Rivayetlere göre anlatılan gün, Bedir Savaşı'nın yapıldığı gündür.³⁸

³⁵ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, IV, 589; Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân*, XXIV, 102; Beğavî, *Me 'âlimü 't-Tenzil*, 1387; Ebû Muhammed Abdilhak İbn Atiyye el-Endelüsî, *Tefsîru İbn 'Atiyye el-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, thk. Abdullah b. İbrahim el-Ensârî vd, Dâru'l-Hayr, Katar İslâmî İşler Başkanlığı, 2. Baskı, Beyrut 1428/2007, VIII, 535.

³⁶ Suyutî, *Müfhemât*, 94.

³⁷ Hüseyin Yaşar, *Kur'ân'da Mübhem Ayetler (Mübhemâtü'l-Kur'ân)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, İzmir 1992, 6.

³⁸ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 116; İbn Cemâa', *Gururu't-Tıbyân*, 263; Belensî, *Şilatü'l-Cem'*, I, 514.

وَأَيَّالٍ عَشْرٍ (Fecr 89/2) ayetindeki on gecenin hangi gecelere tekâbül ettiği belirsizdir. Kaynaklar bu konuda Zilhicce'nin on günü, Ramazan'ın ilk ya da son on günü, Muharrem'in ilk on günü olabileceği şeklinde farklı günlere işaret etmişlerdir.³⁹

Belirsiz zaman zarflarından bazıları da gaybî meselelerde kullanılmıştır. فَتَوَلَّ عَنْهُمْ “O halde onlardan yüz çevir. O gün çağırıcı olanları hiç hoşlanmayacakları şeye çağırarak.” (Kamer 54/6) ayetindeki çağırının yapılacağı mübhem gün kaynaklarda çarşamba günü olarak söylenmiştir.⁴⁰

إِنَّا بَلَوْنَاهُمْ كَمَا بَلَوْنَا أَصْحَابَ الْجَنَّةِ إِذْ أَقْسَمُوا لَيَصْرِمُنَّهَا مُصْبِحِينَ “Şüphesiz ki biz bahçe sahiplerini sinadığımız gibi onları da imtihan ettik. Sabah vakti onları toplayacaklarına yemin etmişlerdi.” (Kalem 68/17) ayetindeki bahçenin neresi olduğu belirsizdir. Bu bahçe rivayetlere göre San'a ile altı mil mesafede bulunan Yemen köylerinden biri olan Busravân'daki bir bahçedir.⁴¹

Mübhem miktar bildiren kelimelerle ilgili birtakım rivayetlere rastlamak mümkündür. وَلَمَّا فَصَلَتِ الْعِيرُ قَالَ أَبُوهُمْ إِنِّي لَأَجِدُ رِيحَ يُوسُفَ لَوْلَا أَنْ تُفَنِّدُون. “Kafîle ayrıldığında babaları: “Eğer bunamış demezseniz, ben Yusuf'un kokusunu alıyorum.” (Yûsuf 12/94) Burada Hz. Yakub'un oğlunun kokusunu hissettiği mesafe belirtilmemiştir. Bazı rivayetlere göre altı, sekiz veya on günlük, bir rivayete göre seksen fersahlık bir mesafeden almıştır.⁴²

4. Kur'ân'da Mübhemâtın Bulunma Sebepleri

Kur'ân-ı Kerîm zamanını ve mekânını aşan öğütlerini insanlığa iletmeyi hedefleyen sözlü bir hitap olarak vahy edilmiştir. Onun bu özelliği beraberinde ayetlerde

³⁹ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, XXIV, 345; Belensî, *Şilatü'l-Cem'*, II, 706-707; Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, el-Mektebetü'l-İslâmî, 3. Baskı, I-IX, Beyrut 1404/1984, IX, 104.

⁴⁰ Suyûtî, *Müfhemât*, 105.

⁴¹ İbn Cemâa, *Gureru't-Tıbyân*, 517; Belensî, *Şilatü'l-Cem'*, II, 639; Suyûtî, *Müfhemât*, 111.

⁴² İbn Ebi Hâtim, *Teşîru'l-Kur'âni'l-'Azim*, IX, 560; İbn Cemâa, *Gureru't-Tıbyân*, 288; Suyûtî, *Müfhemât*, 63.

mübhemliği getirdiği daha önce geçmişti. Bu mübhemliğin sebeplerini Zerkeşî (ö. 794/1392) yedi madde halinde açıklamıştır.

1- Kur'ân'ın başka bir yerinde açıklandığı için mübhem bırakma: صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ (Fâtiha 1/7) ayetindeki nimet verilenlerden kastedilenlerin kim olduğu mübhem bırakılmış; وَمَنْ يُطِعِ اللَّهَ وَالرَّسُولَ فَأُولَٰئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ; *Kim Allah'a ve Rasûlüne itaat ederse işte onlar Allah'ın kendilerine nimet verdiği nebiler, siddîkler, şehitler ve salih kişilerle beraberdir. Bunlar ne güzel arkadaştır.*" (Nisâ 4/69) ayetiyle açıklanmıştır. Yine إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً (Bakara 2/30) ayetinde bahsedilen kişinin kimliği belirtilmemiştir. Sonraki ayette bu kişinin Hz. Adem olduğu geçmektedir.

2- Meşhur olduğu için mübhem bırakma: وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ (Bakara 2/35) ayetinde Hz. Adem'in eşinin isminin zikredilmeyişi herkesçe malum olmasındandır.

3- İsmnin belirtilmemesinin açıklanmasından belîğ olması sebebiyle mübhem bırakma: أَوْ كَلَّمَا عَاهَدُوا عَهْدًا نَبَذَهُ فَرِيقٌ مِنْهُمْ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ (Bakara 2/100) ayetinde sözünden dönen kişinin Mâlik b. es-Sayf olduğu söylenmiştir. *Önceden Musa'yı sorguya çektikleri gibi yoksa sizde mi rasûlünüzü sorguya çekmek istiyorsunuz.*" (Bakara 2/108) ayetindeki hitabın muhatabı Rafi' b. Hureymile (ö. ?) ve Vehb b. Zeyd (ö. ?) olduğu halde belîğ olması için isim zikredilmemiştir.

4- Açıklanmasının herhangi bir faydası olmaması nedeniyle mübhem bırakma: أَوْ فَاَنْطَلَقَا حَتَّىٰ إِذَا أَتَبَا أَهْلَ قَرْيَةٍ (Yûnus 10/98) ve كَالَّذِي مَرَّ عَلَىٰ قَرْيَةٍ (Kehf 18/77) ayetlerinde geçen şehirlerin bilinmesi faydasız olmasından dolayı açıklanmamıştır.

5- Hükmünü umûma şâmil kılmak için mübhem bırakma: *Kim Allah ve rasûlü* وَمَنْ يَخْرُجْ مِنْ بَيْتِهِ مُهَاجِرًا إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ يُدْرِكُهُ الْمَوْتُ فَقَدْ وَقَعَ أَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ

için hicret ederek evinden çıkar da sonra kendisine ölüm çatarsa onun ecri Allah katındadır.” (Nisâ 4/100) ayetinde Cüde b. Damre’den (ö. ?) bahsedildiği halde kim olduğunun açıklanmaması böyledir. Aynı şekilde الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً “Mallarımı gece-gündüz gizli ve açık infak edenler...” (Bakara 2/274) ayetinin Hz. Ali (ö.40/661) hakkında indirildiğinin bilinmesine rağmen ayette ondan açıkça bahsedilmemesi de aynı amaç kapsamında değerlendirilmiştir.

6- İsmi vermek yerine şahsın erdemli davranışının yüceltilmesi sebebiyle mübhem bırakma: وَلَا يَأْتَلِ أُولُوا الْفَضْلِ مِنْكُمْ وَالسَّعَةِ أَنْ يُؤْتُوا أُولِي الْقُرْبَىٰ وَالْمَسَاكِينَ وَالْمُهَاجِرِينَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلْيَعْفُوا “İçlerinden faziletli ve servet sahibi kimseler; fakirler ve Allah yolunda hicret edenlere yardım etmeme konusunda yemin etmesinler” (Nûr 24/22) ayeti ile وَالَّذِي جَاءَ بِالصِّدْقِ وَصَدَّقَ بِهِ أُولَٰئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ “Sıdkı getirene ve tasdik edene gelince onlar asıl müttakilerdir.” (Zümer 39/33) ayetlerinde Hz. Ebûbekir’den (ö.13/634) bahsedildiği halde davranışlarının ön plana çıkarılması böyledir.

7- Kişinin kötü tutumu sebebiyle sahibinin aşağılanması için mübhem bırakma: إِنَّ بِأَيْهَا “Asıl soyu kesik olan odur.” (Kevser 108/3) ayetinde Âs b. Vâil’den, الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا “Ey iman edenler! Bir fasık size bir haber getirirse onu araştırın.” (Hucûrât 49/6) ayetinde Velîd b. Ukbe’den (ö. 61/680-81) bahsedildiği halde onların kötü durumları ön plana çıkarılarak kimlikleri açıklanmamıştır.⁴³

5. Mübhemâtü’l-Kur’ân’ın Kaynakları

Tefsirlerdeki rivayetler mübhemâtın açıklanmasındaki kaynakların önemli bir yekûnunu oluşturur. Bu rivayetler Hz. Peygamber’e, sahabe ve tabiûna dayanan rivayetler olmalıdır.⁴⁴ Zerkeşî tefsir bilgisini açıklarken şunları demektedir: “Doğrusu tefsir bilgisi (bir kısmı) sebab-i nüzûl, nesh ve mübhem’in tayini gibi naklî olan bilgilerdir...”⁴⁵

⁴³ Bedruddîn Muhammed b. Abdullâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ‘Ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Ebû’l-Fadl Dimiyâtî, Dâru’l-Hadîs. Kâhire 2006, 111-114.

⁴⁴ Suyûtî, *Müfhemât*, 12; Kâtip Çelebî, *Keşfu’z-Zunûn*, II, 322.

⁴⁵ Zerkeşî, *Burhân*, 430.

Hiz. Peygamber'den gelen tefsir rivayetleri çok azdır. Mübhemât eserlerinde yerini bulan tefsirleri ise çok az bir kısmına tekâbül etmektedir. Bu konuya asıl kaynaklık eden rivayetler sahabe ve tabiûna aittir.⁴⁶ Onlar mübhemleri açıklarken farklı membalardan faydalanmışlardır. Onların hangi kaynaktan faydalandıkları aşağıda ele alınmıştır.

Kur'ân-ı Kerîm

Kur'ân'ın ilk müfessiri yine kendisidir. Kur'ân'da aynı konuların farklı ifadelerle tekrarlandığı olmuştur. Onun kendisine has üslûbundan biri zaman ve şahısları ön plana çıkarmamasıdır. Onun bu anlatımını az sözle çok manalar ifade eden mucizliğine bağlamak gerekir. Bununla birlikte mübhem olarak verdiği bilgilerin bir kısmı bazen ayetin içinde, bazen siyak-sibak çerçevesinde, bazen de Kur'ân'ın bütünlüğünde anlam kazanabilmektedir.⁴⁷

“Onlardan birine Rahmân'a وَإِذَا بُشِّرَ أَحَدُهُمْ بِمَا ضَرَبَ لِلرَّحْمَنِ مَثَلًا ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَهُوَ كَظِيمٌ *layık gördüğünün haberi verildiği zaman, yüzü simsiyah kesilir, içini üzüntü kaplar.”* (Zuhruf 43/17) ayetindeki mübhem ism-i mevsûlün kız çocuğu olduğu başka bir ayette açıklık kazanmaktadır. *“Onlardan birisine, kız* وَإِذَا بُشِّرَ أَحَدُهُم بِالْأُنثَىٰ ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَهُوَ كَظِيمٌ *çocuğu olduğu haberi verildiği zaman, kızgınlığından yüzü kapkara kesilir.”* (Nahl 16/58)

Hadisler

Hiz. Peygamber dinin asıl tebliğcisi olması hasebiyle ihtiyaç hasıl oldukça Kur'ân'ı tefsir etmiştir. Hiz. Peygamber'in tefsirdeki yeri vazgeçilmez öneme sahip olmakla beraber azdır.⁴⁸ Mübhemâtı açıklama konusunda da durum aynıdır. وَإِنْ تَتَوَلَّوْا *“Eğer sırtınızı dönerseniz Allah sizin yerinize başka bir topluluk getirir, sonra onlar sizin gibi olmazlar.”* (Muhammed 47/38) ayetinde başka bir

⁴⁶ Albayrak, “Mübhemâtü'l-Kur'ân” 162; Öztürk, “Mübhemâtü'l-Kur'ân ve İmamiye Şiası”, 121.

⁴⁷ Halis Albayrak, *Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine (Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsiri)*, Şule Yay., 7. Baskı, İstanbul 2015, 47-59, 114.

⁴⁸ İbn Ebî Hâtim'in tefsiri üzerinde çalışma yapan Mehmet Akif Koç şunları dile getirmektedir. “İbn Ebî Hâtim'e ait tefsirin 16283 isnadın içinde Hiz. Peygamber'in sözlü beyanları %4'e tekâbül etmektedir. Bu da Hiz. Peygamberin Kur'ân'ın çok cüz'i bir bölümünü tefsir ettiğini gösterir. Taberî'de de durum farklı değildir. Taberî tefsirinde Hiz. Peygamber'e ulaşan rivayet 3000'i geçmemektedir. Bu sayıda yaklaşık olarak tefsirdeki toplam rivayetlerin %7,8'ine tekâbül etmektedir” (Mehmet Akif Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri*, Kitabiyât Yay., 1. Baskı, Ankara 2003, 10).

topluluk olarak bahsedilenlerin kimliğini Ebû Hureyre'den (ö. 58/678) merfû olarak nakledilen bir hadis bildirmektedir: “Hz. Peygamber bu ayeti okuyunca sahabe bu kavmin kimlerden oluştuğunu sormuştur. O da Selmân-ı Fârisî'nin (ö. 36/656) omzuna vurarak ‘Bu ve bunun kavmidir.’ Şayet din Süreyya yıldızında olsaydı Farslı birtakım kimseler yine de uzanıp onu alırdı.” buyurmuştur.⁴⁹

وَالشَّمْسُ تَجْرِي لِمُسْتَقَرٍّ لَهَا (Yâsîn 36/38) ayetinde güneşin yörüngesinin nerede olduğu merak konusu olmuştur. Suyûtî (ö. 911/1505) eserinde konuyla ilgili Ebû Zerr'den (ö. 32/653) nakledilen şu hadise yer verir: “Hz. Peygamber'e ‘Güneş de kendi yörüngesinde akıp gitmektedir.’ ayetindeki yörüngeyi sordum. O da ‘Güneşin yörüngesi arşın altındadır.’ buyurdu.⁵⁰ Ayrıca Kehf 18/65'te geçen *kullarımızdan bir kul* olarak anlatılan kişinin Hızır olduğu,⁵¹ Kevser 103/1 de geçen *Kevser*'in cennette bir ırmak olduğu hadislerden öğrenilen bilgilerdendir.⁵²

Sahabe ve Tabiûn Yorumları

Sahabenin vahyin indiği kültürel ortamı bilmeleri ve vahyin nüzûlüne şahit olmaları mübhemleri bilmelerini sağlıyordu. Mesela hac menâsiklerinden bahseden *“Hac bilinen aylardır... insanların ilerlediği yerden siz de ilerleyin.”* (Bakara 2/197-199) ayetlerinin anlaşılmasının temel şartının sahabenin müşahedesine dayalı olduğu açıktır.⁵³

Kur'ân tefsirinde önemli yeri olan sebab-i nüzûl rivayetleri bu açıdan sahabenin müşahedesini ve yorumunun aktarımıdır. Mesela zıhar kefaretiyle ilgili ayette *الَّتِي تُجَادِلُكَ فِي*

⁴⁹ Suyûtî, *Müfhemât*, 101-102. Aynı hadis Buhârî'de Cuma Süresi'nin tefsirinde geçmektedir (Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail Buhârî, *Şahîhu'l-Buhârî*, Dâru İbn Kesîr, 1. Baskı, Beyrut 1423/2002, “Kitâbü't-Tefsîr”, 1237, 1238 [No. 4895]).

⁵⁰ Buhârî, *Şahîh*, “Kitâbü't-Tefsîr”, 1028 (No. 4802); Suyûtî, *Müfhemât*, 93.

⁵¹ Buhârî, *Şahîh*, “Kitâbü't-Tefsîr”, 840 (No. 3400); Ebu'l-Hüseyn b. Haccâc en-Nisâbü'rî Müslim, *Şahîhu Müslim*, thk. Ebu'l-Fadl ed-Dimyâti, Dâru'l-Beyâni'l-'Arabî, Kahire 2006, “Kitâbü'l-Fedâil”, 1146 (No. 170); Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmîzî, *el-Câmi'u'l-Kebîr: Sünen-i Tirmîzî*, thk ve neşr. Merkezü'l-Buhûs ve Teşîhiyyetü'l-Ma'lûmât, Dâru't-Te'sîl, by. ts. “Kitâbü't-Tefsîr”, IV, 173 (No. 3436); Belensî, *Şilatü'l-Cem'*, II, 168.

⁵² Buhârî, *Şahîh*, “Kitâbü't-Tefsîr”, 1268 (No. 4964, 4965).

⁵³ Halis Albayrak, “Mübhemâtü'l-Kur'ân”, 165; Süleyman Gezer, *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Kur'ân*, Ankara Okulu Yay., 2. Baskı, Ankara 2015, 184, 249-278.

رُوجَّهَا “Eşi hakkında seninle mücadele eden kadın” (Mücâdele 58/1-4) bahsedilen kadını sahabenin bilmemesi düşünülemez. Konuya bu açıdan bakıldığında mübhemâtı açıklayan sebep-i nüzûller böyle değerlendirilebilir.

Mübhemâtın tayini konusunda yegane ölçüt kabul edilen nakillerin -kaynak itibariyle sıhhatli olup olmadıklarıyla ilgili tartışmalar bir yana- sahabe ve tabiûnun kendi anlayışlarına göre yorumlayarak aktarmaları da mümkün gözükmektedir. *“Ey kitap ehli! Rasûllerin ardından geçen bir süreden sonra Rasûlümüz gelmiştir.”* (Mâide 5/19) ayetinde Hz. Muhammed ve Hz. İsa arasında geçen süre hakkında Katâde 570 yıl (başka bir görüşünde 600 yıl), sahabeden Ma‘mer (ö. ?) 540 yıl, Dahhâk (ö. 105/723) ise 430 küsür yıl olabileceğini söylemişlerdir.⁵⁴ Aynı şekilde *وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهَبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ* *“Onlara karşı gücünüz yettiğince kuvvet ve cihad için bağlanan atlar hazırlayın. Onunla Allah’ın düşmanını ve sizin bilmediğiniz ama Allah’ın bildiği düşmanlarınızı korkutursunuz.”* (Enfâl 8/60) ayeti hakkında serdedilen görüşler de bu meyanda düşünülebilir. Mücâhid (ö. 103/721) burada kastedilenleri Benî Kureyza, Süddî (ö. 127/744) İranlılar, Sa‘îd b. Zeyd (51/671) münafıklar, Mukâtil (ö. 150/767) ise Yahudiler olarak açıklamıştır. Bunların cinler olduğunu söyleyenler dahi vardır.⁵⁵

İsrâiliyyât

İsrâiliyyât isrâiliyye kelimesinin çoğuludur. İstilahî manada her ne kadar Yahudi kültüründen İslam’a giren kültürel kalıntıları çağrıştırıyor olsa da Hristiyan ve diğer dinî kültür kalıntılarını da içine alır.⁵⁶ Dinin gerek lehine gerekse aleyhine olsun uydurulmuş, Hz. Peygamber’e ve sahabeye izafe edilen her türlü haber isrâiliyyât kapsamında

⁵⁴ Suyûtî, *Müfhemât*, 42-43.

⁵⁵ Taberî, *Câmi ‘u l-Beyân*, XI, 247-250; İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, III, 375; Suyûtî, *Müfhemât*, 54; Suyûtî, *Dürru’l Mensûr*, VII, 186-187.

⁵⁶ Muhammed Hüseyin Zehebî, *el-İsrâiliyyât fi t-Tefsîr ve l-Hadîs*, Mektebetü Vehbe, 4. Baskı, Kahire 1990, 12-13; Ahmed Halil, *Neş’etü t-Tefsîr fi l-Kütübi l-Mukaddeseti ve l-Kur’ân*, el-Vekaletü’ş-Şarkıyyetü li’s-Sekafeti bi’l-İskenderiyyeti, 1. Baskı, İskenderiye 1373/1754, 37.

değerlendirilmiştir.⁵⁷ İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren Yahudilerle olan etkileşimin diğer kültürlerden fazla olduğu ve rivayet edilen bilgilerin çoğunun Yahudi kaynaklarına dayandığı için israiliyyât kelimesi kullanılmıştır.⁵⁸

Kur'ân kıssalarının anlaşılmasında israilî bilgilerde yer yer tahrif yapılmış olsa da İbrahimî geleneğin malzemesini aktardığı için din dışı değil dinî geleneğin bir parçası olarak görülmüş ve önemsenmiştir. Kur'ân kıssaları hakkında genel kanaat kıssaların birer tarihî olgu niteliğinde olduğu vahyin ilk muhatapları olan Müslümanlar ile Mekke, Medine ve çevresindeki hanif, müşrik, Yahudi, Hristiyan ve diğer dinî-kültürel unsurlarca bilinmekte olduğu yönündedir.⁵⁹ İslam'dan önce de Araplar gerek seyahatler gerekse komşuluk ilişkileri olsun Yahudi, Hristiyan ve diğer din sahipleri ile iletişim içindelerdi. İslam geldikten sonra özellikle Medine'de bu ilişkiler yakinen devam etmiştir. Bundan dolayı onların zihinlerinde kıssalarla ilgili bilgiler vardır.⁶⁰ Bunların yanı sıra Abdullah b. Selâm, Ka'bu'l-Ahbâr (ö.32/652-653), Vehb b. Münebbih (ö.114/7320) gibi Ehl-i Kitap iken Müslüman olanlar da olmuştur. İnsanın geçmişten getirdiği bilgileri zihninden bir anda silmesi mümkün değildir. Bu bilgilerin yanında kıssaların detaylarının Kitab-ı Mukaddes'te olmasından dolayı Ehl-i Kitaba da müracaat edildiği bilinmektedir.⁶¹

Mübhem anlatımların oldukça fazla olduğu kıssalardaki mübhemlik kıssaların vuku bulduğu dönemdekiler için değil, Kur'ân okuyucuları için geçerlidir. Okuyucunun kıssalardan ibret alabilmesi için olaydaki şahsiyetlerinin bazen tarihî zemine oturtulması

⁵⁷ Abdullah Aydemir, *Tefsirde İsrailiyyât*, Beyan Yay., İstanbul 1992 6-7.

⁵⁸ Remzi Na'na'a, *el-İsrâiliyyât ve Eşeruhâ fî Kütübi't-Tefsîr*, 1. Baskı, Dâru'l-Kalem, Dimeşk/Dâru'l-Beydâ, Beyrût 1390/1970, 73; Zehebî, *İsrâiliyyât*, 15; İsmail Cerrahoğlu, *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*, Ankara İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1968, 62; Aydemir, *Tefsirde İsrailiyyât*, 29.

⁵⁹ Müşrikler ayetler hakkında "esâtîru'l-evvelîn" (Nahl 16/24; Furkân 25/5) ifadeleri, Zülkarneyn kıssası ve kimliği üzerinden Hz. Peygamberi sınav etme girişimi (Kehf 18/83), Kur'ân'da bir kısım kıssaların "Hel etâke.." formunda başlaması (Mâide 5/27; Tâhâ 20/9; Zâriyât 51/24; Nâziât 79/15), Arap toplumu hafızasında kıssaların varlığına işaret etmektedir.

⁶⁰ Halil, *Neş'etü't-Tefsîr*, 38.

⁶¹ Hz. Ömer'in -Peygamber (sav.) uyarıncaya kadar- bir dönem Yahudilerin derslerine katıldığı, onların ulemasından dersler dinlediği kaydedilmektedir (Ebu'l Hasan Ali b. Ahmed el-Vâhidî, *Esbâbu Nüzûlü'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Sakar, Dâru'l-Kitâbi'l Cedîd, 1. Baskı, by. 1389/1969, 98; Ertuğrul Döner, *Tefsirde İsrailiyyatın Kaynak ve Bilgi Değeri*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2015, 120-122).

gerekmektedir. Bu itibarla mübhemlerle dolu bir vakianın teferruatı sadece meraktan değil bazı durumlarda gereklilik olarak da araştırılmıştır. Bu lüzum Müslümanların israilî bilgilerle ilgilenmelerini de sağlamıştır. Hz. Peygamber’e atfedilen “İsrailoğullarından nakilde bulunmanızda bir sakınca yoktur.”⁶² hadisi bir yandan bu bilgi alışverişine kapı aralarken öte yandan bu bilgilere de meşru bir zemin hazırlamıştır. Bununla birlikte bilgilerinin olmadığı her konuyu Ehl-i Kitab’a sormadıkları gibi onlara sordukları her şeyi de almamışlardır.⁶³

İsrâiliyyâtın tefsirde bir kaynak olarak görülmesi tabiûnla belirgin hale gelmiştir. Mübhemlerle ilgili israilî açıklamaların örneklerine gelecek olursak; Ashâb-ı Kehf ve köpekleriyle ilgili *وَكَلْبُهُمْ بِأَسْطٍ ذِرَاعِيَهُ بِالْوَصِيدِ* “Onların köpekleri de ayaklarının üzerine uzanmış yatıyordu.” (Kehf 18/18) ayet yer almaktadır. Tefsirlerde bu; ziraat, av, çoban ve koyun sürüsünün köpeği şeklinde açıklanmaktadır. Diğer taraftan renginin alaca, sarı, kıızılca olduğu bilgileri de aktarılmıştır.⁶⁴ Bu rivayetlerin israilî olduğu açıktır.

قَالَ رَجُلَانِ مِنَ الَّذِينَ يَخَافُونَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمَا “Allah’ın buyruğuna uymamaktan korkan iki adam dedi ki...” (Mâide 5/23) ayetindeki kişiyi Mücâhid, Yuşâ b. Nûn ve Keleb b. Yuğannâ olarak açıklamıştır.⁶⁵ Aynı isimler Tevrat’ın Sayılar bölümünde de geçmektedir.⁶⁶

Kur’ân’ın muhtelif ayetlerinde Lût Peygamber’in helak olan kavminin memleketinden bahsedilmektedir. *وَلَقَدْ آتَوْنَا عَلَى الْقَرْيَةِ الَّتِي أَمْطَرْنَا مَطَرًا سَوًّا* “Andolsun ki onlar üzerlerine azap yağmuru indirilen bir beldeye uğramışlardır.” (Furkân 25/40) ile *وَلَمَّا جَاءَتْ رُسُلُنَا إِبْرَاهِيمَ بِالْبُشْرَى قَالُوا إِنَّا مُهْلِكُوا أَهْلَ هَذِهِ الْقَرْيَةِ* “Elçilerimiz İbrahim’e müjdeyle geldiğinde ‘şüphe yok biz bu beldenin halkını helak edeceğiz.’ dediler.” (Ankebût

⁶² Buhârî, *Şahîh*, “Ehâdîsü’l-Enbiyâ”, 857 (No. 3461).

⁶³ Muhammed Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-Müfessirûn*, Kitâbü’l-Vehbe, Kâhire ts, I, 48.

⁶⁴ Suyûtî, *Dürü’l-Mensûr*, IX, 509-510.

⁶⁵ Suyûtî, *Müfhemât*, 43; İbn Cemâa’, *Gururu’t-Tıbyân*, 245.

⁶⁶ Tevrat, Sayılar, 11/6-10.

29/31-32) ayetlerindeki yerin Sodom olduğu yazmaktadır.⁶⁷ Tevrat'ta da aynı bilgilere rastlamak mümkündür.⁶⁸

6. Mübhemâtü'l-Kur'ân ile İlgili Eserler

Mübhemât üzerine farklı dönemlerde eserler kaleme alınmıştır. Bu eserlerdeki ortak özellik genelde ayetler üzerinde fikhî ve kelâmî tartışmalara girilmeden sade ve yüzeysel bilgilerin sunulmasıdır.

Klasik Dönem Eserleri

1. Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah es-Süheyli el-Endelûsî (ö. 581/1185), *et-Ta'rîf ve'l-Î'lâm bimâ Übhime fi'l-Kur'ân mine'l-Esmâi ve'l-A'lâm* (Tek cilt halinde basılmıştır).

2. İbn Asâkir, Muhammed b. Ali el-Ğassânî (ö. 636/1239), *et-Tekmîl ve'l-İtmâm li Kitâbi't-Ta'rîf ve'l-Î'lâm* (Tek cilt halinde basılmıştır).

3. Bedruddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Sa'dullah b. Cemâa el-Kenânî el-Hamevî (ö. 733/1333), *Ğureru't-Tıbyân fi men lem Yüsemme fi'l-Kur'ân* (Tek cilt halinde basılmıştır).

4. Muhammed b. Ali b. Ahmed el-Evsî (Ebû Abdullah el-Belensî) (ö. 782/1380), *Şılatü'l-Cem' ve 'Âidu't-Tenzîl* (İki cilt halinde basılmıştır).

5. Celâluddin es-Suyûtî (ö. 911/1505), *Müfhemâtü'l-Akrân fi Mübhemâti'l-Kur'ân* (Tek cilt halinde basılmıştır).

6. Ebû Abdullah Cemâleddin Muhammed b. Amr b. Mübarek (Behrak) el-Hadramî (ö. 930/1523) *Telhîşu et-Ta'rîf ve'l-Î'lâm bimâ Übhime fi'l-Kur'ân mine'l-Esmâi ve'l-A'lâm* (Tek cilt halinde basılmıştır).

⁶⁷ Süheyli, *Ta'rîf*, 99; İbn Asâkir, *Tekmîl*, 288; Belensî, *Şılatü'l-Cem'*, II, 271; İbn Cemâa, *Ğureru't-Tıbyân*, 368; Suyûtî, *Müfhemât*, 85. Bu açıklama erken dönem tefsirlerinde de yer almaktadır (Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, XVIII, 393; Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakaiki Gavâmiği't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Akâvil fi Vücûhi't-Tenzîl*, çev. Komisyon, ed. Murat Sülün, Türkiye Yazma Eserler Kurum Başkanlığı, İstanbul 2016, XII, 329).

⁶⁸ Tevrat, Tekvin, 19/1-28.

7. Ebû Ahmed Abdullah b. Abdullah es-Selâme el-Udkâvî (ö.1184/1770), *Tervîhu Uli ed-Dimâse bi Müntekâ'l-Kütübi's-Selâse (Mevsû'atü'l-Esmâi ve'l-A'lâmi'l-Mübheme fi'l-Ḳur'âni'l-Kerîm* ismiyle iki cilt halinde basılmıştır).

Günümüze Ulaşmayan Eserler

1. Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah es-Süheyli el-Endelûsî (ö. 581/1185), *el-İzâh ve't-Tebyîn limâ Übhime min Tefsîri'l-Kitâbi'l-Mübîn*.⁶⁹

2. Muhammed b. Süleymân Ahmed b. İbrâhîm ez-Zührî (Ebû Abdullah el-İşbîlî), (ö. 617/1220), *el-Beyân fîmâ Übhime mine'l-Esmâi fi'l-Ḳur'ân*.⁷⁰

3. Yusuf b. Ahmed Yusuf b. İbrahim es-Sülemî Ebû Abbâs İbn Fartûn (ö. 660/1261), *el-İstidrâk ve'l-İtmâm li't-Ta'rîf ve'l-İ'lâm bimâ Übhime fi'l-Ḳur'ân mine'l-Esmâi ve'l-A'lâm*.⁷¹

4. Bedruddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Sa'dullah b. Cemâ'a el-Kenânî el-Hamevî (ö. 733/1332), *et-Tibyân li Mübhemâti'l-Ḳur'ân*.⁷²

5. Ahmed b. 'Ali b. Muhammed el-Ken'ânî el-'Askalânî, Şihâbuddîn İbn Hacer (ö. 852/1448), *el-İhkâm li Beyâni mâ fi'l-Ḳur'âni mine'l-İbhâm*.⁷³

Çağdaş Dönem Eserleri

19. Yüzyıldan itibaren konuyla ilgili yeni eserler yazılmıştır. Bunlar kronolojik sıra gözetilerek aşağıda listelenmiştir.

1. Seyyid Mustafa Yûsuf b. Abdülkâdir el-Hüseynî el-Esîr (ö. 1333/1915), *Hediyyetü'l-İhyân fî Tefsîri mâ Übhime 'ale'l-Âmmeti min Elfâzi'l-Ḳur'ân* (Tek cilt halinde basılmıştır).

⁶⁹ Hayruddîn ez-Zirikli, *el-'Alâm, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn*, 15. Baskı, Beyrut 2002, III, 313.

⁷⁰ İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-'Arifîn fî Esmâi'l-Müellifîn*, Mektebetü'l-İslâmiyye ve'l-Ca'ferî Tebrîzî, 3. Baskı, Tahrân 1387/1997, II, 110; Zirikli, *el-'Alâm*, V, 320.

⁷¹ Âdil Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn min Şadri'l-İslâm hatte'l-'Aşri'l-Hâdır*, Müessesetü Nüveyhiz es-Sekâfiyye, 3. Baskı, by. 1409/1977, II, 765-766.

⁷² İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'Arifîn*, II, 148.

⁷³ Zeyd b. Ali Mehâriş, “el-Mübhemât fi'l-Ḳur'âni'l-Kerîm (Ta'rîfuhâ ve Esbâb-ı Vuḳû'uhâ ve Davâbiḩu Tefsîrihâ)”, *Mecelletü Câmîatü Câzân*, C. 2, S. 2, Câzân (Suudî Arabistan) Recep 1434 (Mayıs 2013), 35.

2. Debreli Vildân Fâik (ö. 1925), *Tavdîhu'l-Mübhemât fi mâ Verade fi'l-Kur'ân mine'l-Kelimât* (Eser henüz yazma halinde olup Hacı Selim Ağa Kütüphanesi'nin Aziz Mahmud koleksiyonu, tefsir no:68/125'te kayıtlıdır).
3. Abdülcevâd Halef Abdülcevâd (ö. 1404/1984), *el-Mebâhis fi Mübhemâti'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Bu eser *el-Yâkût ve'l-Mercân fi Tefsiri Mübhemâti'l-Kur'ân* ismiyle meşhur olup tek cilt halinde basılmıştır).
4. Hüseyin Yaşar, *Kur'ân'da Mübhem Ayetler (Mübhemâtü'l-Kur'ân)*, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, İzmir 1992.
5. Mevlüt Erten, *Mübhemâtü'l-Kur'ân*, Ankara Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1992.
6. Abdülğanî Yusuf Abdülğanî, *Mâ Übhime fi'l-Kur'ân mine'l-Esmâi'l-A'lâm*. Bu eser Mektebetü'l-Cezîretü'l-Verd tarafından 2009 yılında tek cilt halinde basılmıştır.
7. Hatice Kaya, *Kur'ân Mübhemlerinin Tahlihi*, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2019.
8. Elif Çoşkun, *Mekkî Sûrelerde Hz. Muhammed'e Yönelik Mübhem Hitaplar*, Ankara Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2021.
9. Erdi Yüksel, *Mübhemâtü'l-Kur'ân Bağlamında Şahıslara İşaret Eden Ayetler*, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Karaman 2021.
10. Hamza Taşkulak, *Kehf Sûresi'ndeki Mübhem İhtilaflı Konu ve İfadeler*, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Van 2021.
11. Seda Ertaş, *Âlûsi'nin Mübhem Âyetlere Yaklaşımı* Kafkas Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Kars 2024.
12. Ahmet Kartal, *Taberî Tefsirinde Mübhemâtü'l-Kur'ân*, Bitlis Eren Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bitlis 2025.

BİRİNCİ BÖLÜM

MÜBHEMÂTÜ'L-KUR'ÂN'IN OLUŞUMU VE KLASİK DÖNEMDE BİLGİ DEĞERİ

Kur'ân-ı Kerîm'in ilk muhatapları vahyin nüzûlüne şahit olmalarından dolayı ayetlerin nerede, ne zaman, kim hakkında indiğini, dolayısıyla ne dendiğini ve ne denilmek istendiğini biliyordu. Hem sahabenin bu durumu hem de Hz. Peygamber'in hayatta oluşu muhtemel anlama sorunlarının önüne geçmişti. Ancak sahabenin ahirete irtihali, sonrakilere Kur'ân ile sözün söylendiği ortamdan uzak iki kapak arasında karşılaşmaları onun anlaşılmasında bazı sorunları beraberinde getirdi.

Kur'ân'ı anlamayı hedefleyen Müslümanlar, tefsir alanında farklı ilmî alanlarda Kur'ân'ı araştırma ve incelemeye tabi tutmuşlardır. Bunun neticesinde Kur'ânî ilimleri ortaya koymuşlardır. Mübhemâtü'l-Kur'ân da diğerleri gibi Kur'ân'ı anlama çabalarının bir mahsulü olarak karşımızda durmaktadır.

Tefsirin önemli konularından birini mübhemler oluşturmaktadır. Kur'ân'ın mübhemleri erken dönem tefsirlerinden itibaren sıkça işlenen, özellikle rivayet tefsirlerinin önemli bir kısmını oluşturan bir konu olarak karşımızda durmaktadır. Mübhemlere dair rivayetler erken dönemde hadis mecmualarında, Müşkilü'l-Kur'ân, Mecâzü'l-Kur'ân, Müteşâbihü'l-Kur'ân, Esbâbü'n-Nüzûl kitaplarında ve tefsirlerde yer almıştır.⁷⁴ Özellikle sebab-i nüzûl rivayetleri ayetlerin hatıralarını sonraki nesillere aktararak ilk neslin Kur'ân'ı nasıl anladıklarının bilgisini verirken mübhemâta dair yeterli argümanı da sunmuşlardır.

⁷⁴ Birışık, "Mübhemâtü'l-Kur'ân", *DİA*, XXXI, 437.

Araştırmamızın bu bölümünde önce mübhemlerin yoğunlaştığı alanlarla ilgili taksimat yapılacak sonra mübhemlerle ilgili yorumların tarihî seyri incelenecektir. Tarihî seyri netleştirebilmek için bir dönemlendirme yapmayı hedefledik. Söz konusu dönemlendirmenin ilk aşamasında sahabe dönemi, tabiûn dönemi ve mübhemâtın ilim halini almadan önce ve aldıktan sonra kitaplardaki istihdamı işlenecektir.

1.1. Mübhemâtın Taksimi: Hitâbî, Kıssâî ve Lafzî Mübhem

Hiçbir metin kendi kültüründen bağımsız bir yapıda değildir. Bu durum Kur'ân için de böyledir. Kur'ân'ın içinde şekillendiği kültür önemli ölçüde hitap ve muhatap ekseninde oluşmuş sözlü bir kültüre dayanmaktadır.⁷⁵ Bu sebeple Hz. Peygamber'e ve asrın insanlarına işaret eden birtakım göstergeleri içermektedir. Vahyin dilinin hitap dili olması sebebiyle bu göstergeler metne mübhem olarak yansımıştır. Kur'ân'ının, tarihin belli bir döneminde yaşayan insanlara hitap etmesinden kaynaklı olan bu ifadeleri tezimizde *hitâbî mübhemler* olarak adlandıracağız. Özellikle sebab-i nüzûl rivayetleri ile vuzûha kavuşabilecek mübhemleri bu meyanda düşünebiliriz. Mesela “*Şüphesiz soyu kesik olan asıl odur.*” (Kevser 108/3) ayetindeki *soyu kesik* lafzı buna güzel bir örnektir. Bu kişinin Âs b. Vâil, Ebû Cehil (ö. 2/624), Ka'b b. Eşref (ö.3/624) ve Ukbe b. Muayt (ö. 2/624) gibi azılı müşrikler hakkında indiği kaydedilmektedir.⁷⁶ Konuyla ilgili bir başka örnek de şu ayettir: “*Gerçeği yalanlayan nankörler inananlara 'Eğer Kur'ân'da bir hayır olsaydı, onlar bizden önce onu kabul etmiş olmazlardı.' dediler. Kur'ân'la doğru yolu bulmayı kendilerine yediremediklerinden 'Bu eski bir uydurmadır.' diyecekler.*” (Ahkâf 46/11) Ayette inkâr edenler ve inananların isimleri zikredilmemiş ism-i mevsûller kullanılmıştır. Bazı rivayetlere göre bu sözü söyleyenler Benî Âmir ve Gatafân kabileleridir.⁷⁷ Başka bir görüşe göre de bu sözü Gaffâr kabilesi Müslüman olduğunda

⁷⁵ Gezer, *Sözlü Kültür*, 122.

⁷⁶ Süheylî, *Ta'rif*, 145; İbn Asâkir, *Tekmil*, 480; Belensî, *Şilatü'l-Cem*, II, 751-752; İbn Cemâa, *Gureru't-Tıbyân*, 550; Suyûtî, *Müfhemât*, 120.

⁷⁷ Belensî, *Şilatü'l-Cem*, II, 489

Kureyşli müşrikler, Abdullah b. Selâm (ö. 43/663-64) Müslüman olduğunda Yahudiler söylemiştir. Mübhemâtü'l-Kur'ân literatürünün önemli görülen kısmı bu tür hitâbî mübhemlerdir. Yine nüzûl dönemiyle bağlantısı olan belli başlı mekân isimlerinin kullanımına az rastlanılmaktadır. Bunlar da hitâbî mübhemler arasında sayılacaktır. “*Biz İsrailoğullarını güvenli bir yere yerleştirdik. Onları temiz ve hoş nimetlerle rızıklandırdık.*” (Yûnus 10/93) ayetinde güvenli yerin Şam olduğu bilgisi böyledir.⁷⁸

Kur'ân, vahiy sürecinde yaşayan insanlar hakkında betimlemelerde bulunduğu gibi, geçmişte yaşamış milletler ve şahıslardan da bahsetmektedir. Bunlar çoğunlukla kıssalar özelinde konu edinilmektedir. Kur'ân kendisine has bir ifade özelliği olarak kıssaların sunuluşunda yer, zaman ve şahıs isimlerini ön plana çıkarmamaktadır. Bundan dolayı kıssaların anlaşılmasında bazı anlam boşlukları oluşmuştur. Mübhematın yoğunlaştığı diğer bir alan olan kıssalar etrafında oluşan bu mübhemleri *kıssâî mübhemler* ismiyle işleyeceğiz. “*Onlar, üstüne felaket yağmış bir beldeye varmıştı.*” (Furkân 25/40) ayetindeki beldenin neresi olduğu kaynaklardada geçen bilgiye göre Lût'un (as.) köyü olan Sodom'dur.⁷⁹ Yine “*Birbirinize düşman olarak inin buyurduk.*” (Bakara 2/36) ayetinde geçen اِهْبِطُوا emrindeki cemi muhatap zamirin Hz. Adem, Hz. Havva, İblis ve yılanı işaret ettiği rivayet olunmuştur.⁸⁰ Peygamber kıssaları dışında kalan kıssalardaki anlam boşluklarını da bu kategoride değerlendirdik. “*Şehrin uzağından bir adam koşarak geldi.*” (Yâsîn 36/20) ayeti geçmişte yaşanmış bir olayı anlatmaktadır. Burada koşarak gelen adamın kimliği açıklanmamıştır. Rivayetler bu kişinin Antakya bölgesinde yaşamış Habîb en-Neccâr olduğuna işaret etmektedir.⁸¹

⁷⁸ Suyûtî, *Müfhemât*, 57. Bazı rivayetlerde Beytü'l-Makdis olarak geçmektedir (Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 248).

⁷⁹ İbn Asâkir, *Tekmil*, 288; Belensî, *Şılatü'l-Cem'*, II, 271; İbn Cemâa, *Ğureru't-Tıbyân*, 368; Suyûtî, *Müfhemât*, 79.

⁸⁰ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, I, 572; Suyûtî, *ed-Dürü'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*, thk. 'Abdullah b. 'Abdi'l-Muhsin et-Türkî, Merkezü Hicr lil Bühûşi ve'd-Dirâsâti'l-'Arabiyyeti ve'l İslâmiyye I. Baskı, Kahire 1424/2003, I, 294; Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Sa'dillâh İbn Cemâa, *Ğureru't-Tıbyân fi men lem yüsemme fi'l-Kur'ân*, thk. Abdulcevâd Halef, Dâru Kuteybe, I. Baskı, Beyrut 1410/1990, 201.

⁸¹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 576-577; 'Alâuddîn Ali b. Muhammed b. İbrâhîm el-Hâzin, *Tefsîrû'l-Hâzin (Lübâbü't-Te'vil fi Me'âni't-Tenzil)*, thk. Abdusselâm Muhammed Ali Şâhîn, Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye,

Erken dönem tefsirlerinde, yukarıda yer verdiğimiz mübhem örneklerinin açıklamalarına sıkça rastlanılsa da bunların mübhem olduğunun söylenmesi çok geç döneme tekâbül etmektedir. Mübhem terimleşmiş kullanımının dışında ulema tarafından bu ifade, dil bilgisi kaidesi olarak da kullanılmıştır. Bu kullanıma göre bir kelimenin tek bir manaya delalet etmemesi yahut kelimenin anlam yönünden başta belirsiz gelip açıklayıcının metin içinde sonradan gelmesi durumu mübhemdir. Kur'ân'da böyle bir kullanımın olması Kur'ân'ın üslup ve belagat yönüyle bağdaştırılmıştır. Kur'ân'ın lafız yönü vurgulanarak açıklanan bu mübhemleri tezimizde *lafzî mübhemler* olarak ele alacağız. Tek başlarına manası belirsiz olup sıfat, temyiz, bedel, sıla cümleleri gibi öğelerle açıklık kazanan ifadeler böyledir. Mesela Hz. Yusuf'un kardeşlerinin onu bir yere atılmasını konuştukları ayette geçen ارض kelimesi mübhem sayılmıştır. Bunun sebebi kelimenin sıfatsız gelmesine bağlanmıştır.⁸² Hz. Musa'nın duasını barındıran قَالَ رَبِّ اشْرَحْ لِي صَدْرِي وَيَسِّرْ لِي أَمْرِي “Dedi ki; Rabbim göğsümü genişlet, işimi bana kolaylaştır.” Ayeti buna bir örnektir. İlk olarak لي اشْرَحْ ve يَسِّرْ لِي “Benim için aç, bana kolaylaştır.” denilerek söz mübhem bırakılmıştır. Böylece ortada açılan ve kolaylaştırılan bir şeyin olduğu anlaşılmıştır ancak ne olduğu tam olarak belirlenmemiştir. Ayetin devamındaki göğüs ve iş kelimeleriyle bu mübhemlik giderilmiştir.⁸³ Konuyla ilgili bir başka örnek de şudur: هُنَّ فَسَوِيهِنَّ سَبْعَ سَمَوَاتٍ (Bakara 2/29) ayetindeki هُنَّ mübhemdir. Hemen akabinde gelen yedi gök (سَبْعَ سَمَوَاتٍ) tamlaması bu zamiri açıklamaktadır. “Burada mübhem verip sonra tefsir etmesinin sebebi mübhemden sonra açıklamanın mübhem olmadan açıklamasından daha kıymetlidir. Çünkü zamir mübhem bırakıldığında insanlar onun kim veya ne olduğunu öğrenmeyi arzular. Mübhemden sonra onu açıklamada nefsin arzuladığı şeyleri tatmin vardır.”⁸⁴

1. Baskı, Beyrut 1425/2004, IV, 6; Debreli Vildân Fâik, *Tavdîhu 'l-Mübhemât fi mâ Verade fi 'l-Kur'ân mine 'l-Kelimât*, Hacı Selim Ağa Kütüphanesi'nin Aziz Mahmud Koleksiyonu, Tefsir no:68/125, 35.

⁸² Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 538.

⁸³ Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 290.

⁸⁴ (أن المبهم اذا تبين كان افخم و اعظم من ان يبين اولاً لأنه اذا اُبهم تشوفت النفوس الى الاطلاع في البيان بعد ذلك شفاء لها بعد التشوف) Fahrüddîn er-Râzî, *Tefsîru 'l-Kebîr (Mefâtihu 'l-Ğayb)*, thk. Seyyid 'Imran, Dâru'l-Ĥadis, I-XVI, Kahire

Bu tür mübhemin tesiri ile ilgili تَبَارَكَ الَّذِي نَزَّلَ الْفُرْقَانَ عَلَىٰ عَبْدِهِ “*Kuluna Furkân*’ı indirenin şanı ne yücedir.” (Furkân 25/1) ayeti bağlamında Elmalılı (ö. 1942) şunları kaydeder.

“Şunu da kaydedelim ki ism-i mevsûl, sılası söylenmeden evvel mübhemdir... ‘Bir kelimde böyle bir zât-ı mübhemin fâil yapılmasında ne faydası olabilir.’ de denmez. Çünkü ‘evvelen ibhâm, sâniyen tefsir evka‘u fin nefstir.’ derler. Bir şey evvelâ mübhem olarak söylenip de sonra tefsir olunduğu zaman muhatabın gönlünde kuvvetli bir tesir bırakır. Zira nefis kolay duyduğu bir şeyi hafif geçer, ihmal eder; fakat evvelâ mübhem olarak işittiği zaman cehd sarfeder, bilmek merakına düşer, bu şevk ve merak üzerine tefsir olunduğu zaman da zihinde iyi yerleşir. Arabî kâideleri zamanımızda ilm-i nefsin ‘Hafıza dikkat ile mütenâsıptir.’, ‘Dikkat de merak ile mütenâsıptir.’ kâidelerini ifade eder. Hatta Frenklerde ve zamanımız yazıcılarının birçoğunda bu ibhâm kâidesi bir moda salgını halini almıştır. Bir mevzuyu tasvir ederken merak celbetmek için sahifelerle ibham ettikleri görülür. Hâlbuki bunun ifrâdı da merak yerine usanç ve nisyân vermektен hâli değildir. Çok naz aşık usandırır. Kur’ân’da ise onun en güzel gıdıklayıcı numuneleri görülür. İsm-i mevsûller de buna başkaca bir revnak verir. İşte تَبَارَكَ الَّذِي bu kabildendir. Allah’ın zâtı ilâhisi bilinemediği gibi الَّذِي de ilk nazarda bilinemeyecek bir zât-ı mübheme delalet ediyor. Karşısında bir kere beşeri hiçliği duyuruyor sonra en belli en mütemâyiz sıfatların tecellisiyle izah ediliyor.”⁸⁵

1.2. Sahabe Dönemi: Mübhemât Bilgisine İhtiyaç Duyulmadığı Dönem

Kur’ân uzun denilebilecek bir süre içerisinde çeşitli soru ve sorunlar bağlamında oluşmuş, muhataplarının hayatlarının hemen her safhasını içine alan, betimleyen, sorgulayan, onları yeni bir tutum almaya iten yani yaşayan canlı bir ortama yöneltilen bir hitaptır.⁸⁶ Anlamanın gerçekleşmesi için sözün muhatabının iki temel veriye sahip olması gerekir. İlki anlamanın gerçekleşeceği dilin genel yapısını bilme, diğeri ise o dilde ifade edilmiş sözün sahibinin muradını bilme. Bu iki veri olmadığında anlamanın sağlıklı bir

1433/2012. I, 480. Tefsirinin birçok yerinde benzer açıklamaları yapar (Râzî, *Meîâtîhu’l-Ğayb*, XI, 194, 437; XII, 356; XIV, 70; XVI, 239).

⁸⁵ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, haz. Asım Cüneyd Köksal ve Murat Kaya, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., 1. Baskı, İstanbul 2023, IV, 282.

⁸⁶ Gezer, *Sözlü Kültür*, 249.

şekilde gerçekleşmeyeceği kaçınılmazdır. Karşılıklı iletişim durumunda olaylar muhatapların bilgisi dahilinde olduğundan bilinen bir olayın gündemine getirilmemesi söz konusudur.

Geleneksel anlayışta Kur'ân tarihî bağlamıyla ilişkili bir metin olarak görülmekte, ilk muhataplarının onu anlamış oldukları kabul edilmektedir. Sahabenin ileri gelenlerinin on ayet ezberledikten sonra manalarını kavramadan ve günlük hayata tatbik etmeden başka ayetlere geçmediklerine dair haberlerden⁸⁷ yola çıkılarak onların büyük ölçüde Kur'ân'ı anladıkları sonucuna varılabilir. Dolayısıyla onların Kur'ân'ı anlama sorunları sonraki nesillere göre farklı ve oldukça az idi. Hz. Peygamber'in gerek soru sorulmadan ayetler hakkında açıklamalar yapması gerekse kendisine gelen sorulara tatminkâr cevaplar vermesi hem ilk tefsir hareketleri olarak değerlendirilmiş hem de tefsirin rotasını belirleyici bir durum oluşturmuştur.⁸⁸

Hz. Peygamber sahabeye yönelik belli bir kâideye göre özel saatlere hasredilmiş bir şekilde tefsir yapmamıştır. Onun tefsiri bazen bir ayeti kendiliğinden açıklaması şeklindedir. Hz. Ebûbekir'e dayanan bir rivayete göre “*Kim bir kötülük yaparsa onun cezasını görür. Allah'tan başka kendisine bir dost ve yardımcı da bulamaz.*” (Nisâ 4/123) ayeti hakkında “Kötülük yapan kimse dünyada iken cezalandırılır.” şeklindeki beyanı böyledir.⁸⁹ Sahabe içinden çıkamadığı bir durum olduğunda Hz. Peygamber'e sormuştu. “*İman edip de imanına zulüm bulaştırmayanlar var ya! Onlar emniyettedir ve doğru yolu bulmuşlardır.*” (En'âm 6/82) ayeti indiğinde onun içerdiği mana sahabeye ağır gelmiş ve “Hangimiz nefesine zulmetmez ki?” demişlerdir. Hz. Peygamber bunun üzerine ayette zulümden kastedileni “Bu zannettiğiniz gibi değil. Lokman'ın oğluna söylediği şu sözü

⁸⁷ Ebû Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr Kurtûbî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân ve'l-Mübeyyini limâ Teğammenehû Sünneti ve Âyi'l-Furkân*, thk. Abdullâh b. Adilmuhsin Türkî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1427/2006, I, 68; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, I, 8; Süleymân b. Abdilkavî b. Abdilkerîm Tûfî, *el-İksîr fi'l-İlmi't-Tefsîr*, thk. Abdulkâdir Hüseyin, Dâru'l-Evzâi', 4. Baskı, Beyrut 1409/1989, 35; Suyûtî, *İtkân*, 764.

⁸⁸ Zerkeşî, *Burhân*, 421; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 28-29; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yay., 3. Baskı, Ankara 2005, 37-56.

⁸⁹ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, VII, 521.

duymadınız mı? Oğlum sakın Allah’a şirk koşma. Gerçekten şirk büyük bir zulümdür.”
(Lokmân 31/13) şeklinde açıklamıştır.⁹⁰

Hiz. Peygamber’in tefsiri sahabenin ihtiyacı kadardır. Hiz. Peygamber’e gelen soruların azlığıyla ilgili kaynaklarda nakiller yer almaktadır. Hiz. Aişe bu gerçeği şöyle dile getirmektedir. “Peygamber Cebrail’in kendisine bildirdiği sayılı birkaç ayet dışında Kur’ân’dan hiçbir şey tefsir etmedi.”⁹¹ Hiz. Aişe’nin bu sözünü doğru bulan Ebû ‘Ubeyde Ma‘mer b. Müsennâ (ö. 209/824) da Kur’ân’ın ilk muhataplarının onun manasını anladıklarını, bu nedenle Hiz. Peygamber’e soru sormadıklarını, bu durumun ise gayet doğal olduğunu belirtmektedir.⁹²

Sahabenin Hiz. Peygamber’e mübhemlerle ilgili soru sorup sormadıklarını anlamak için Buhârî’nin (ö. 256/870) *Şahih*’inin tefsir bölümündeki rivayetleri incelemek yeterli olacaktır.⁹³ Buhârî’nin *Şahih*’indeki mezkûr bölümde yer alan 503 hadisten mübhemâtle ilgili Hiz. Peygamber’den iki tane merfû hadis vardır. İlki Bakara 2/57’de geçen *kudret helvasını* (السُّؤَى) dolaman mantarı olarak açıklamasıdır.⁹⁴ Diğer ise “*Henüz kendilerine katılmamış diğer insanlara da (kitabı ve hikmeti) öğretir*” (Cum’a 62/3) ayeti nâzil olduğunda Ebû Hureyre “Ey Allah’ın Rasûlü! İslam’a katılmamış olanlar kimlerdir?” diye sormuş, Hiz. Peygamber cevap vermemiştir. Ebû Hureyre soruyu tekrarlamış ama yine cevap alamamıştır. Üçüncü kez sorduğunda Hiz. Peygamber o sırada yanında olan Selmân-ı Fârisî’nin omuzuna elini koyup “Eğer iman Süreyya Yıldızı’nın yanında dahi olsa bunlardan bir adam (veya birtakım adamlar) ona uzanıp alırdı.” diye izah etmesidir.⁹⁵

⁹⁰ Buhârî, *Şahih*, “Kitâbü’t-Tefsîr”, 1199 (No. 4776).

⁹¹ Taberî, *Câmi‘u’l-Beyân*, I, 78.

⁹² Ma‘mer b. el-Müsennâ Ebû ‘Ubeyde, *Mecâzü’l-Kur’ân*, thk. Fuad Sezgin, Mektebetü’l-Hancî, Dâru’l-Fikr, Kahire ts. I, 8. Ayrıca bkz. Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-Müfessirûn*, I, 28-29; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 59; Dücane Cündioğlu, *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Anlamın Tarihi*, Kitabevi Yay., 2. Baskı, İstanbul ts, 45-54; Halis Albayrak, *Tarihin İçinden Kur’ân’ı Anlamak*, Şule Yay., İstanbul 2011, 18, 46, 57; Gezer, *Sözlü Kültür*, 249-280.

⁹³ Bu seçimimizin nedeni Hiz. Peygamber’e dayanan merfû hadisleri toplu bir şekilde görebilmektir. Burada elde ettiğimiz bilgiler sadece örnek olması açısından sunulmuştur.

⁹⁴ Buhârî, *Şahih*, “Kitâbü’t-Tefsîr”, 1097 (No. 4478).

⁹⁵ Buhârî, *Şahih*, “Kitâbü’t-Tefsîr”, 1238 (No. 4897).

Bu iki hadisten ilki kıssâî mübhemlerdendir. Diğeri ise gelecekte bahsedilen birtakım kişilerle ilgili olduğu için sahabenin dikkatini celbetmiş bir konudur.

Aynı bakış açısıyla bir de mübhemât eserlerinden Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *Müfhemâtü'l-Akrân* eserine bakıldığında ele alınan 540 mübhem ifadenin belirlenmesinde sadece 13 tanesinin açıklamasının merfû nitelikli olduğu görülmektedir. Bu 13 ayetten 11 tanesi ile ilgili açıklamalar şunlardır: Araftaki her iki tarafı da tanıyan erkeklerin, ataları isyankâr olduğu halde Allah yolunda öldürülenler (başka bir merfû rivayette de cin topluluğu);⁹⁶ hakka davet eden ümmetin Hz. Peygamber'in ümmeti;⁹⁷ temeli takva üzerine kurulu mescidin Mescid-i Nebevî;⁹⁸ Hz. Yusuf'un rüyada gördüğü yıldızların isimlerinin Merkür, Târik, Kuyruklu Yıldız, Venüs, Mars, Jüpiter, Satürn, Üranüs, Neptün, Plüton ve Ferğ;⁹⁹ Hz. Yakub'un evlatları için af dilediği vaktin Cuma gününün gecesi;¹⁰⁰ Hz. Peygamber'e verildiği bildirilen tekrar tekrar okunan yedi ayetin Fatiha Sûresi'nin ayetleri;¹⁰¹ dünyaya tekrar dönmek isteyenlerin dünyada yaşadıkları vakti altmış sene;¹⁰² güneşin yörüngesinin arşın altında olduğu;¹⁰³ vaad edilen günün kıyamet günü;¹⁰⁴ Kevser'in cennetteki havuz;¹⁰⁵ karanlık çöktüğü zamanın ayın doğduğu zaman¹⁰⁶ olduğu bilgileri merfû olarak nakledilmiştir. Dikkatle incelendiğinde bunların da nüzûl dönemine şahit olmakla bilinebilecek bilgiler olmadığı anlaşılmaktadır. Merfû nitelikli izahların diğeri ikisi ise nüzûl dönemindeki kişilerin kimliğiyle ilgilidir. Rivayetlerden biri yukarıda geçtiği üzere Buhârî'nin *Şahîh*'inde yer alan Selmân Fârisî'nin soyuna işaret eden hadistir.¹⁰⁷ Diğeri de “*Şayet onlara kendinizi öldürün ya da*

⁹⁶ A'râf 7/46; Suyûtî, *Müfhemât*, 48-49.

⁹⁷ A'râf 7/181; Suyûtî, *Müfhemât*, 51.

⁹⁸ Tevbe 9/108; Suyûtî, *Müfhemât*, 56.

⁹⁹ Yûsuf 12/4; Suyûtî, *Müfhemât*, 60.

¹⁰⁰ Yûsuf 12/98; Suyûtî, *Müfhemât*, 63.

¹⁰¹ Hicr 15/87; Suyûtî, *Müfhemât*, 66.

¹⁰² Fâtır 35/37; Suyûtî, *Müfhemât*, 92.

¹⁰³ Yâsîn 36/38; Suyûtî *Müfhemât*, 93.

¹⁰⁴ Burûc 85/2; Suyûtî, *Müfhemât*, 116.

¹⁰⁵ Kevser 108/1; Suyûtî, *Müfhemât*, 120.

¹⁰⁶ Felak 103/3; Suyûtî, *Müfhemât*, 120-121.

¹⁰⁷ Buhârî'nin Cuma Sûresi'nin tefsiri bağlamında verdiği bu hadisi Suyûtî Muhammed 47/38 ayetinin açıklaması olarak verir (Suyûtî, *Müfhemât*, 101).

yurtlarınızdan çıkın diye emretseydik azı hariç bunu yapmazlardı.” (Nisâ 4/66) ayetidir. Bu ayet bağlamında Hz. Peygamber Abdullah b. Revâha’yı (ö. 8/629) işaret ederek “Eğer Allah bu kişileri açıklasaydı (müstesna kişiler içinde) bu da olurdu.” demiştir.¹⁰⁸ Görüldüğü üzere Suyûtî’nin eserinde mübhemlerin açıklandığı, merfûen nakledilen 13 hadisten sadece iki tanesi ayetin nüzûl dönemindeki mübhem kişilerle bağlantılıdır. Bunlar da sahabenin olayları bilmekle vakıf olabileceği nitelikte değildir. Zira birincisi - Selmân Fârisî ile ilgili olan- gelecek ümmetleri işaret ederken, diğeri Abdullah b. Revâha’nın iman gücünü taltif eden türdendir.

Kur’ân’ın bazı ayetlerinde “*sana soruyorlar*” ifadesi yer almakta akabinde bu sorulara cevap verilmektedir. Bu sorular çeşitli konulardan oluşmaktadır. Allah’ın nerede olduğu (Bakara 2/186), ayın hilal hali (Bakara 2/189), hangi mallardan sadaka verileceği (Bakara 2/215), haram aylarda savaş yapma durumu (Bakara 2/217), içki ve kumar (Bakara 2/219), yetim kızların durumu (Bakara 2/220), kadınların hayız durumları (Bakara 2/222), yiyeceklerin haram ve helalliği (Mâide 5/4), savaş ganimetlerinin akıbeti (Enfâl 8/1) hakkında sormuşlardır.¹⁰⁹ Farklı inanışlarda olanların Hz. Muhammed’in peygamberliğini sorgulamak için sordukları sorular da yer yer Kur’ân’da cevaplanmıştır. Kureyşli müşrikler kıyamet (A’râf 7/187) ve kıyamet zamanında dağların durumu (Tâhâ 20/105); Yahudiler ise ruh (İsrâ 17/85) ve Zülkarneyn¹¹⁰ (Kehf 18/83) hakkında soru sormuşlardır.¹¹¹ Müslümanların sorularına dikkat ettiğimizde toplumun ilgi ve ihtiyaçlarına yönelik olup sahabenin zihnini meşgul eden meseleler hakkında ipuçları vermektedir. Bu sorulardan hiçbiri gündemlerine dair anlatılan mübhemlerin belirlenmesine yönelik değildir.

¹⁰⁸ Suyûtî, *Müfhemât*, 36.

¹⁰⁹ Soru soranların hangi sahabe olduğu hakkında bilgiler için sırasıyla bkz. Mukatil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 162-163; 165; 183; 184-185; 188; 191; 454; II, 99; Suyûtî, *Dürri’l-Mensûr*, II, 259, 305; 502-503; 535; 545-546; 557-559; 572; V, 191; VII, 6-7.

¹¹⁰ Mukâtil’de geçen bilgiye göre bu soruyu Mekkeli müşrikler sormuştur. (Mukatil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 599.)

¹¹¹ Soru soranlar kimliği hakkında tefsirlerde bilgiler mevcuttur (Mukatil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 78; III, 41; II, 547-548; 599; Suyûtî, *Dürri’l-Mensûr*, VI, 693; X, 239; IX, 436; 629).

Sahabenin her birinin ayetlerin inişini hakkında aynı derecede bilgi sahibi olduğunu söylemek zordur. İçlerinde okuma yazma bilmeyenler olduğu gibi her birinin günlerinin tamamını Hz. Peygamber'in yanında geçirmeleri de mümkün değildir. Çünkü sahabenin rızıklarını kazanmaları, ailelerine zaman ayırmaları ve kendi özel işleriyle ilgilenmeleri gerekiyordu. Yine onların hepsi aynı muhitte yaşayan, her gelen vahyi takip edecek şekilde Hz. Peygamber'e yakın olan kişiler de değildi. Dahası Hz. Peygamber'in bizzat kendisi sürekli aynı yerde sabit bir hayat yaşamıyordu. Bu ortam düşünüldüğü zaman sahabenin hepsi Kur'ân'ın hitabî mübhemlerine aynı derecede vakıf değildi.

Ayrıca sahabenin tamamı aynı anda Müslüman olmamıştı. Mesela ilk vahyin geliş tarihi (h. 610) ile Medine'ye hicret (h. 622) arasında geçen zaman diliminde yaşanan olayların ve Kur'ân'ın mübhem olarak hitap ettiği kişilerin, Medine'ye hicretten sonra ensâr tarafından tek tek sorulduğu yönünde rivayetler mevcut değildir. O halde ensarın Mekkî ayetlerdeki mübhemlerin medlullerini, muhacirler kadar iyi bilmediği söylenebilir. Böyle bir durumda ensar, Mekkî ayetlerdeki mübhemlerin medlullerini tam olarak bilmediği için Kur'ân'ı anlamamışlardır denilebilir mi? Bu soruya olumlu cevap vermek oldukça zordur.

Bu farklılıklara rağmen onların ciddi bir mübhem bilgisinin peşine düştüğü görülmemektedir. Bunun temel sebebi sahabenin mübhemleri öğrenmenin peşine düşmemesinin sebebi Kur'ân'ın doğrudan onların hayatı içinde olmasıydı. Sonraki neslin insanı için mübhem olan ayetler onlar nezdinde açıktı.

Bir diğer hususta mübhemlerin araştırılmasının Kur'ân'ı anlamaya ciddi bir katkısının olmamasıyla ilgili olabilir. Mübhemlerin belirlenmesini önemli gören sonraki nesillerin dahi kabul ettiği bu durumun sahabe elbette farkındadır. Onlar sürekli mübhemleri araştırırsaydı kendilerini uyaran ayet gelebilirdi. Kâfiyecî'nin şu sözleri de bu açıdan dikkat çekicidir:

“Cüzlere ait hükümler umûmi olan hükümler içine dercedilmiştir. Umûmi hükümler bilindiğinde cüziyata ait hükümler de icmalen bilinmiş olur. Bu sebeple (Kur’ân’da) sahabe isimlerinden Zeyd’den [Zeyd b. Hârise (ö.8/629)] başkasının ismi geçmemektedir.”¹¹²

Sahabenin mübhemler karşısındaki bu tutumu onların hitabın içeriğinde barındırdığı manaya verdiği önemi gösterir. Onlar Kur’ân’ın ne dediğini anladıkları gibi ne demek istediğini de anlamışlardır. Çünkü hitaba göre hayatlarını şekillendirmişlerdir. Bundan dolayı mübhemlerin tespitine uğraşmamışlardır.

Bu çıkarıma ters gibi duran Mübhemâtü’l-Kur’ân kitaplarında konunun önemine dair iki rivayet vardır. Bu rivayetler mübhemlerin açıklanmasının son derece mühim olduğunu, sahabenin bile uzun yıllarını alan bir araştırma sonucu elde ettiğini vurgular. Rivayetlerden ilki şu ayetle ilgilidir: *“İkiniz de pişmanlıkla Allah’a tövbe etmelisiniz. Çünkü kalpleriniz yanlış düşüncelere meylettir. Eğer tövbe etmez de onun aleyhine birbirinize arka çıkmaya devam ederseniz; bilin ki Allah, Cebrail ve salih mü’minler onun dostu ve yardımcılarıdır.”* (Tahrîm 66/4) Rivayete göre İbn Abbas bu ayeti kastederek şöyle demiştir. “Ömer’e, Peygamber’e karşı birbirine arka çıkan iki eşinin hangileri olduğunu sormak için tam bir yıl bekledim.”¹¹³ Bu sûreyle ilgili şöyle bir hadise nakledilir. Hz. Peygamber eşlerinden birine bir sır söylemiş, eşi ise bu sırrı Hz. Peygamber’in diğer bir eşine anlatmıştır. Hz. Peygamber durumdan haberdar olunca sırrı ifşa eden hanımına sitem etmiştir. Bu sitemden rahatsız olan iki hanım bir birbirine arka çıkıp Hz. Peygamber’den maddi taleplerde bulunarak diğer eşleri de ilgilendirecek tarzda bir dayanışma içine girmişlerdir. Bu durum karşısında Allah Rasûlü dünya hayatının kendi nazarındaki değersizliğini göstermek ve ailesine karşı eğitici bir tedbir uygulamak için îlâ yemini edip kendine ait odasında bir ay uzlete çekilmiştir. Bazen itikafa çekilmek

¹¹² Muhyiddîn Ebu Abdillâh Muhammed b. Süleyman Kâfiyecî, *Kitâbü’t-Tefsîr fî Kavâ’idi ‘İlmi’t-Tefsîr*, thk. Mustafa Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, Mektebetü’l-Kudsî, 1. Baskı, Kahire 1998/1419, 52.

¹¹³ Buhârî, *Şâhih*, “Kitâbü’t-Tefsîr”, 1245 (No. 4915); Müslim, *Şâhih*, “Kitâbü’t-Ṭalâk”, 710 (No. 1479); Suyûtî, *Müfhemât*, 12; *Dürri’l-Menşûr*, XIV, 581.

onun âdeti olduğu için başta bu durum fark edilmemiştir. Fakat bir süre sonra eşlerinin Allah Rasûlü'nü gücendirmiş olma kaygısıyla ağlamaya başlamaları “Peygamber bütün eşlerini boşadı.” söylentilerini beraberinde getirmiştir. Hz. Peygamber uzlete çekilmesinin 29. gününde eşlerine dönmüştür. Boşama haberlerinin doğru olmadığı ve Peygamber'in eşlerine döndüğü haberini Hz. Ömer (ö. 23/644) duyurmuştur.¹¹⁴ İlk bakışta mübhemâtı belirlemenin önemli olduğunu kabule yönlendiren bu rivayetin tecessüsü yasaklayan bir dinin mensuplarının bu konuyu irdelemesinin yanlış olması bir yana, Hz. Peygamber'in eşlerini boşadığı söylentilerinin yayıldığı günlerce Müslümanların gündemini meşgul eden bir olayı İbn Abbas'ın bilmemesinin mümkün olmayacağı şeklinde eleştiriler yöneltmiştir.¹¹⁵ Ancak olaya başka açıdan bakmak gerekir. Hadisenin oluş zamanı hicretin ikinci yarısına denk gelmektedir.¹¹⁶ İbn Abbas'ın ise hicretten yaklaşık üç yıl kadar önce doğduğu bilinmektedir.¹¹⁷ Bu bilgilere göre İbn Abbas olayın yaşandığı günlerde 10 yaşlarında bir çocuktur. Bu sebeple ayet hakkında net bilgisinin olmaması ve birbirine arka çıkan iki kadının kimler olduğunu bilmemesi gayet doğal bir durumdur. Onun bu olay hakkında Hz. Ömer'e soru sorması nüzûl döneminden sonrasındadır. Kaynaklarımız İbn Abbas'ın Hz. Ömer'e soru sorduğu zaman kendisinin ve Hz. Ömer'in hac vazifesinde olduğunu kaydeder.¹¹⁸ Hz. Ömer'in hac vazifesini ifa edişi ise h.23/m.633 senesidir.¹¹⁹ Bu yıllarda İbn Abbas yaklaşık 26 yaşındadır. İbn Abbas'ın çocukken içeriğini tam olarak bilmediği bir olayla ilgili ayeti, büyüdükten sonra olayı bildiğini düşündüğü bir sahabiye sorması yadırganmayacak bir durumdur. İbn Abbas'ın Hz. Ömer'e sorduğu sorusunun olayların yaşandığı nüzûl

¹¹⁴ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, IV, 375-377; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, XXIII, 91-98; Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed Ahmed b. İbrahim Semerkandî, *Tefsîru Semerkandî (Bahru'l-'Ulûm)*, thk. Ali Muhammed Muavvîd vd, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1413/1993, III, 378-380.

¹¹⁵ Mevlüt Erten, “Mübhemâtü'l-Kur'ân ve Fırkalar (İdeolojik Tefsir)”, *Ekev Akademi Dergisi*, C. III, S. 1, Bahar 2001, 66; Yüksel, “Mahiyet ve Muhatap Açısından”, 70.

¹¹⁶ Bekir Topaloğlu, “Tahrîm Süresi”, *DİA*, C. XXXIX, 425.

¹¹⁷ İsmail Lütfi Çakan - Muhammed Eroğlu, “Abdullah b. Abbâs b. Abdulmattalib”, *DİA*, İstanbul 1988, C. I, 76.

¹¹⁸ Buhâri, *Şahiḥ*, “Kitâbü't-Tefsîr”, 1245 (No. 4915); Suyûtî, *Dürri'l-Mensûr*, XIV, 581; Kurtûbî, *Câmi'*, XXI, 84; Elmalılı, *Kur'ân Dili*, V, 742.

¹¹⁹ Mustafa Fayda, “Ömer Ebu Hafs b. el-Hattâb”, *DİA*, C. XXXIV, 46.

döneminde olmaması yukarıda işaret edilen sahabenin vahye şahit olmaları sebebiyle mübhem ifadeleri anlıyor olmaları gerektiği bilgisine aykırı değildir. İbn Sa‘d’ın (ö. 230/845) *Tabâkâtü’l-Kebîr*’inde verdiği bilgiye göre İbn Abbas bilmediği konularda Hz. Ebûbekir’e ve Hz. Ömer’e sormaya gayret etmektedir.¹²⁰ Bundan dolayı başkasına sormak yerine Hz. Ömer’e sormayı beklemiş, böylece süre uzamış olabilir. Bu süre hakkındaki rivayetler farklıdır. Buhâri, Müslim (ö. 216/875) ve Suyûtî’ye göre bir yıl (سنة), Kurtûbî ve Şevkânî’deki rivayetlere göre iki yıldır (سنتين). Süheylî’ye (ö. 581/1185) gelince *Ta’rif* kitabının Mahmut Rebi‘ baskısında iki yıl (سنتين),¹²¹ Heysem ‘Ayyâş baskısında ise (سنين) şeklinde yıllarca¹²² anlamında kullanılmıştır. Elmalılı’nın (ö. 1942) tefsirinde ise İbn Abbas’ın Hz. Ömer’e sorma konusundaki isteğine değinilir. Ne kadar süre bu düşüncede olduğu mevzu bahis edilmez.¹²³ Bu rivayetteki sorun, İbn Abbas’ın böyle bir bilginin peşine düşmesi değil, öğrenmek için beklediği sürenin mübalağalı oluşundandır.

Diğer rivayet ise İkrime (ö. 105/723) kanalıyla yine İbn Abbas’a dayanmaktadır. “Kim Allah ve rasûlü için hicret ederek evinden çıkar da sonra kendisine ölüm çatarsa onun ecri Allah katındadır. Çünkü Allah çok bağışlayıcıdır ve merhametlidir.” (Nisâ 4/100) İbn Abbas bu kişinin kim olduğunu öğrenmek için 14 sene beklediğini söylemiştir.¹²⁴ Ayetin sebab-i nüzûlüyle ilgili Hz. Peygamber’in Medine’ye hicretinden kısa bir süre sonra hasta ve yaşlı olduğu halde Mekke’den Medine’ye yola çıkan ve

¹²⁰ İbn Sa‘d, *Tabâkâtü’l-Kebîr*, II, 316.

¹²¹ Süheylî, *Ta’rif*, 8.

¹²² Süheylî, *Gavâmiğü’l-Esmâi’l-Mübhem ve’l-Ehâdîsi’l-Müsneve fi’l-Kur’ân*, thk. Heysem ‘Ayyâş, Dâru’l-Fikri’l-‘Arabî, 1. Baskı, Beyrût 1988, 13. Bu kitabın el yazması halinde de senelerce (سنين)¹²² ifadesi yer almaktadır. Bkz. Süheylî, *Ta’rif*, Mektebetü’l-Ezheriyye, 1 <https://www.alukah.net/library/0/81868//> (Erişim tarihi: 27.06.2024)

¹²³ Buhâri, *Şahiḥ*, “Kitâbü’t-Tefsîr”, 1245 (No. 4915); Müslim, *Şahiḥ*, “Kitâbü’t-Talâk”, 710 (no. 1479); Suyûtî, *Müfhemât*, 12; *Dürrü’l-Mensûr*, XIV, 581; Kurtûbî, *Câmi’*, XXI, 84; Muhammed b. Ali Muhammed eş-Şevkânî, *Fethü’l-Kadîr el-Câmiu’ beyne Fenniyyi’r-Rivâyeti ve’d-Dirâye min ‘İlmi’t-Teḥsîr*, Dâru İbn Keşîr-Dâru Kelimü’t-Ṭayyib, 1. Baskı, Beyrut h.1414, I, 44; Süheylî, *Ta’rif*, 8; Süheylî, *Gavâmiğü’l-Esmâ*, 13; Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, V, 241-242. Suyûtî’ bu süreyi belirtmez (Suyûtî, *Dürrü’l-Mensûr*, XIV, 581).

¹²⁴ Süheylî, *Ta’rif*, 8-9; Suyûtî, *Müfhemât*, 12.

Medine'ye varamadan yolda vefat eden Damre b. Cündeb karşımıza çıkmaktadır.¹²⁵ İbn Abbas bu kişinin hicret ettiği zamanda 4-5 yaşlarında küçük bir çocuktur. İbn Abbas'ın bu kişi hakkında soruyu ne zaman sorduğuyla ilgili rivayetlerde bir işaret yoktur ancak nüzûl dönemi sonrasına tekâbül etmesi muhtemeldir. Rivayetin sorunlu yanı İbn Abbas'ın Allah yolunda hicret ederken ölen kişiyi bilmemesi değildir. Bu kişiyi makul olmayan uzun bir süre boyunca öğrenmek isteyip öğrenememesidir. Zira rivayetlerdeki 14 sene¹²⁶ gibi uzun bir bekleme süresi pek makul gözükmemektedir. İbn Abbas'ın, sahabenin birçoğunun henüz hayatta olduğu bir zamanda bu kadar beklemesine gerek yoktur. Belli ki bu rivayetteki sorun da bekleme süresindeki abartıdır.¹²⁷

Bu iki rivayet dışında sahabenin kendi arasında özellikle hitâbî mübhemlerle ilgili sorular sorduklarına dair mübhemâtü'l-Kur'ân kitaplarında farklı rivayetler yer almaz. Bu sebeple mübhemlerin araştırılmasının sahabe dönemine dayandırılması doğru bir düşünce değildir. Böyle önemli olduğu düşünülen bir konuda münferit birkaç örnek dışında ciddi bir araştırmanın olmaması sonraki nesillerin zihinlerinde oluşan mübhemlik olgusunun sahabenin zihninde olmayışından kaynaklanmaktadır.

1.3. Tabiun Dönemi: Mübhemât Bilgisinin Anlamının Unsuru Olarak Görülmeye Başlaması

Tabiûn dönemi Müslümanlar için önemli hadiselerin meydana geldiği zaman dilimleridir. Devletin, içeride yaşanan fitne olayları ve siyasî kargaşalar ile dışarıda sürdürülen fetihlere bağlı olarak coğrafyasının genişlemesi ve mevâlî ismi verilen gayri Arap unsurların Müslüman olması toplum yapısını değiştirmiştir. Bu değişim

¹²⁵ Zemaşerî ayetin sebebi nüzûlü ile ilgili şu bilgileri aktarır: “Cündüb b. Damre olayında şu da rivayet edilmiştir ki bu kişi hicret ederken ölüm kendisine yettiği zaman sağ elini sol eline vurmaya başlamış ve sonra, “Allahım! Bu el senin, şu el de Rasûlünün! Rasûlün sana hangi konuda biat etmişse ben de o konuda biat ediyorum!” demiştir. Sonra da vefat etmiştir. Ölüm haberi sahabilere ulaşınca: “Medine’de öleydi mükâfatı tam olurdu.” demişlerdir. Müşrikler de gülererek “Adam muradına eremedi!” diye yaygara çıkartmışlardır. Ayet bunun üzerine inmiştir.” (Zemaşerî, Keşşâf, II, 246-248).

¹²⁶ Taberî, *Câmi'ü'l-Beyân*, VII, 392-394; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azim*, VI, 458; Beğavî, *Me'âlimü't-Tenzil*, 331. Vahidî bu kişiyi Hubeyb b. Damre el-Leysî, Semerkandî ise Cünde' b. Damre ismiyle kaydeder (Semerkandî, *Baḥru'l-'Ulûm*, I, 383; Vahidî, *Vecîz*, I, 284).

¹²⁷ Rivayetin farklı bir kritiği için bkz. Yüksel, “Mahiyet ve Muhatap Açısından”, 69-72.

beraberinde birçok yeni sorunları doğurmuştur. Karşılaşılan yeni sorunlara cevap arayışları ilim ve fikir alanını etkilemiş, sahabenin bilgi ve tecrübesine ihtiyaç artmıştır. Sahabeye yöneltilen sorulara alınan cevaplar amel sahasında fikhî, itikat sahasında da kelim ilminin nüvelerini oluşturmuştur. Hz. Peygamber'in sünnetine olan vazgeçilmez ihtiyaç, hadislerin yayılmasını ve küçük cüzler halinde kaleme alınmasını sağlamıştır. İbn Abbas, İbn Mes'ud (ö. 32/652-53), Ubey b. Ka'b (ö. 33/654) gibi otoriter sahabenin oluşturdukları sohbet halkalarında aktardıkları bilgiler tefsirin temellerini atmıştır. Sahabeden aldıkları bilgi birikimi tabiûnun içtihatlarıyla daha zengin bir tefsir hazinesine dönüşmüştür.

Kısaca tasvir etmeye çalıştığımız tabiûn dönemi, vahyin nüzûl ortamına şahitlik edemeyen, Kur'ân'la mushaf haliyle karşılaşan, buna bağlı olarak anlama mefhumunun değiştiği, Kur'ân'ın ilk dolaylı muhatap nesli ifade eder. Bu sebeple Kur'ân anlayışı sahabeninkinden farklı yönde seyretmiştir.

Kur'ân'ın bir metin olarak karşılarında duruyor olması tabiûnun bazı anlama sorunları yaşamalarına neden oldu. Çünkü mushafa kaydedilmeyen, ayetlerin inişine neden olan arka plandaki olayların bilgilerinden mahrumlardı. Bundan dolayı onlar sahabenin ayetleri nasıl anladığı sorusunun cevabını aramaya başladılar. Erken dönem tefsir faaliyetlerinin genelini, sahabenin öğrencilerine aktardıkları bu bilgiler oluşturmaktadır.¹²⁸

Tabiûn tefsir konusunda olabildiğince sahabe nesline dayanmıştır. İbn Abbas'ın talebelerinden Sa'îd b. Cübeyr'in (ö. 94/713) yanında olduğu bir gün İbn Abbas'ın söylediklerini kaydetmek için başta elindeki sahifesine yazdığı, onda yer kalmayınca ayakkabılarına, onda da yer kalmayınca avuç içlerine yazdığına dair haberler kaynaklarda yer almaktadır.¹²⁹ İbn Abbas'ın diğer bir talebesi Mücâhid Kur'ân'ı İbn Abbas'a üç kez

¹²⁸ Suyûtî tabiûnun tefsire dayalı bilgilerinin tümünü sahabeden aldığını bazı konularda istidlal ve istinbatlarda bulunmuş olduklarını kaydeder (Suyûtî, *İtkân*, 764).

¹²⁹ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, VIII, 375.

arz etmiş, her bir arzı sırasında her ayetin üzerinde durarak nerede ve kim hakkında olduğunu sormuştur.¹³⁰ Aynı şekilde İbn Mes‘ud Duhân 16. ayetinde geçen *Bağsetü'l-Kübrâ*'yı Bedir Günü olarak açıklamıştır. İkrime (ö. 105/723) kendisine bu ayet hakkında soran İbrahim en-Nehaî'ye (ö. 96/714) kıyamet günü olarak bildirmiştir. Ancak İbrahim en-Nehaî, İbn Mes‘ud'un mezkur günü Bedir Savaşı'nın yapıldığı gün olarak açıkladığını kendisine haber verince İkrime de daha sonraları bu ayeti Bedir Günü olarak açıklamıştır.¹³¹ Bu nakiller tabiûnun sahabe neslinin bilgilerine verdikleri önemi göstermektedir.

Tefsirlere rivayetler şeklindeilmek ilmek işlenen sahabelden gelen bilgilere muhtaç olunmasının önemli bir nedeni mübhemlerin açıklanmasına duyulan ihtiyaçtır. Mesela “*Allah'a karşı yalan uydurandan yahut kendisine hiçbir şey vahyedilmemişken 'Bana da vahiy geldi.' diyenden ve 'Ben de Allah'ın indirdiği ayetlerin benzerini indireceğim.' diyenden daha zalim kim vardır?*” (En‘âm 6/93) ayeti Hz. Ebûbekir döneminde peygamberlik iddiasında bulunan Müseylemetü'l-Kezzâb (ö. 12/633) ve yandaşlarına karşı yürütülen Yemâme Savaşı'na tanık olan tabiûnun dikkatini celbetmiştir. Hz. Peygamber zamanında buna benzer olayın ne olduğu sorusu akıllara takılmış, cevabını yine sahabelden bulmuşlardır. Rivayetlere göre Hz. Peygamber'in ilk katiplerinden Abdullah b. Sa‘d b. Ebî Serh (ö. 36/656-57) Medine'ye hicretinin ardından irtidat ederek Mekke'ye dönmüş, Kureyşlilere “Muhammed'e verilen şeyden ben de size getirebilirim.” demiştir. Ayrıca bir dönem vahiy katipliği yaparken Hz. Peygamber ona *zâlimîn* yazmasını söylediğinde o, *kâfirîn*; *Semî'u'l-'Alîm* yazmasını söylediğinde *Ġafîru'r-Rahîm* vb. şeyleri farklı yazıyordu. Bunun üzerine yukarıdaki ayet nâzil olmuştur.¹³² Sahabelden nakledilen bu bilgiyle Hz. Peygamber zamanında da bu tür

¹³⁰ Şihâbüddîn Ahmed b. Alî İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, thk. İbrahim Zeybek ve Âdil Mürşid, Müessesetü'r-Risâle, 2. Baskı, Dimeşk 1435/2014, IV, 26; Zehebî, *Kitâbü Tezkiretü'l-Huffâz*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut ts. I, 102.

¹³¹ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, XXI, 27.

¹³² Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, IX, 405-407; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, III, 89; Mustafa Fayda, “Abdullah b. Sa‘d b. Ebî Serh”, *DİA*, İstanbul 1988, C. I, 130-131. Muhtelif rivayetlerde bu ayetin Müseylemetü'l-

vakıaların olduğunu öğreniyorlardı. Bu bilgiler ışığında kendileri de içtihatlarında bulunuyorlardı.

Genel olarak bu dönemde tefsirin, ayetlerin anlaşılması zor yönlerine açıklık getirmeyi amaçlayan bir işlevi vardır. Ayetlerdeki mübhemlerin belirlenmesiyle bu işlevin önemli bir kısmı yerine getirilmiş olmaktadır. Bu anlayış mucibince mübhem bir noktanın açıklanması önem arz etmektedir. Buna göre “*Geriye kalan üç kişiye yeryüzü tüm genişliğine rağmen dar gelmiş, vicdanları kendilerini sıkıştırmıştı. Onlar Allah’tan yine O’na sığınacağını anlamışlardı. Sonra dönsünler diye Allah onların tövbelerini kabul etti.*” (Tevbe 9/118) ayetinde geçen üç kişinin kim olduğunun tespit edilmesi elbette elzem olacaktır. Bu bilgi gerek hadis gerek tefsir kitaplarında yer almaktadır. Rivayetlere göre bu üç kişi Kâ’b b. Mâlik (ö. 50/670), Hilâl b. Ümeyye (ö. ?) ve Mürâre b. Rebî’dir (ö. ?). Hz. Peygamber Tebuk Seferi’nden dönünce sefere katılmayanları yanına çağırarak sebeplerini sormuş, sıhhî ve malî durumları elverişli olduğu halde sefere katılmayan bu üç kişiye kendileriyle konuşulmaması talimatını vermiştir. Müslümanlar da bu talimata uyararak onlarla ilişkilerini kesmişlerdir. Sözü edilen bu kişiler yaklaşık elli gün sürecek olan zorlu bir bekleyiş içine girmiş, bu süre zarfında yaptıklarından tövbe etmişlerdir. Nihayet bu ayetin nâzil olmasıyla tövbelerinin Allah katında kabul edildiği bildirilince Hz. Peygamber ve Müslümanların arasına dönmüşlerdir.¹³³ Tabiûn sahabeden aktarılan bu bilgi olmasa ayetin hangi ortamda, hangi olay üzerine indiğini ve mübhem şahısların kimler olduğunu bilemeyeceklerdi. Bu bilgiler tabiûnun, açıklanmasına ihtiyaç duyduğu önemli bilgilerdir.

Tabiûn döneminde açıklanmasına ihtiyaç duyulan diğer ifadeler ise kıssâî mübhemlerdir. Hem dönemin ilmî atmosferi hem de tabiûnun merakı sebebiyle kıssaların açıklanmasında israilî rivayetlerde artış olmuştur. Özellikle israiliyyât kültüründen

Kezzâb hakkında da indiği geçmektedir. Bu olayın ona yorumlanacağı anlamına da gelmektedir (Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, IX, 407; Süheylî, *Ta’rif*, 36; İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, III, 89; İbn Cemâa’, *Gureru’t Tibyân*, 254).

¹³³ Mukâtil, *Tefsiru Mukâtil*, II, 201-202; Buhârî, *Şahih*, “Megâzi”, 1081-1085 (No. 4418).

yakinen haberdar olan Ehl-i Kitap Müslüman olduğunda zihinlerinde hazır bulunan bu bilgilerle ayetleri anlamlandırmıştır. Bu bilgilere uzak olanlar ise Kur'ân'daki kıssaların mübhem olan tafsilatlarını öğrenebilmek için Ehl-i Kitab âlimlerine başvuruyorlardı.¹³⁴ İsmi israiliyyâtla beraber anılacak kadar ileri gidenler de olmuştu.¹³⁵

Birçok peygamber kıssasında Tevrat'tan alınan bilgilerle tefsir yapılmıştır. Hz. Yusuf'un hayatıyla ilgili birkaç ayet özelinde kısa bir kıyaslama yapacak olursak aşağıdaki tablo ortaya çıkar.

Tablo1: Hz. Yusuf'un hayatı özelinde rivayetlerin mukayesesi

Kur'ân-ı Kerîm'de	Tevrat'ta	Tabiûnun Açıklamaları
Yusuf'u öldürmeyip kuyuya atma fikrini ortaya atan kişi açıklanmamaktadır.	Bu fikri ortaya atan kişi kardeşlerinden Rubil'dir (Tekvin 37/21-22).	Katâde'den gelen bir rivayete göre bu kişi Rubil'dir. ¹³⁶
Gömleğe sürülen sahte kanın hangi canlıya ait olduğu bilgisi yoktur (Yûsuf 12/18).	Gömleğe sürülen teke kanıdır (Tekvin 37/31).	Mücâhid'den gelen rivayete göre tekenin kanıdır. ¹³⁷
Yusuf'un atıldığı kuyu hakkında bilgi yoktur (Yûsuf 12/10).	Burası Şekem'de susuz boş bir kuyudur (Tekvin 37/12, 24, 28).	Bu kuyu Beyt-i Makdis'in yakınlarındadır. ¹³⁸
Yusuf az bir para karşılığında satılmıştır. (Yûsuf 12/19)	Yusuf'u 20 dirheme satmışlardır (Tekvin 37/28).	Katâde ve Mücâhid'den gelen bir rivayete göre 20 dirheme satmışlardır. ¹³⁹

¹³⁴ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, I, 130-131; M. Zeki Duman, "Tâbiûn Döneminde Tefsir Faaliyeti", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. V, S. 4, 1987, 231-232; Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi*, İFAV Yay, 27. Baskı, İstanbul 2015, 99; İsmail Çalışkan, *Tefsir Tarihi*, Bilay Yay, 6. Baskı, Ankara 2022, 102.

¹³⁵ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 95-110.

¹³⁶ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, XIII, 20; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru Kur'âni'l-'Azîm*, IX, 344.

¹³⁷ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, XIII, 35; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru Kur'âni'l-'Azîm*, IX, 356.

¹³⁸ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru Kur'âni'l-'Azîm*, IX, 346;

¹³⁹ Suyûtî, *Dürü'l-Mensûr*, VIII, 213; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, IX, 368.

Yusuf zindanda iken yanına gelip rüyasını anlatan iki gençten bahsedilmektedir (Yûsuf 12/36).	Yusuf'un yanına gelen iki genç Mısır kralının sâkisi ve fırıncısıdır (Tekvin 40/1, 2).	Farklı ravilere dayanan rivayetlerde bu iki gencin kralın sâkisi ve fırıncısı olduğu geçmektedir. ¹⁴⁰
Yusuf'un, kardeşinin heybesine koyduğu su kabından bahsedilir (Yûsuf 12/70).	Kâse normal bir su kabı değil, şarap içmek ve fal bakmak için kullanılan Yusuf'a ait gümüş bir kaptır (Tekvin 44/1, 5).	Mücâhid, İkrime ve Katâde'ye dayanan bazı rivayetlerde Yusuf'a bazılarında ise krala ait altın/gümüşten yapılan özel bir su kabıdır. ¹⁴¹

Sadece örnek olması bakımından ele alınan sınırlı ayetlerde de görüldüğü üzere tabiûn, kıssâî mübhemlerin detaylarında isrâilî bilgilere başvurmuştur.

Yukarıda anlatılanlara ek olarak mübhemâtın açıklanmasının önemli bir ayağını tabiûnun kendi içtihatları oluşturmaktadır. Tabiûn müfessirlerinin sadece hocalarından duyduklarıyla kalmayarak müstakil birçok tefsir açıklamaları da olmuştur.¹⁴² Mesela “Şahide ve şahid olunana yemin olsun.” (Burûc 85/3) ayetindeki *şahidi* Hz. Peygamber cuma günü, İbn Abbas insan olarak tefsir etmiştir.¹⁴³ İkrime ise Hz. Muhammed olarak yorumlamıştır. Buna kıyamet günü her ümmetin başında şahidinin bulunacağını bildiren ayeti delil olarak göstermiştir.¹⁴⁴ “Biz onu suçluların kalbine koyarız.” (Hicr 15/12) ayetindeki mübhem zamiri Hasan el-Basrî (ö. 110/728) bir seferinde *şirk*, başka bir seferinde ise *şimdiye kadar yapmayıp bundan sonra yapacakları ameller* şeklinde tefsir etmiştir.¹⁴⁵

¹⁴⁰ Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân*, XIII, 152; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru Kur'âni'l-'Azîm*, IX, 432.

¹⁴¹ Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân*, XIII, 245-246; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru Kur'âni'l-'Azîm*, IX, 499-500; Suyûtî, *Dürri'l-Mensûr*, IX, 288-289.

¹⁴² Yunus Emre Gördük, *Tabiûn Döneminde Kur'ân Tefsiri –Nâfi' Mevlâ İbn Ömer Örneği-*, Siyer Yay., 1. Baskı, İstanbul 2017, 45-46.

¹⁴³ Çalışkan, *Tefsir Tarihi*, 76.

¹⁴⁴ Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân*, VII, 39 (Nisâ 41. ayetin tefsiri).

¹⁴⁵ Hasan Basrî, *Tefsîru'l-Haseni'l-Başrî*, thk. Muhammed Abdurrahim, Dâru'l-Hadîs, Kâhire 1992, II, 68.

Sonuç olarak tabiûn döneminde mübhemleri açıklayan bilgiler önemli görülmeğe başlanmıştır. Onlar hitâbî mübhemlerde sahabeye dayanırken kıssâî mübhemlerde hem sahabeden gelen rivayetlere hem de isrâiliyyâta dayanmışlardır. Bazı durumlarda da kendi içtihatlarıyla mübhemleri açıklamışlardır. Bu dönemde rivayetler aracılığıyla kayda geçen bu bilgiler mübhemlerin ilk yorumlanış biçimini vermesi açısından ehemmiyeti haizdir.

1.4. Klasik Dönem (Hicri 3-17. Asırlar): Mübhem Bilgisinin Sistematik Kitaplarda İstihdamı

Mübhem, açıklanmamışlığı içeren üst bir kavramdır. Bu sebeple tefsir faaliyetleri ayetlerdeki mübhemliği giderme çabaları olarak görülebilir. Bu bakış açısıyla Garîbü'l-Kur'ân, Müşkilü'l-Kur'ân, el-Vücûh ve'n-Nezâir gibi Kur'ân ilimleri bu kapalılığın lafzî yönünü açıklamaya çalışırken Esbabü'n-Nüzûl, Mübhemâtü'l-Kur'ân ise tarihî yönüne odaklanmıştır.

Mübhemâtü'l-Kur'ân alanındaki ilk kitabın yazarı Süheylî (ö. 581/1185), geniş anlam ağına sahip olan bu kavramı dar bir alana çekmiştir. Mübhemleri “Peygamber veya veli ve bu ikisi dışındaki insan, melek, cin, mekân, ağaç, yıldız ve hayvan olsun Kur'ân'da özel isimleriyle anılmayanlardır.”¹⁴⁶ şeklinde açıklamıştır. Buna göre manası kapalı olan ve açıklanmaya ihtiyaç duyulan kelimeleri (*garîb*), birden fazla anlamından dolayı kapalılığa sebep olan eş anlamlıları (*vücûh*) ve idrakin dışında bir manaya sahip olan gaybî meseleleri (*müteşâbih*) mübhem kavramına dahil etmemiştir. Sadece tarihî bilgi yahut sebab-i nüzûl rivayetleri ile öğrenilebilecek bilgileri bu kavramın anlam alanı içinde mütalaa etmiştir. Süheylî bu tanımı ile aslında yeni bir ilim alanı açma çabasında değildir. Çünkü kitapta ele alınan ayetlerle ilgili aklî çıkarımlar, farklı rivayetlerin

¹⁴⁶ (مَنْ لَمْ يُسَمَّ فِيهِ بِاسْمِهِ الْعَلَمُ، مِنْ نَبِيٍّ أَوْ وَليٍّ أَوْ غَيْرِهِمَا مِنْ آدَمِيٍّ أَوْ مَلَكٍ، أَوْ جَنِيٍّ أَوْ بَلَدٍ أَوْ كَوْكَبٍ أَوْ شَجَرٍ أَوْ حَيْوَانٍ). Süheylî, *Ta'rif*, 8.

tahlilleri gibi meseleler yer almaz, doğrudan sonuca yönelik rivayetler aktarılır. Süheylî'den sonra bu alanda yazılan eserler de aynı çizgide devam etmiştir.

Bundan sonraki başlıklarda Süheylî'nin tanımıyla kavramsallaşmış anlamıyla Mübhemâtü'l-Kur'ân'ın tefsirlerdeki yeri ile müfessirlerin "mübhem" kelimesini kullandıkları yerler incelenecektir. Aynı şekilde Ulûmu'l-Kur'ân ve Tefsir Usulü kitaplarında bununla ilgili işlenen konular ele alınacaktır. Ayrıca Mübhemâtü'l-Kur'ân kitaplarına da bakılacaktır. Bunların dışında mübhemâtın yorumunun istismar edildiği bir alan olarak mezhebî yorumlara da yer veilecektir.

1.4.1. Tefsirlerde Mübhemlere Dair Bilgilerin Kullanılması

Klasik dönem mübhemlerin açıklanmasını görebilmek için Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767), Abdürrezzâk b. Hemmâm (ö. 211/826), İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923), Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (ö. 209/824), Zeccâc (ö. 311/923), Mâturîdî (ö. 333/944), Zemahşerî (ö. 528/1144), Ebü'l-Ferec İbn Cevzî (ö. 597/1201), Fahrüddîn er-Râzî (ö. 606/1210) ve Kurtubî'nin (ö. 671/1273) tefsirleri incelenecektir. Bu tefsirlerin seçilmesindeki amaç ilk üç müfessirin tefsirinin erken dönem rivayet ağırlıklı tefsirler kategorisinde yer almalarıdır. Ebû 'Ubeyde ve Zeccâc'ın tefsirlerinin lügavî tefsirlerden olmaları hasebiyle mübhemlerle ilgili rivayetlerin bu tür tefsirlerdeki istihdamını tespit amacıyla. Sonraki müfessirler ise ilim ehli arasında meşhurlukları sebebiyle seçilmiştir.

Erken dönem müfessirlerin tefsirlerinde mübhemlerin izahı önemli bir yer tutar. Tam haliyle elimize ulaşan ilk tefsir sahibi Mukâtil b. Süleyman (ö.150/767) tefsirinde dönemin hakim anlayışı olan nakillerle ayetleri tefsir eder. Bu nakiller mübhemlerin açıklanmasında önemli bir kaynaktır. Çünkü tefsirinde bağlam belirleyici bir unsurdur. Bu özelliğiyle ayetlerdeki mübhem hitapların, kişilerin, yer ve mekânların açıklanması geniş yer tutar.

Mukâtil farklı yorum ihtimallerinden uzak tek tip yorum anlayışındadır. Ona göre her ayetin karşılığı vardır. Bu sebeple anlamı kapalı ayet yoktur. Ayetlerin anlamına ulaşmak için nüzûl döneminin bütün süreçlerini, ilk muhatapların kimliklerini, zaman ve mekânları vb. her şey ile bağlantı kurarak tefsiri nüzûl ortamında açıklar.¹⁴⁷ Sebeb-i nüzûl rivayetleri ile açıklanmaya ihtiyaç duyulan mübhemlerin büyük çoğunluğunu izah eder. *Allah'ın emri gelinceye kadar affedilmesi ve hoşgörülü davranılması istenilen kişilerin Benî Kureyza Yahudileri,*¹⁴⁸ *ilimde derinleşenler* olarak nitelendirilenin Abdullah b. Selâm ve arkadaşları, ayetin devamında kafirler olarak bahsedilenin ise Ka'b b. Eşref,¹⁴⁹ “*Allah size elbise indirdi*” hitabının mübhem muhataplarını Kabe’yi çıplak tavaf eden Sakîf, Benî Âmir b. Sa’sa’, Huzaa ve Benî Müdlic kabileleri ile Abdülmenat’ın iki oğlu Âmir (ö. ?) ve Hâris (ö. ?)¹⁵⁰ ve Hz. Peygamber’i öldürmeye giderken kendisine yıldırım isabet eden kişinin Erbed b. Kays (ö. ?)¹⁵¹ olduğu açıklamaları bu meyanda düşünülebilir. Onun, mübhemlerin açıklanmasında kullandığı özel bir lafzı yoktur. Mübhemlerin açıklanması onun zihninde doğrudan tefsir olgusuna eşit olacak derece geniş bir yer tuttuğunu söylemek mümkündür. *يعني* diyerek doğrudan tefsire geçer. Ancak bu kullanımını her türlü açıklamasında yaptığı için bunun ayırt edici bir lafız olmadığı söylenebilir.

Kıssalar konusunda bazen ispatlanması/temellendirilmesi zor bilgilere rastlamak mümkündür. Tevrat hakkındaki bilgisiyle tanınan bir müfessir olduğundan kıssalardaki mübhemleri açıklarken isrâiliyyâtta bolca faydalanmıştır. Hz. Adem ve Hz. Havva’ya yasaklanan meyvenin buğday başağı ve bu yasağı çiğnemelerinden dolayı yeryüzüne indirildikleri ve tövbe ettikleri günün cuma günü,¹⁵² Hz. Yusuf’un gömleğine sürülen

¹⁴⁷ Mehmet Akif Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi -es-Sa’lebi Tefsirinde Mukâtil b. Süleymân Rivayetleri-*, Kitâbiyât Yay, 1. Baskı, Ankara 2005, 44-49; Çalışkan, *Tefsir Tarihi*, 121-122.

¹⁴⁸ Bakara 2/109; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 131.

¹⁴⁹ Âl-i ‘İmrân 3/7-9; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 263-265.

¹⁵⁰ A’râf 7/26; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 32-33.

¹⁵¹ Ra’d 13/13; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 371.

¹⁵² Bakara 2/35, 37; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, I, 99.

kanın keçi kanı,¹⁵³ *İsrailoğullarının Firavun'un baskısı altında yaşadıkları müddetin 430 veya 440 sene,*¹⁵⁴ *Hz. Musa'nın asasının yapıldığı ağacın Mersin ağacı*¹⁵⁵ ve Hz. Süleyman'ın ordusunun kendilerini ezmesinden korkarak *diğer karıncaları uyaran karıncanın* isminin Cermâ¹⁵⁶ olduğunu açıklaması bu kabildendir.

Erken dönem müfessirlerinden bir diğeri Abdürrezzâk b. Hemmâm'dır (ö. 211/826-27). Kitabı dirayet ve içtihadattan uzak naklî bir tefsirdir. Barındırdığı rivayetler gayet kısadır. Tefsiri kelime anlamlarıyla ilgili açıklamaları, sebab-i nüzûllerle ilgili öğrenilebilecek mübhemlerin izahı ve kıssalarla ilgili özlü açıklamaları ihtiva etmektedir.¹⁵⁷ O, hitâbî mübhemleri nüzûl döneminde açıklamaya gayret ederken kıssâî mübhemlerde israiliyyâta yer vermektedir.

Nüzûl dönemiyle ilgili bazı mübhem ifadelerin açıklamalarına yer verir. *Kendilerini temize çıkarmaya çalışanları Yahudi ve Hristiyanlar,*¹⁵⁸ *Allah'a iman ettiği halde diliyle inkâr etmek zorunda kalan kişiyi* Ammâr b. Yâsir (ö. 37/657), *boş sözler satın alanları* Abdüddâr oğullarından bazı kimseler¹⁵⁹ ve *inanmayanlara tattırılacak yakın azabı* Bedir Günü¹⁶⁰ olarak açıklamalarını bu meyanda düşünülebilir.

Kıssalardaki mübhemleri de tefsir eder. Mesela *Tâlut'un, ordusuna kendileri için imtihan olduğunu söylediği nehrin Ürdün ve Filistin arasındaki nehir,*¹⁶¹ *Allah'ın Musa ile vaadleştiği kırk gecenin Zilkade ayı ile Zilhicce ayının on gecesi,*¹⁶² *Nuh tufanında kurtulan gemi ashabının sayısının* Hz. Nuh, üç oğlu ve bu oğullarının eşleri olmak üzere yedi kişi¹⁶³ olduklarını kaydeder.

¹⁵³ Yûsuf 12/18; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, II, 324.

¹⁵⁴ Şu'arâ 26/22; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 260.

¹⁵⁵ Şu'arâ 26/32; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 262.

¹⁵⁶ Neml 27/18; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 299.

¹⁵⁷ Çalışkan, *Tefsir Tarihi*, 144.

¹⁵⁸ Nisâ 4/49; Abdürrezzâk b. Hemmâm, *Tefsîru 'Abdi'r-Rezzâk*, I, 462.

¹⁵⁹ Lokmân 31/6; Abdürrezzâk b. Hemmâm, *Tefsîru 'Abdi'r-Rezzâk*, III, 21.

¹⁶⁰ Secde 32/21; Abdürrezzâk b. Hemmâm, *Tefsîru 'Abdi'r-Rezzâk*, III, 28.

¹⁶¹ Bakara 2/249; Abdürrezzâk b. Hemmâm, *Tefsîru 'Abdi'r-Rezzâk*, I, 361.

¹⁶² A'râf 7/142; Abdürrezzâk b. Hemmâm, *Tefsîru 'Abdi'r-Rezzâk*, II, 89.

¹⁶³ Ankebût 29/15.

Abdürrezzâk b. Hemmâm da Mukâtil b. Süleyman gibi bu ayetleri mübhem gördüğü hususunda bir açıklama getirmemiştir. Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın tefsiri üzerine yapılan bir çalışmaya göre tefsirinde o, yaklaşık 86 tane ayette mübhem ifadelere açıklama getirmiştir. Mübhem kabul edilen ayetler tablo halinde sunulmuştur. Ancak biz bu sayının 86'dan çok daha fazla olduğu kanaatindeyiz. Çünkü sebab-i nüzûl olarak aktarılan rivayetlerin de mübhemâtı açıklayıcı rolü göz önüne alınmamış ve sayıya dahil edilmemiş ayrı bir tablo halinde sunulmuştur. İkinci olarak da anlamı siyak-sibakından çıkarılabilecek olan mübhem ifadeler de bu sayının dışında tutulmuştur. Mesela فَأَتُوا بِسُورَةٍ مِّنْ مِّثْلِهِ (Bakara 2/23) ayetindeki hu zamirinin mercii Kur'ân'dır. Bu ifade ve benzerleri sayıya dahil edilmemiştir.¹⁶⁴

Muhammed b. Cerîr et-Taberî'ye (ö. 310/923) gelindiğinde mübhemâtın açıklaması tefsirinin bel kemiğini oluşturmaktadır. Tefsirinin genelinde olduğu gibi mübhemlerin izahında da bolca rivayet aktarır, bazen bu rivayetler arasında tercihler yapar. Hitâbî mübhemleri nüzûl ortamında anlamlandırmaya çalışırken kıssâî mübhemlerde israiliyyâta bolca yer ayırır.

Taberî mübhemleri açıklayan rivayetlere yer verirken tercihlerde bulunmayı ihmal etmez. *Allah bizimle konuşsaydı diyen bilgisizlerin* Hristiyanlar, Hz. Muhammed zamanında yaşayan Yahudi ve müşrik Araplar olduğuna dair rivayetlere yer verir. Rivayetler arasında tercihte bulunduğu Hristiyanlar olabileceği görüşü ağır basar.¹⁶⁵ Aynı şekilde *imana çağırın davetçinin* Kur'ân ve Hz. Muhammed olabileceği rivayetleri arasından Kur'ân görüşünü tercih eder.¹⁶⁶ Enbiyâ 101. ayetinde *haklarında iyilik takdir edilen kimselerden* bahsedilmektedir. Rivayetlere göre bu ayetin manası umûmidir ve Hz. Osman da (ö. 35/656) bunların arasındadır. Diğer bir görüşe göre de kendilerine tapınmalarını istemedikleri halde tapılan Hz. Meryem, Hz. İsa ve Hz. Üzeyir'dir.

¹⁶⁴ Abdürrezzâk b. Hemmâm, *Tefsîru 'Abdi'r-Rezzâk*, I, 260; Döndü Kurt, *Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî ve Tefsir Metodu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Ü. SBE, İzmir 2019, 31-35.

¹⁶⁵ Bakara 2/118; Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân*, II, 473-475.

¹⁶⁶ Âl-i 'İmrân 3/193; Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân*, VI, 314-315.

Mübhem'in beyanında bu iki görüşte olanların rivayetlerini aktarmasına rağmen tercihte bulunmaz.¹⁶⁷ Taberî'nin bu ayetleri mübhem gördüğünü düşündürecek özel bir lafız yoktur. O, te'vil ehlinin bu konuda ihtilafa düştüklerini söyleyerek rivayetleri sıralar. Lâkin bu kullanım mübhemlere has bir üslubu değil, tefsirinin geneline yayılmış bir durumdur.

Mübhemlerin açıklamalarıyla ilgili bilgileri erken dönem Garîbü'l-Kur'ân, Müşkilü'l-Kur'ân gibi lügavî eserlerde bulmak mümkündür. Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ'nın (ö. 209/824) *Mecâzü'l-Kur'ân*'ı tamamen kelimelerin sözlük anlamlarının açıklamalarıyla dolu olup mübhemlerin beyanına yer vermemiştir. Aynı alanda Zeccâc'ın (ö. 311/923) kaleme aldığı *Me'âni'l-Kur'ân ve 'Î'râbüh*'da lügavî bilgilerin yanı sıra yer yer ayetlerin nüzûlünün arka planı ve bağlamı verilmiştir. Zeccâc'ın amacı ibarelerin kastını açıklamak olsa da bu tavrıyla o, mübhemleri tefsir etmiş olmaktadır. O hem nüzûl dönemine ait bilgilere hem de kıssalardaki mübhem bırakılan bilgilere verilir. Mesela Bakara 23'teki فَاتُّوا بِسُورَةٍ مِنْ مِثْلِهِ ifadesindeki zamiri Kur'ân; Bakara 63'teki مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ ismi mevsûlü Tevrat; Bakara 80'deki أَيَّامًا مَعْدُودَةً yedi yahut kırk gün; Bakara 85'teki ثُمَّ أَنْتُمْ هُوَ لَاءِ hitabın muhatabı Benî Kureyza ve Benî Nadîr Yahudileri; Bakara 89'daki وَمَا جَاءَهُمْ كِتَابٌ 17'deki أَفَمَنْ كَانَ عَلَىٰ بَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّهِ وَيَتْلُوهُ شَاهِدٌ مِنْهُ buna şahit olanı Cebrail; Yûsuf 10'daki وَالْقُوَّةَ فِي غَيَابَتِ الْجُبِّ الكويyu Beytü'l-Makdis'teki kuyu; Alak 6'daki كَلَّا إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَن لِيَطْغَىٰ insan lafzını Ebû Cehil olarak açıklamaları mübhemleri izahlarından bazılarıdır.¹⁶⁸ Lügavî tefsirlerden birinde böyle bilgilerin bulunması konumuz açısından önemli görülmüştür.

Zeccâc bu açıklamaları yaparken bunların mübhem olduğunu gösterecek bir lafız veya özel bir terkip kullanmamıştır. Ancak nelerin mübhem olduğunu düşündüğüyle

¹⁶⁷ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, VI, 415-416.

¹⁶⁸ Ebu İshak İbrahim Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve 'Î'râbühü*, thk. Abdulcelil Abduh Şelbî, 'Âlemü'l-Kütüb, 1. Baskı, Beyrut 1408/1988, I, 100, 148-149, 161, 165; 170; II, 43, 95; V, 345. Benzer açıklamaları farklı yerlerde de yapar (Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, II, 401, 463, V, 283).

İlgili, bazı ayetlerde açıklamaları vardır. Bazı edat ve zamirlerin mübhem olduğunu söyler. Mesela Bakara 3. ve 153. ayetinde الَّذِينَ kelimesini mübhem bir ifade olarak açıklar. Sıla cümleleri olmadan tam olamayacaklarını söyler.¹⁶⁹ Yine Tâhâ 17'deki تِلْكَ, Fecr 27'deki يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ifadesinde yer alan أَيًّا kelimelerinin mübhem olduğuna işaret eder.¹⁷⁰ Ancak bunlarla ilgili ayrıntılı açıklamaları yoktur. Zeccâc'ın bu kullanımı lafzî mübheme karşılık gelmektedir.

Mübhemler hakkında nispeten olgunlaşmış fikirleri Mâtürîdî'de (ö. 333/944) bulmak mümkündür. Yaşadığı devrin ilmî gidişatı göz önünde bulundurulduğunda onun doğrudan Mübhemâtü'l-Kur'ân kavramını kullanması beklenemez. Ancak onun mübhemlerin tefsiriyle ilgili gayet net çizgileri vardır. Sebeb-i nüzûl nakilleriyle mübhemleri vuzûha kavuşturur. Ancak ona göre nüzûl dönemindeki kişilerin açıklanması Kur'ân'ın anlaşılmasında vazgeçilmez bir öneme sahip değildir. Nüzûl dönemi ve sahabe sadece nüzûle sebep olan medârlardır. Ayetler özel sebeplere binaen inmiş olsalar da umûmi manasına hamledilmelidir. Bu sebeple genellikle isimleri söylemez, olayları anlatır.¹⁷¹ Mesela *sözleri insanların hoşuna giden kimseyi inkârcılardan birileri*,¹⁷² *savaştan el çekmeleri istenilenleri mü'minler*,¹⁷³ *Müslümanlarla alay edenleri kafirler*,¹⁷⁴ *faydasız ve eğlenceli sözler satın alanları bazı kimseler*¹⁷⁵ şeklinde kendisi de mübhem ifadelerle açıklar. Olayı anlatarak tefsir yapar.

Mâtürîdî mananın, rivayetteki bilginin çizdiği çerçeve ile sınırlı olmadığına dikkat çekmiştir. Aslında bu tavır fıkıhta terimleşen *sebebin hususiliği lafzın umûmiliğine mâni değildir* ilkesinin tefsirdeki yansımasıdır. Mesela “*Sabah-akşam gizli ve açıktan mallarını*

¹⁶⁹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 71, 228.

¹⁷⁰ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, III, 353; V, 324.

¹⁷¹ M. Cihat Bakkal, *Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'ân Adlı Eserinde Esbab-ı Nüzul* (Basılmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi SBE, Isparta 2018, 79, 93, 165, 222, 234, 265 vd; Çalışkan *Tefsir Tarihi*, 194.

¹⁷² Bakara 2/204; Mâtürîdî, *Te'vilât*, II, 100.

¹⁷³ Nisâ 4/77; Mâtürîdî, *Te'vilât*, III, 259.

¹⁷⁴ Hicr 15/95; Mâtürîdî, *Te'vilât*, VI, 468.

¹⁷⁵ Lokmân 31/6; Mâtürîdî, *Te'vilât*, VIII, 298.

infak edenler.” (Bakara 2/274) ayetinin Sâbit b. Kays b. Şemmâs (ö. 12/633) hakkında geldiği nakillerine yer verir. Sonra bu rivayetlerin kesin olmadığını, daha da önemlisinin bu kimseyi bilmeye ihtiyaç duyulmadığını Allah’ın kişisel vasıfları ön plana çıkardığını açıklar.¹⁷⁶

Mâturîdî kıssâî mübhemlerin beyanında yer yer israiliyyâta müracaat etmiş olsa da genel duruşu olumsuz yöndedir.¹⁷⁷ Mesela Yûsuf Sûresi’nde Hz. Yusuf’un lehine şahitlik yapan kişiden bahsedilir (Yûsuf 12/26). Şahidin kim olduğuyla ilgili rivayetlere yer verdikten sonra bu kişinin kim olduğunun bilinmesine gerek olmadığını söyler.¹⁷⁸ Onun israiliyyât hakkındaki şu satırları kayda değerdir.

“Bu Kitap’ta geçen haberlere onların kitaplarında geçen kıssalarla ilave yapmamalıyız. Kur’ân’a diğer ilahi kitapların kıssalarını eklememeliyiz. Onların kitaplarındaki kıssaların Kur’ân’da geçmesinin sebebi Hz. Peygamber’in nübüvvetine delil teşkil etmesindedir. Bilinmelidir ki bu bilgiler sadece Allah katından bildirilmiştir. Onların kitaplarında yer alan bilgilerle kıssalara ekleme ya da çıkarma yapılırsa (bu kıssaların onların aleyhlerine) delil olmaları ortadan kalkar. Bilakis böyle bir durum yalan söylemeye benzer. Kıssalara yalan karışmaması için onlara ekleme veya çıkarma yapılmamalıdır. Hz. Peygamber’den sahih yolla gelen nakiller bundan müstesnadır.”¹⁷⁹

Buna göre ileriki dönemlerde vurgulanarak sunulacak olan mübhemleri açıklayan kesin bir delil olmaması halinde mübhemlerin bulunduğu hal üzerine bırakılması fikri çok önceleri Mâturîdî tarafından kayda geçirilmiştir. O, mübhemlerin bilinmesi konusunda yer yer rivayetlerin önemine vurgu yapar. Bu rivayetlerin güvenilirliği konusunda mütevâtir olması önemlidir. Zira “Mütevâtir bir hadis olmadığı sürece biz de mübhemî mübhem bırakırız. (بل نبهم كما ابهم الله تعالى الا بحديث ثبت عن تواتر)” der.¹⁸⁰

¹⁷⁶ Mâturîdî, *Te’vilât*, II, 268. Onun bu tavrını sergilediği bazı yerler için bakılabilir. Mâturîdî, *Te’vilât*, II, 532, 403, 542; III 334-335; 388; 477-478; IV 174, 332.

¹⁷⁷ Hekim Tay, “Tefsir Faaliyetlerinde Mübhemâtü’l-Kur’ân İlminin Yeri: Ebû Mansûr el-Mâturîdî (ö. 333/944) Örneği”, *Diyanet İlmî Dergisi*, C. LV, S. 3, 2019, 770.

¹⁷⁸ Mâturîdî, *Te’vilât*, VI, 228-229.

¹⁷⁹ Mâturîdî, *Te’vilât*, VII, 304.

¹⁸⁰ “O gördüğünde, kaplayan sidereyi kaplıyordu.” (Necm 53/16) ayeti münasebetiyle bu açıklamayı getirir (Mâturîdî, *Te’vilât*, IX, 422). Benzer yorumları için bkz. Mâturîdî, *Te’vilât*, IV, 376.

Tefsirine yer verilmesi, bu çalışmanın seyri açısından önemli görülen bir diğer müfessir Zemahşerî'dir (ö. 528/1144). Zira o, mübhemlerin izahına yer vermeyi önemser. Mesela *yeryüzünde görevlendirilen halifenin* Hz. Adem,¹⁸¹ *Allah'ın lanetlediği kimselerin* Hristiyanların öncüleri,¹⁸² *şehrin öbür ucundan koşarak gelen elçinin* Habîb en-Neccâr¹⁸³ olduğu bilgileri bunlardan birkaçıdır. O sadece mübhem rivayetleri aktarmakla kalmaz yorumunu da yapar.

Onun, tefsirinde mübhem kelimesinin kullanıldığı yerler kavramlaşan bir kavram olarak değil kelimenin içinde barındırdığı kapalılık, tek manaya delalet edemeyen belirsizlik anlamları ifade eden lafzî mübheme karşılık gelmektedir. Mesela وَقَضَيْنَا إِلَيْهِ ذَلِكَ “Bu işi ona bildirdik: Sabaha girerken onların arkası mutlaka kesilecektir.” (Hicr 15/66) ayetindeki ذَلِكَ الْأَمْرَ mübhem iken açıklaması أَنَّ دَابِرَ هَؤُلَاءِ مَقْطُوعٌ مُصْبِحِينَ أَوَّلَمْ يَرَوْا إِلَى مَا خَلَقَ اللَّهُ مِنْ شَيْءٍ يَتَّبِعُونَ ظِلَالَهُ عَن ifadesiyle yapılmıştır.¹⁸⁴ Yine الْأَيْمِينَ وَالشَّمَانِلِ سُجَّدًا لِلَّهِ وَهُمْ دَاخِرُونَ “Allah'ın yarattığı şeylerin görmediler mi? Onların gölgeleri sağa sola dönmekte, Allah'a secde edip yere kapanmaktadır.” (Nahl 16/48) ayetinde Allah'ın yarattığı şeyleri anlatan مَا ismi mevsûlünü mübhem olarak nitelemiş, devamındaki يَتَّبِعُونَ ظِلَالَهُ ifadesinin de onu beyan ettiğini söylemiştir.¹⁸⁵

Sıfatsız gelen kelimeler için de aynı şekilde mübhem ifadesini kullanmaktadır. Mesela مَا يَفْتَحُ اللَّهُ لِلنَّاسِ مِنْ رَحْمَةٍ فَلَا مُمْسِكَ لَهَا “Allah, insanlar için ne rahmet açarsa, artık onu tutacak yoktur.” (Fâtır 35/2) ayetinde *rahmet* kelimesinin nekre oluşu mübhemliğe işaret eder. Böylece rahmet tüm nimetleri kapsar.¹⁸⁶ Yine o, yer yer marife kelimelerle ilgili (الروح, الماء, الارض) hiçbir sıfatı olmadığı için mübhem olduklarını söyler.¹⁸⁷ Farklı yerlerde

¹⁸¹ Bakara 2/30; Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 342.

¹⁸² Mâide 5/77; Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 518.

¹⁸³ Yâsîn 36/20; Zemahşerî, *Keşşâf*, V, 622. Ayrıca Zemahşerî'nin mübhemlere verdiği anlamlarla ilgili geniş bilgi için bkz. Abdurahimoğlu, “Zemahşerî'nin Mekânla İlgili Mübhem Ayetler Hakkındaki Görüşleri,” 209-216; Yahya Arslan, “Zemahşerî'nin Keşşâf'ta Mübhemâtü'l-Kur'an'a Yaklaşımı”, *Bütün Yönleriyle Zemahşerî*, C. III, Sivas 2023, 297-300.

¹⁸⁴ Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 908. Benzer örnekler için bkz. Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 538, 1026; IV, 228, 290, 358, 538; V, 994; VI, 40.

¹⁸⁵ Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 974.

¹⁸⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, V, 546.

¹⁸⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 538, 808, 1176.

de kelimenin nekre oluşunun mübhemlik sebebi olduğuna dikkati çeker.¹⁸⁸ Ayrıca çeşitli ayetler münasebetiyle bazı zamirlerin (اولئك, هي, هو),¹⁸⁹ ismi mevsûllerin (من, ما),¹⁹⁰ soru isimlerinin (أي)¹⁹¹ ve yer edatlarının (حيث)¹⁹² tam açıklanmamış olmasından dolayı mübhem olduklarını belirtir. Mesela كان nakıs fiiliyle ilgili açıklamasında şunları aktarır: “Cümlelerin içeriğinin geçmiş zamanda söz konusu olduğunu fakat bu geçmiş zamanın yakınlığının veya uzaklığının mübhem olduğunu ifade etmek için kullanılır.”¹⁹³

Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *Zâdü'l-Mesîr* isimli tefsirinde de mübhemlerin açıklamasına bolca rastlamak mümkündür. “Allah ve Rasûlüne karşı ihanet etmeyin.” (Enfâl 8/27) ayetindeki muhatabın Kureyza yahudilerine gönderilen Ebû Lübâbe (ö. ?)¹⁹⁴ “Yemin olsun siz çıkarılırsanız biz de sizinle çıkarız.” (Haşr 59/11) ayetine konu olan söz sahibinin münafıkların lideri Abdullah b. Übey (ö. 9/631) olduğu,¹⁹⁵ “Kim Allah'tan korkarsa Allah onun için bir çıkış yolu gösterir.” (Talak 65/2) ayetinin Avf b. Mâlik (ö. 73/692) hakkında indiğini,¹⁹⁶ bilgileri bunlardan birkaçıdır. İbnü'l-Cevzî bu bilgileri nüzûl sebepleri olarak aktarır. Ayetin yorumunu bu kişilere münhasır kılmaz. “Kavminiz için Mısır'da evler edinir.” (Yûnus 10/87) ayetinde Mısır'dan maksadın İskenderiye olduğu şeklinde mübhem mekanları da açıklamaktadır.¹⁹⁷ Kıssalar konusunda diğer müfessirlerden farklı bir yaklaşımı yoktur. Verdiği bu bilgilerin mübhemleri izah ettiği yönünde bir lafız kullanmaz.

O, mübhem kelimesini satır aralarında gayet sınırlı bir şekilde kullanır. Mübhem addettiği kelimeleri çoğunlukla Arap literatüründeki kullanımıyla ilgili bilgileri aktararak açıklamalarda bulunur. Mesela Bakara 17-19'da kafirlerin durumundan bahsedilir.

¹⁸⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 54, 1036; V, 994; VI, 220.

¹⁸⁹ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 434, 450; IV, 54, 486.

¹⁹⁰ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 258; VI, 40.

¹⁹¹ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 258; V, 1080.

¹⁹² Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 350; III, 908.

¹⁹³ Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 172 (Meryem 19/29 ayeti bağlamında).

¹⁹⁴ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, III, 343.

¹⁹⁵ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, VIII, 217.

¹⁹⁶ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, VIII, 291.

¹⁹⁷ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, IV, 45.

“Onlar bir ateş yakan insan gibidir yahut karanlıklar içinde gökten boşanan gök gürültülü, şimşekli bir yağmura tutulmuş kimseler gibidirler.” Ancak bu durum net bir şekilde açıklanmamış Allah’ın bildiği ancak onların açığa çıkmasını istemeyeceği şeyi mübhem bırakmıştır.¹⁹⁸ “Onların kalpleri taşlaştı. Hatta taştan daha sert...” (Bakara 2/74) ayetinde olduğu gibi. Taşın sertliği anlaşılabilir ve hissedilebilir. Ancak taştan daha sert olarak bilinen bir nesne yoktur. Bundan dolayı anlatımda mübhemlik vardır. Zira Araplar açıklanmasında fayda olmayan şeyleri mübhem bırakırlar.¹⁹⁹ Yine Bakara 234’te geçen عَشْرًا kelimesinin aslında dilbilgisi kurallarına göre عَشْرَةً şeklinde gelmesi gereklidir. Araplar gündüz ve gecelerin sayısı tam olmadığında onu gecedan sayarak böyle kullanırlar. Kur’ân’da bu kullanımı yaygın olmadığından mübhemliğe işaret eder.²⁰⁰ Nisâ 145’te geçen münafıkların durumunu bildiren إِنَّ الْمُنَافِقِينَ فِي الدَّرَكِ الْأَسْفَلِ مِنَ النَّارِ ayetindeki yeri tasvir ederken “Münafıklar cehennemden en alt tabakasındadırlar.” ayetindeki yeri tasvir ederken “Onlar mübhem demirlerden tabutlar içindedir. Buradaki mübhem kilidi olmayan kapalı tabut anlamındadır.”²⁰¹ der.

Bir sonraki aşamada Fahrüddîn er-Râzî’nin (ö. 606/1210) *Mefâtihu’l-Ğayb* isimli tefsiri incelendi. O da sebep-i nüzûl bilgileriyle mübhemler hakkında bilgi verir. Ayetin barındırdığı umûmi manalara işaret eder ancak sebep-i nüzûllerle ayeti tahsis etmez. Bu açıdan onun bu rivayetleri bir tefsir rivayeti olarak gördüğünü söyleyebiliriz. Mesela “Allah size emanetleri ehline teslim etmenizi emrediyor.” (Nisâ 4/58) ayetinde sadedinde mübhem hitabın muhatabı olarak nüzûl döneminden bir hadise aktarır. Bu hadiseye göre bu ayet Osman b. Talha b. Abdüddâr’ın (ö. 42/662) Kabe’nin anahtarını Hz. Peygamber’e vermemesi üzerine inmiştir. Bunu aktardıktan sonra Râzî “Ayetin böyle bir hadise üzerine inmesi ayetin hükmünün tahsis edilmesini gerektirmez. Bilakis ayetin ifade ettiği hükme, her türlü emanet çeşidi girer.” şeklinde açıklamasıyla umûmi manadaki hükmüne işaret

¹⁹⁸ (أنه داخل الابهام فيما قد علم الله تحصيله فابهم عليهم مالا يطلبين تفصيله) İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, I, 42.

¹⁹⁹ (العرب تبهم ما لا فائدة في تفصيله) İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, I, 42.

²⁰⁰ İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, I, 274.

²⁰¹ (هم في توابيت من حديد مبهمه عليهم) İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, II, 234.

eder.²⁰² Başka bir örnek de şudur; “*Ey insan! Rabbine karşı seni aldatan nedir?*” (İnfitâr 82/6) ayetindeki insanın kafirler, Velid b. Muğîre veya Esed b. Kelede b. Esed (ö.?) olabileceği nakillerini aktarır. Sonra kapsamı şümul olmasından dolayı ölümden sonraki dirilmeyi reddeden bütün kafirler olabileceği görüşünü isabetli bulur.²⁰³ Ancak (önceki müfessirlerde olduğu gibi) bu bilgilerin mübhemleri açıkladığıyla ilgili herhangi bir işarete bulunmaz.

Râzî lafzî mübhemlerler ilgili bilgilere de yer verir. O, vurgu için öne alınan zamiri, bedel ve temyiz gibi cümlenin öğeleriyle açıklanan kelimeleri mübhem olarak değerlendirmiştir. Mesela فَسَوِّيهِنَّ سَبْعَ سَمَوَاتٍ (Bakara 2/29) ayetindeki هُنَّ mübhemdir. Hemen akabinde gelen *yedi gök* (سَبْعَ سَمَوَاتٍ) tamlaması bu zamiri açıklamaktadır. “Burada mübhem verip sonra tefsir etmesinin sebebi mübhemden sonra açıklamanın mübhem olmadan açıklamasından daha kıymetlidir. Çünkü zamir mübhem bırakıldığında insanlar onun kim veya ne olduğunu öğrenmeyi arzular. Mübhemden sonra onu açıklamada nefsin arzuladığı şeyleri tatmin vardır.”²⁰⁴

Mahiyeti tam olarak açıklanmayan ibareleri de mübhem kategorisinde değerlendirir. Mesela Bakara 271’deki sadakalarla ilgili konularda iyiliğin insanlığa faydalı olmasıyla bağlantı kurulurken kötülüklerle ilgili zararın nasıl olduğunun açıklanmamasını mübhem (أَبْهَمَ) kabul eder.²⁰⁵ Mâide 3’te tamamlanan *nimet*, Yûnus 26’daki *ihsan*, Şûrâ 40’ta Allah katındaki *ecir*, Asr 2’teki *hüsran* kelimelerini de mübhem (مَبْهَمَةً) kabul eder.²⁰⁶ Ayrıca bazı nekre kelimeler için de nekre oldukları için mübhem olarak addettiği olmuştur. Mesela وَكِتَابٍ مُّبِينٍ (Neml 27/1) ifadesinin nekre olması

²⁰² Râzî, *Mefâtîhu’l-Ğayb*, V, 354-355.

²⁰³ Râzî, *Mefâtîhu’l-Ğayb*, XVI, 83-84.

²⁰⁴ (أن المبهم اذا تبين كان افخم و اعظم من ان يبين اولاً لأنه اذا أبهم تشوفت النفوس الى الاطلاع في البيان بعد ذلك شفاء لها بعد التشوف)
Râzî, *Mefâtîhu’l-Ğayb*, I, 480. Tefsirinin birçok yerinde benzer açıklamaları yapar (Râzî, *Mefâtîhu’l-Ğayb*, XI, 194, 437; XII, 356; XIV, 70; XVI, 239).

²⁰⁵ Râzî, *Mefâtîhu’l-Ğayb*, IV, 78.

²⁰⁶ Ayetler için sırasıyla bkz. Râzî, *Mefâtîhu’l-Ğayb*, VI, 127; IX, 76; XVI, 314.

mübhemlik kazandırırken aynı zamanda Kitab'ın büyüklük ve yüceltilmesini sağlamıştır.²⁰⁷ Bunlar dışında yer yer mübhemliğin tazim için olduğunu da dile getirir.²⁰⁸

Râzî terimsel anlamda kavramlaşmaya başlayan zamir, ism-i mevsûl, ism-i işaret ve soru edatlarını mübhem ifadeler olarak açıklamıştır.²⁰⁹ Tüm bu incelemelerden sonra Râzî'nin mübhem lafzını daha çok anlaşılmayan değil açıklanmayan ifadeler için kullanmış olup lafzî mübheme denk gelmektedir.

Yukarıda ismi geçen müfessirler dışında farklı müfessirler de lafzî mübhemlere değinmişlerdir. Onlar, ayetlerin tefsiri münasebetiyle cümlede açıklayıcısı kendinden sonra gelen zamirleri,²¹⁰ ismi mevsûlleri,²¹¹ ism-i işaretleri,²¹² belirsiz zaman ve mekân miktar zarflarını²¹³ ve nekre gelen bazı kelimeleri²¹⁴ mübhem olarak izah etmişlerdir. Mesela geniş bir tefsir yazan Kurtubî'nin (ö. 671/1273) mübhemlerin izah edilmesindeki görüşleri önemlidir. Ona göre nakil tespit edilmeden ve mübhem, mübeddel lafızlara bakılmadan yapılan bir tefsir kişinin kendi reyini ile yaptığı bir tefsirdir. Bu tür yanlışlıklardan korunmanın yolu nakil ve sem'adır.²¹⁵ Kurtubî sebep-i nüzûl rivayetlerini mübhemleri tebyin etmede kullanır. Ancak bunları mübhemleri açıklama maksadıyla derç ettiğine dair bir işaret bulunmaz. O bu rivayetleri ayetin iniş sebebini açıklamak için kullanır. Bunun dışında o da mübhem lafzını kavramsal bir ilim olarak değil kelimenin

²⁰⁷ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, XII, 418.

²⁰⁸ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, XIV, 239, 554.

²⁰⁹ Ayetler sırasıyla: Bakara 2/2, 21, 175, 178; Şu'arâ 26/22; Hacc 22/46; Kâf 50/33; Rahmân 55/22; Nebe 78/1; Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, I, 328, 402; III, 34; 57-58; XII, 373; 46; XIV, 437; XV, 106; XVI, 5.

²¹⁰ Nâsıruddin Beydâvî, *Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vil*, thk. Muhammed Abdurrahman Maraşlı, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî/Müessesetü't-Târîhi'l-'Arabî, Beyrut ts, IV, 38, 60, 130; V, 245; Neseî, *Medârikü't-Tenzil*, II, 548, 685; III, 273; Ebû Kâsım Muhammed b. Ahmed İbn Cüzey, *et-Teshîl li 'Ulûmi't-Tenzil*, thk. Muhammed Sâlim Hâşim, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, I. Baskı, Beyrut 1415/1995, I, 177; Hasan b. Muhammed en-Nisâbüri, *Ġarâibü'l-Kur'an ve Raġâibü'l-Furkân*, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, I. Baskı, Beyrut 1416/1996, V, 54; VI, 124; Muhammed b. Abdullah el-İcî, *Câmi'u'l-Beyân fi Tefsiri'l-Kur'an*, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, I. Baskı, Beyrut 1424/2004, III, 36, 167; IV, 103, 372.

²¹¹ Beydâvî, *Envârü't-Tenzil*, IV, 199; Neseî, *Medârikü't-Tenzil*, II, 215, 232; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *Tefsîru'l-Bahru'l-Muhîf*, thk. Âdil Ahmed Abdu'l-Mevcûd vd., Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, I. Baskı, Beyrut 1413/1993, VIII, 403

²¹² İbn Atiyye, *Muharraru'l-Veciz*, I, 181; Neseî, *Medârikü't-Tenzil*, II, 558; İbn Cüzey, *Teshîl*, II, 4; İcî, *Câmi'u'l-Beyân*, IV, 178, 183.

²¹³ Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhîf*, VI, 177; VIII, 353; Nisâbüri, *Ġarâibü'l-Kur'an*, IV, 482.

²¹⁴ Beydâvî, *Envârü't-Tenzil*, V, 123; Neseî, *Medârikü't-Tenzil*, III, 120, 328.

²¹⁵ Kurtubî, *Câmi'*, I, 59.

barındırdığı kapalılık anlamına uygun düşen yerlerde kullanır. Eğer bir ayetten kastedilen mana net değilse yahut rivayetlerin fazlalığından kaynaklanan bir belirsizlik varsa buna mübhem demektir. “*Bu ağaca yaklaşmayın*” (Bakara 2/35) ayetindeki ağaç,²¹⁶ “*Her nereye yönelerseniz*” (Bakara 2/115) ayetindeki yönelinecek yön,²¹⁷ “*Namazlara dikkat edin, hele orta namaza*” (Bakara 2/238) ayetindeki namaz,²¹⁸ “*Allah insanlara herhangi bir rahmeti açacak olsa*” (Fâtır 35/2) ayetindeki rahmet²¹⁹ kelimelerinin mübhem ifadeler olduğunu söyler. Çünkü bunların açıklanmamasından kaynaklı mahiyetinde belirsizlik vardır.

Kurtubî ayrıca mübhem kavramını fikhî boyutuyla ele alır. Ona göre ahkam ayetlerinde emredilen fiil veya fiilin yapılması gereken yer-zamanla alakalı bilgiler tayin edilmemişse mübhemdir. Bazı yerlerde mübhemi ‘gayr-ı muayyen’ terkihi ile açıklar.²²⁰ Mesela ölen eşin arkasından kadının beklemesi gereken iddet müddetinin *dört ay on gün* olması gerektiğini açıklayan ayetteki *on gün* ifadesiyle ilgili rivayetleri değerlendirir. Günden kastın gece ya da gündüz olduğunun net belli olmadığını bundan ötürü bu ifadenin mübhem olduğunu söyler.²²¹ Ayrıca fikhî açıdan sünnetin mübhemleri açıklama konusundaki yerine de vurgu yapar. Namazın rekâtları, namazdaki kıraatin açıktan okunup okunmayacağı, şekilleri gibi meseleler Kur’ân’da mübhem bırakılırken sünnetle açıklanmıştır.²²²

Netice itibariyle mübhemâtın en önemli alanı olan hitâbî mübhemlerde sebab-i nüzûller hiçbir müfessirin müstağni kalamayacağı nakiller olmuştur. Bu sebeple her müfessir ayetleri açıklarken yeri geldikçe bu rivayetlere başvurmuştur. Ortak bir kelime ya da terkihi de kullanmamışlardır. Bazı müfessirler *يعني* kelimesiyle doğrudan

²¹⁶ Kurtûbî, *Câmi*’, I, 453.

²¹⁷ Kurtûbî, *Câmi*’, II, 325.

²¹⁸ Kurtûbî, *Câmi*’, IV, 181.

²¹⁹ Kurtûbî, *Câmi*’, XVII, 344.

²²⁰ Kurtûbî, *Câmi*’, IV, 181.

²²¹ Bakara 2/234; Kurtûbî, *Câmi*’, IV, 143. Benzer tefsirler için bkz. (Kurtûbî, *Câmi*’, VI, 137, 175; VII, 217.)

²²² Kurtûbî, *Câmi*’, I, 67.

açıklamalar yaparken bazıları da sebep-i nüzul lafızlarını kullanmışlardır. Ancak rivayetleri aktarırken bir şekilde mübhem bilgisini vermiş olmalarına rağmen, bunların mübhemleri tayin vasıtalarından biri olarak gördüklerine dair açıklamaları olmamıştır. Bu da tefsirlerde bir kavramsallaşmanın gerçekleşmediği, mübhemin bir ilim olarak algılanmadığını göstermektedir. Bunun, daha sonraki zamanlarda Mübhemâtü'l-Kur'ân ifadesinin terimleşmesinden sonra dile getirildiği söylenebilir.

Bir diğer husus mübhem lafzı, cümle içinde açıklanmayan yahut açıklanması kendinden sonraya bırakılan kelimeler hakkında kullanılmıştır. Bu sebeple onlar, mübhem dedikleri ifadelerin medlullerini yine ayetler içinde aramışlardır. Klasik dönem müfessirlerin sıfatsız bir şekilde mukaddem gelen bir kelimeyi mübhem şeklindeki açıklamaları nahiv kitaplarında değinilmeyen bir konudur. Bunun tamamen anlamsal bir yönü olduğu düşüncesindeyiz.

1.4.2. Ulûmu'l-Kur'ân Kitaplarında Mübhemât Başlığının Kullanılmaya Başlaması

Hicrî 6. asır Mübhemâtü'l-Kur'ân açısından önemli bir dönüm noktasıdır. Başlangıcı bu asırla kayıtlansa da bu tarihten önce de bazı ulumu'l-Kur'ân kitaplarında mübhemlerle ilgili bilgilere rastlamak mümkündür.

Necmeddîn et-Tûfi'ye (ö. 716/1316) gelinceye kadar baktığımız ulûmu'l-Kur'ân'ı bir araya getiren kitaplarda mübhemât ayrı bir konu olarak görülmemiştir. Tûfi *el-İksîr* isimli kitabında “Mübhemîn Tefsiri Hakkında (في تفسير المبهم)” başlığı açmış ve birkaç örnek üzerinden mübhemîn ne olduğuna değinmiştir. Tûfi'nin mübhem dediği kendi asrında yavaş yavaş terimleşmeye başlayan mübhem anlayışından farklıdır. Mübhemî, lafzî mübhem olarak adlandırdığımız manaya uygun olarak açıklamaktadır. Ona göre mübhem, anlatımın belîğ olması için hazfedilen kelimenin yokluğundan kaynaklı belirsizliklerdir. Bu belirsizlikler ayetin hemen devamında açıklanmaktadır. Şu halde istilâhî mübhemden uzaklaşmış, müfessirlerin mübhem tabirini kullandığı duruma

yakınlaşmıştır. Mesela إِسْمَاعِيلُ وَاسْمَعِيلُ مِنَ النَّبِيِّتِ وَالْفَوَاعِدِ مِنْ إِبْرَاهِيمَ الْفَوَاعِدِ “Bir zamanlar İbrahim ve İsmail beytin temellerini yükseltirken...” (Bakara 2/127) ayetindeki الْفَوَاعِدِ kelimesi mübhemdir. Ayetin hemen devamında gelen مِنَ النَّبِيِّتِ ifadesi bu mübhemliği ortadan kaldırır. Aslında مِنَ النَّبِيِّتِ demektir. Kur’ân’da geçtiği şekliyle oluşan mübhemlik onun şanının yüceltilmesi/saygınlığının artırılmasıyla ilgilidir.²²³ Bir diğer verdiği örnek de şudur: وَقَالَ فِرْعَوْنُ يَا هَامَانَ ابْنِ لِي صِرْحًا لَعَلِّي أَبْلُغُ الْأَسْبَابَ “Firavun Hâmân’a dedi ki: Bana bir köşk yap umulur ki sebeplere ulaşırım.” (Mü’min 40/36) Tûfi’ye göre الْأَسْبَابِ kelimesiyle kastedilen sebeplerin ne olduğu bizatihi ayetin içinde açıklanmadığı için mübhemdir. Aslında bu yollar bir sonraki ayette de izah edildiği üzere أَسْبَابِ السَّمَوَاتِ dır. Firavun’un böyle bir ifade kullanması ise hem statüsünü daha yüce göstermek hem de o sebepleri bilmeye teşvik etmek içindir.²²⁴

İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) *el-Fevâ'idü'l-Müşevvik ilâ 'Ulûmi'l-Kur'ân ve 'İlmi'l-Beyân* isimli eserinde²²⁵ “Mübhemlikten Sonra Açıklama: Buna Tefsir Denilir (التصريح بعد الإبهام. و يسمى التفسير)” başlığı açmıştır.²²⁶ Başlık gayet dikkat çekicidir. O da mübhemi lafzî yönüyle ele alır. Tefsirin mübhemler üzerinden yapılan açıklamalar olduğunu hissettiren böylece mübhem ifadesinin yelpazesini geniş tutan bir tarafı vardır. Ona göre ayetlerdeki bazı ifadelerin mübhem bırakılması, mübhem bırakılan kişi veya olayın dinleyici/okuyucu nezdinde şanının yüceltildiğine işarettir. Çünkü okuyucu duydukları karşısında şaşırır, düşünür ve dolayısıyla onun mahiyetini bilmeyi arzular.²²⁷ Bu anlayış Tûfi’de de vardır. Hatta onunla hemen hemen aynı örnekler üzerinden konuyu ele alır. Önceki örneklerle aynı olmaması açısından şu ayetlerdeki izahlarına yer vermek uygun olacaktır. إِيمَانِ الَّذِي آمَنَ يَا قَوْمِ اتَّبِعُونِ أَهْدِيكُمْ سَبِيلَ الرَّشَادِ “İman eden kişi: ‘Ey kavmim bana

²²³ Tûfi, *İksîr*, 243.

²²⁴ Tûfi, *İksîr*, 243. Benzer örnekler için bkz. Tûfi, *İksîr*, 243, 244.

²²⁵ Bu eserin İbnü'n-Nakîb el-Makdisî tarafından *et-Tahrîr ve't-Taḥbîr* adlı tefsirine mukaddime mahiyetinde yazıldığı da söylenmektedir (Yunus Apaydın, “İbn Kayyim el-Cevziyye”, *DİA*, TDV Yay., C. XX, İstanbul 1999, 121).

²²⁶ Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâi‘ İbn Kayyim el-Cevziyye, *el-Fevâ'idü'l-Müşevvik ilâ 'Ulûmi'l-Kur'ân ve 'İlmi'l-Beyân*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut ts. 179.

²²⁷ İbn Kayyim, *Fevâ'id*, 179.

uyun ki size hidayet yolunu göstereyim.’ dedi.” (Mü’min 40/38) ayetindeki hidayet yolu mübhem bırakılmış bir ifadedir. Çünkü bu yolda olanların nasıl davranması gerektiği, bu yolun ne olduğu açıklanmamıştır. Ancak peşi sıra gelen ayetlerde dünya hayatı ve ona dair işler küçümsenmiş, ahiret hayatı yüceltilerek insanın asıl karargâhı olduğu ve salih amel işlemenin önemi vurgulanmıştır. Böylece hidayet yolu; dünyaya yüz çevirmek, ahireti arzulamak ve buna göre hayırlı işlerde bulunmak olarak açıklanarak bu mübhemlik giderilmiştir.²²⁸ İbn Kayyim el-Cevziyye mübhemlin belagatle olan yönüne de vurgu yapmaktadır. Mesela “Şüphesiz bu Kur’ân en doğrusuna (هِيَ أَقْوَمُ) iletir.” (İsrâ 17/9) ayetteki هِيَ أَقْوَمُ ifadesiyle anlatılmak istenenin yol mu, durum mu ya da bir millet mi olduğu bilinmemektedir. Bunun net bir şekilde ayette ortaya konulmaması mübhemlik oluştururken insanda belâgî bir zevk uyandırır.²²⁹

Mübhemlik ile ilgili Arapça belagat usulünden dolayı sözün değerini artırmak ve söylenecek söze dikkat çekmek gayesiyle belirsiz bırakıldığı anlayışı işlenirken diğer taraftan Süheylî’nin (ö. 581/1185) tanımlayarak tefsirlerden topladığı medlulünü tarihî zeminden alan belirsiz ifadeler anlayışı da ulûmu’l-Kur’ân kitaplarında işlenmeye başlamıştır. Bu çizgide kitabına başlık açan ilk kişi Ömer b. Reslân Bulkînî’dir (ö. 805/1403). *Mevâki’u’l-‘Ulûm fî Mevâki’u’n-Nücûm* adlı eserinde “Mübhemâtü’l-Kur’ân” başlığı açmış, konuyu herhangi bir tanımlama yapmadan sınırlı örneklerle ele almıştır. Başlık altında sadece 22 örnek yer almıştır. İki ism-i mevsûl, ikisi zamir şeklindeki mübhemler olup geri kalan örnekler cins isimlerdeki mübhemlikleri açıklamıştır.²³⁰ Bulkînî’den birkaç örnek aktarılacak olunursa şunlar sıralanabilir: *Hiz. Musa’nın yanındaki genç* (Kehf 18/60) Yûşâ b. Nûn,²³¹ *su kuyularının yanında kendi hayvanlarını*

²²⁸ İbn Kayyim, *Fevâ’id*, 179.

²²⁹ İbn Kayyim, *Fevâ’id*, 180.

²³⁰ Abdurrahman Ömer b. Reslân el-Bulkînî, *Mevâki’u’l-‘Ulûm fî Mevâki’i’n-Nücûm min Nefâisi Kütübi ‘Ulûmi’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, thk. Enver Mahmud el-Mürsî Hattab, Dâru’s-Sahâbe li’t-Türâs, by. ts. 171-178.

²³¹ Bulkînî, *Mevâki’u’l-‘Ulûm*, 171.

sudan uzak tutmaya çalışan iki kız (Kasas 28/23) Hz. Şuayb'ın kızları Leyya ve Safûrâ,²³² *birbirine arka çıkan iki kadın* (Tahrîm 66/4) Hz. Hafsa ve Hz. Aişe,²³³ *saygı ile eğilerek girilmesi istenen kapı* (Bakara 2/58) Beyt-i Makdis'in kapısıdır.²³⁴ Verdiği örnekler onun mübhemden kastının Süheylî'ninki ile aynı olduğu hemen hissettirir. Bulkînî'nin konuya orijinal bir katkısının olduğunu söylemek zor olsa da öğrencilerinden Zerkeşî ve Suyûtî'ye bu konuda bilgi aktarımı yapmış olduğu, en azından öğrencilerinin Bulkînî'den esinlendiği ihtimalinden hareketle onun eserinde bu konuyu bulmak önemlidir. Bununla birlikte onun eserinde bu başlığa rastlamak Kur'ân ilimleri içinde kabul görmeye başladığını göstermesi açısından değerlidir.

Mübhemâtü'l-Kur'ân'ın ilmî manada bir hüviyet kazanarak ulûmu'l-Kur'ân eserleri içinde yer alması Zerkeşî (ö. 794/1392) ile başlamaktadır. Kur'ân ilimlerini topladığı *el-Burhân fi 'Ulûmi'l-Kur'an* isimli kitabında “Mübhemâtü'l-Kur'ân” başlığıyla bu konuya yer vermesi ve Kur'ân'da mübhemlerin var olma nedenlerini tasnifleme sorumluluğunu üstlenmesi bu alana yeni bir soluk getirmiştir. Özellikle “Kur'ân'da Bulunma Sebepleri” başlığı Tûfî (ö. 716/1316) ve İbn Kayyim el-Cevziyye'de (ö. 751/1350) tek bir sebebe (belagata) odaklanılarak söylenen ve önceki mübhemât eserlerinde gündeme alınmayan orijinal bir yaklaşımdır. O, Kur'ân'da mübhemlerin bulunma sebeplerini yedi grupta gerekçelendirmiştir. Çalışmanın önceki sayfalarında aktardığımız bu tasnifi, Sünnî dünyada hüsnü kabul görmüş, bu alanda kalem oynatanların müstağni kalmadığı bir konu olmuştur.

Zerkeşî'nin bir diğer orijinal yanı ise mübhemâtın bilinebilirliğine yönelik temkinli yaklaşımıdır. “*Onlara karşı gücünüz yettiğince kuvvet ve cihad için bağlanan atlar hazırlayın. Onunla Allah'ın düşmanını ve sizin bilmediğiniz ama Allah'ın bildiği düşmanlarınızı korkutursunuz.*” (Enfâl 8/60) ayeti sadedinde Allah'ın kendisine has

²³² Bulkînî, *Mevâki'u'l-'Ulûm*, 174.

²³³ Bulkînî, *Mevâki'u'l-'Ulûm*, 175.

²³⁴ Bulkînî, *Mevâki'u'l-'Ulûm*, 176.

kıldığını söylediği bir hususta araştırma yapmayı şaşılacak bir cüretkârlık olarak görmektedir.²³⁵

Mübhemât konusunda önemli bir diğer isim ise Suyûtî'dir (ö. 911/1505). Onun bu kavrama en önemli katkısı öncekilerin yapmadığı şekilde rivayetleri senedleriyle beraber vermesidir. Telif ettiği *et-Taḥbîr fî 'İlmi't-Tefsîr, el-İtkân fî 'Ulûmi'l- Kur'ân* ve *Mu'tereku'l-Akrân fî I'câzi'l-Kur'ân* gibi farklı ulûmu'l-Kur'ân kitaplarında Mübhemâtü'l-Kur'ân başlığına yer vermiştir.²³⁶ Ayrıca *Müfhemâtü'l-Akrân fî Mübhemâti'l-Kur'ân* ismiyle de bu alanda küçük hacimli kitap derlemiştir. Bahsi geçen kitaplarının hepsinde mübhemâtın bilinebilirliğiyle ilgili salt rivayetlere dayanmayı prensip haline getirmiştir.²³⁷

Suyûtî mübhemâtın bilinebilirliğinin sınırlılığı konusunda Zerkeşî ile aynı görüşte değildir. Zerkeşî'nin Enfâl 60. ayetine dayanarak her mübheminin araştırılmasını haddi aşan bir cüretkârlık olarak görmesi Suyûtî'den eleştiri alır.

“Bu konuda şunu derim: Ayette, onların kimler olduğunun bilinmediğine bir delil yoktur.

Bilinmeyen husus, bunların bizatihi kimler olduğudur. Mesele bunların Beni Kureyza'dan ve cinlerden olup olmadığı meselesi değildir. Bunun benzeri münafıklar hakkında nâzil olan وَمِمَّنْ حَوْلَكُمْ مِنَ الْأَعْرَابِ مُنَافِقُونَ وَمِنْ أَهْلِ الْمَدِينَةِ مَرَدُوا عَلَى النِّفَاقِ لَا تَعْلَمُهُمْ نَحْنُ نَعْلَمُهُمْ (Tevbe 9/101)

Bilinmeyen husus, bunların kimler olduğudur. Bunların Beni Kureyza'dan olduğu sözü, İbn Ebî Hâtim'in Mücahid'den, cinlerden olduğu sözü de Abdullah b. Garib'in, o da babasının Rasûlullah'dan merfû olarak rivâyet ettiği hadîse dayanmaktadır. O halde, Zerkeşî'nin hayretle karşılaşmasına lüzum yoktur.”²³⁸

Ulûmu'l-Kur'ân sahasında Mübhemâtü'l-Kur'ân başlığı açanlardan biri de İbn Âkile el-Mekkî'dir (ö. 1150/1737). *ez-Ziyâde ve'l-İhsân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân* isimli kitabı Suyûtî'nin *İtkân*'ı üzerine yazılmıştır. Eserdeki örneklerde eksiltmeler ya da fazlalıklar

²³⁵ Zerkeşî, *Burhân*, 111.

²³⁶ Bu eserlerdeki mübhemâtla ilgili bilgiler konuyu tanıtıcı mahiyette olduğu için genel hatlarıyla birbirinin benzeri şekilde işlenmiştir. Çoğu zaman örnekler dahi aynıdır. Bkz. Suyûtî, *İtkân*, 699-710; *Taḥbîr*, 391-436; *Mu'tereku'l-Akrân fî I'câzi'l-Kur'ân*, thk. Ali Muhammed el-Becavî, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, by. ts. I, 484-510.

²³⁷ Suyûtî, *Müfhemât* 13.

²³⁸ Suyûtî, *İtkân*, 699; Suyûtî, *Müfhemât*, 12-13.

farklılık olarak sayılmazsa Mübhemâtü'l-Kur'ân başlığı altında tamamen Suyûtî'nin anlayışına uygun şekilde işlenmiştir.²³⁹

Bunun dışında bazı ulûmu'l-Kur'ân eserlerinde 'müfessirin doğru tefsir yapması için gerekli ilimler' başlığı açılmış bu başlık altında sarf, nahiv, iştikak, sebab-i nüzûl, Nâsîh-mensûh vb. dil ve tarihle ilgili ilimler sayılmıştır. Bu maddelerin içinde mübhem bilgisini açıklayacak haberlerin de bilinmesi gerektiği yer almıştır. Örneğin, Kâfiyecî (ö. 879/1474) on beş maddede gerekli ilimleri sayar. Bu ilimlerden konumuz açısından şu satırları önemlidir:

“Kur'ân ayetlerinin nüzûl sebeplerine taalluk esen hususları, peygamberlere ve geçmiş zamanlara ait kıssaları şerh etmeye yarayan asâr ve haberleri ve Peygamber'den ve sahabeden nakledilen mücmeli beyan ve mübhemî tefsir eden hadisleri bilmesi gerekir.”²⁴⁰

Bu cümleler müellifin zihnindeki mübhem bilgisinin değerine işaret etmektedir. Benzer şekilde birçok yerde farklı âlimlerce mübhemlerin izahı için gerekli olan haber/hadislerin bilinmesi gerektiği söylenir.²⁴¹ Fakat sarfedilen cümlelerin hiçbirinde mübhemlerin önemi Mübhemâtü'l-Kur'ân ile eşdeğer görüldüğüne dair bir işaret yoktur.

Netice olarak mübhemâtın ilgili kitaplarda mana ve mahiyet açısından işlenişine baktığımızda mübhemlerin izahı, ilim halini almadan önce bazı ulema nezdinde kayda değer görülmüştür. Ancak ilim olarak sunulduktan sonra bazı alimler kitaplarında yer verirken bazıları görmezden gelebilmiş, kitaplarına almamıştır. Ulûmu'l-Kur'ân eserlerinin önemli bir kısmında Mübhemâtü'l-Kur'ân başlığı açılmamıştır. Bunun farklı sebepleri olsa da önemli sebeplerinden biri Esbâbü'n-Nüzûl ile aynı paydada buluşan yapısıdır. Tefsirin bel kemiğini oluşturan sebab-i nüzûl rivayetleri çoğu yerde mübhemleri açıklayan önemli bilgileri detayca sunmaktadır. Bundan dolayı müellifler bu konuyu

²³⁹ İbn Âkile, *Ziyâde*, VII, 104-157.

²⁴⁰ Kâfiyecî, *Kitâbü't-Tefsîr*, 28.

²⁴¹ İbn Cüzey, *Teshîl*, I, 11; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *Tefsîru'l-Bahrü'l-Muht*, thk. Âdil Ahmed Abdu'l-Mevcûd vd., *Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye*, 1. Baskı, Beyrut 1413/1993, I, 107; Suyûtî, *İtkân*, 772.

tekrardan esere almaya gerek görmemiş olabilirler. Dolayısıyla Mübhemâtü'l-Kur'ân için *Esbâbü'n-Nüzûl'ün gölgesinde kalmış bir ilim* diyebiliriz.

Bununla birlikte bu konuya karşı olumsuz bir bakış açısı söz konusu değildir. Özellikle bu konuya yer veren alimler en şerefli ilim olduğuna değinmeyi ihmal etmemişlerdir. Sadece Zerkeşî Allah'ın kendisine has kıldığını söylediği bir ayet hakkında mübhemi tefsir etmenin cüretkarlık olabileceğini söyleyerek bu konuda temkinli davranmayı önermiştir.

1.5. Klasik Dönem Mübhemâtü'l-Kur'ân Eserlerinin Muhteva ve Anlayış Bakımından İncelenmesi

1.5.1. Süheylî: *et-Ta'rîf ve'l-İ'lâm*

Süheylî 508/1184 yılında Endülüs'ün güneyindeki Mâlaka'ya bağlı Süheyl köyünde doğmuştur. Asıl ismi Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed el-Has'amî es-Süheylî'dir. Yaşadığı döneme baktığımızda Endülüs'te Murâbitlar (196-542/1103-1147) ve Muvahhidlerin devletin başına geçtiği dönemlerdir.²⁴² Murâbitlar dönemi Süheylî'nin henüz çocukluk ve talebelik yıllarına denk gelmektedir. Muvahhidler dönemi ise uzun yıllar tahsil gördükten sonra Mâlaka'ya geri dönüp talebe okuttuğu yetişkinlik yıllarına tekâbül etmektedir.²⁴³

Süheylî başta nahiv ve lügat olmak üzere kıraat, hadis, tefsir, usul, kelam, ahbâr ve ensâb ilimlerinde söz sahibi olmuştur.²⁴⁴ Bu ilimlerden nahiv, tefsir ve fıkıhta yoğunlaşmıştır. Bazı tenkitlere maruz kalmakla birlikte meselelere aklî ve naklî delillerle

²⁴² Muhammed b. Ebûbekir b. Hallikân, *Vefeyâtü'l-'Ayân ve Enbâ'ü Ebnâ'i'z-Zamân*, thk. İhsan Abbas, Dâru Sâdır, Beyrut ts. III, 144-145; Abdullâh el-Kennûn, *en-Nübûgu'l-Mağribî fi'l-Edebi'l-'Arabî, eş-Şirketü'l-'Alemiyyetü li'l-Kitâb*, 2. Baskı, by. 1900, I, 57, 99; Güllü Yıldız, *Abdurrahman es-Süheylî ve Siyer Şerhi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 2010, 25.

²⁴³ Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Süheylî", *DİA*, İstanbul 2010, C. XXXVIII, 30.

²⁴⁴ Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-Mü'ellifin: Terâcimü Muşannifi'l-Kütübi'l-'Arabîyye*, Müessesetü'r-Risâle, 1. Baskı, Beyrut 1414/1993, II, 94.

getirdiği çözümler hem kendi döneminde hem de sonrakilere nezdinde takdir görmüştür. Ayrıca ünlü mısraları olan bir şair olarak da tanınmaktadır.²⁴⁵

Süheylî, bir kişinin kendisinden mübhemler hakkında bilgi istemesi üzerine daha önceden okuduğu, ders halkalarında okuttuğu hadis ve tefsir kitaplarından hafızasında kalan bilgileri kaleme aldığı *et-Ta'rif ve'l-İ'lâm fîmâ (bimâ) Übhime mine'l-Esmâi ve'l-Âlâm fi'l-Kur'ân*²⁴⁶ isimli kitabı konunun ilk kaynağı olarak literatürdeki yerini almıştır.

Süheylî mübhem ne olduğuyla ilgili ilk tanımı yapan kişidir. Telif ettiği eserlerle tefsirlerde oluşan mübhem kavramını sebep-i nüzûl bilgileriyle açıklanmaya ihtiyaç duyan ayetlere taşımıştır. Yine o kıssalardaki belirsizlikleri mübhemâttan saymıştır. Günümüzdeki birçok tefsir usulü kitaplarındaki, mübhem tanımı da onun kitabındaki tanımdır.²⁴⁷ Mübhem bilgisinin öğrenilmesinin anlamsal açıdan sağlayacağı faydasına ilişkin açıklama yapmaz. Fakat bu bilginin bilinmesini farklı şekilde önemser. Eserinin mukaddimesinde şu satırlar yer almaktadır:

“Eğer edebiyatçılar kitaplarında mübhem bırakılan şairin ismini öğrenince seviniyorlarsa, keza her sanat ehli kendi sanat sahiplerinin isimleriyle övünüyorsa Allah'ın kitabını okuyanların da mübhem bırakılan hususları bilmede birbirleriyle yarış etmeleri evladır.”²⁴⁸

Süheylî hangi kitapları kaynak olarak kullandığını açıklamamıştır.²⁴⁹ Bu bilgilerin Arapların meşhur ilmi'n-neseb ve siyer kitaplarında yer aldığını bundan dolayı kaynak

²⁴⁵ Lisânüddîn Ebû Abdillâh b. Muhammed b. Hatîb, *el-İhâta fî Ahbâri Ğirnâta*, Dâru'l-Eml li'd-Dirâsât, Cezayir ts. IV, 475; Mustafa Kılıçlı, “Ebu'l-Kasım Abdurrahman es-Süheylî -Hayatı ve Eserleri-”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, S. 2, 1999, 104.

²⁴⁶ Subhi Salih, *el-Mebâhiş fî 'Ulûmi'l-Kur'ân* kitabında (9 no'lu dipnotta) Süheylî'nin bu kitabını *Mübhemâtü'l-Kur'ân* olarak isimlendirmektedir. Ancak bu isimlendirmenin kitabın içeriğinden esinlenerek kendisine ait bir isimlendirme olduğu kanaatindeyiz. Çünkü ondan önce bu kitap için böyle ismi kullanan olmadığı gibi bu isimle yayımlandığı da olmamıştır. Ayrıca Subhi Salih'in kitabının tercümesinde ise bir yazım hatası yapılmış Süheylî'nin kitabı (18 no'lu dipnotta) *Mübhemâtü'l-Kureys* olarak yazılmıştır (Subhi es-Salih, *el-Mebâhiş fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyin, 10. Baskı, Beyrut 1977, 122-123; Subhi Salih, *Kur'ân İlimleri*, çev. M. Said Şimşek, Hibaş Yay., Konya ts, 100).

²⁴⁷ Bkz. 140 nolu dipnot

²⁴⁸ Süheylî, *Ta'rif*, 8.

²⁴⁹ Konu üzerinde çalışma yapan Sa'd Abdülkerîm Esved, *et-Tarîf ve'l-İ'lâm* eserinde yer alan açıklamaların hangi tefsir kitabında geçtiği ile ilgili bilgiler vermektedir (Sa'd Abdülkerîm Esved, “Muhteşaru et-Ta'rif ve'l-İ'lâm bimâ Übhime fî'l-Kur'ân mine'l-Esmâi ve'l-Âlâm/Dirâset ve Tahkîk”, *Mecelletü 'Ulûmi'l-İslâmiyye*, S. 17, Bağdat 1434, 237-267).

gösterme ihtiyacı hissetmediğini söylemiştir.²⁵⁰ Bununla birlikte bazı yerlerde rivayetleri senetleriyle birlikte vermiştir.²⁵¹

Mushaf tertibine göre yazdığı kitabında 87 sûredeki 355 mübhem ifadenin açıklanmasına yer vermiştir. Daha sonraları yazılmış kitapların içerdiği ayet sayılarıyla kıyaslandığında küçük hacimli bir eser olduğu dikkat çekmektedir. Bu haliyle bile söz konusu kitap bu alanda yazılmış diğer kitaplar açısından merkezi konumdadır. Kendisinden sonraki mübhemât müellifleri kitaplarını genelde Süheylî'nin kitabı üzerine zeyl niteliğinde yazmışlardır.

Süheylî'nin bu alanda *el-Îzâh ve't-Tebyîn Limâ Übhime min Tefsîri'l-Kitâbi'l-Mübîn* isimli bir eserinden bahsedilse de günümüze ulaşmamıştır.²⁵²

1.5.2. İbn Asâkir: *et-Tekmîl ve'l-İtmâm*

Hicrî 584-636 yılları arasında yaşamış Endülüslü bir âlimdir. Tam adı Ebû Abdillâh İbn Asker Muhammed b. Ali b. Hıdır el-Ğassânî el-Mâlikî'dir. Öğrenimini Mâlaka'da tamamlamış olup farklı bölgedeki hocalardan da ders almıştır.²⁵³ Muvahhidlerin en parlak döneminde yaşamıştır. Birçok ilim dalında büyük bir âlim olup aynı zamanda şairdir.²⁵⁴ Mâlaka'da önce Kâdî Ebû Abdillâh Muhammed b. Hasan'ın (ö.?) naibi olarak görev yapmış, sonra h. 636 (m. 1239) senesinde kadılık görevine atanmıştır. Vefatına kadar bu görevi sürdürmüştür.²⁵⁵

Mübhemât literatürünün ikinci eseri yine Endülüs topraklarında kaleme alınmıştır. Endülüslü âlim İbn Asâkir el-Gassânî, Süheylî'nin kitabını incelemiş ve birçok mübhem

²⁵⁰ Bu konuda araştırma yapan Meşed, Süheylî'nin sadece 45 yerde naklettiğinin kaynağını açıkladığını yazmıştır. Bu kitapların başında İbn İshak'ın *Kitâbü'l-Megâzi* ile Taberî'nin *Cami'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân* ile *Tarihü'r-Rusûl ve'l-Mülûk* kitapları gelmektedir (Abdurrahman Meşed, *et-Te'lifât fi'l-Kur'ân: Vâkı'uhû, Âfâku'Înâyeti Bih*, Merşadü't-Tefsîr li'd-Dirâseti'l-Kur'âniyye, by. ts, I, 15).

²⁵¹ Süheylî, *Ta'rif*, 109-110.

²⁵² Zirikli, *el-Alâm*, III, 313.

²⁵³ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehbî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ'*, thk. Komisyon, Müessetü'r-Risâle, Beyrut 1417/1996, XXIII, 65-66.

²⁵⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Ayân*, XXIII, 66.

²⁵⁵ İbn Hatîb, *el-İhâta*, II, 516; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, III, 509; Hüseyin Abdulhâdi Muhammed, "İbn Asâkir el-Gassânî", *DİA*, İstanbul 1999, C. XIX, 328-329.

ifadeye açıklık getirmediğini düşünerek bu eksikliği tamamlamak amacıyla *et-Tekmil* (*et-Tekmile*) ve *'l-İtmâm li-Kitâbi't-Ta'rîf ve'l-Î'lâm* adlı kitabını telif etmiştir. Bu kitap farklı yayınevleri tarafından basılmıştır. İbn Asâkir kitabı yazma amacını iki maddede özetlemektedir. Birincisi Süheylî'nin mübhem kavramına uygun olduğu halde kitabına almadığı mübhem ifadeleri eklemek, ikincisi Süheylî'nin kitabına aldığı halde açıklanmaya ihtiyaç duyulan yerleri açıklamaktır.²⁵⁶ İbn Asâkir kitabında mübhem kavramından ne anladığını açıklamamıştır. Ancak mübhem kavramının Süheylî'nin anladığı ile aynı olduğunu söyleyebiliriz

Süheylî sûrelerin başlarında içinde kaç tane mübhem ayete yer verdiği ile ilgili açıklama yapmamıştır. İbn Asâkir bunu bir eksiklik olarak görmüş, hemen sûreye girişte ele alınacak mübhem ayet sayısına işaret etmiştir.²⁵⁷ Ayrıca ele aldığı bir sûre Süheylî'nin kitabında yoksa onun da bilgisini vermiştir.²⁵⁸ Ancak sened zincirine yer vermeden görüşlerini nakletmiştir. Bazen *tenbîh* (تنبيه) başlığı altında ayetlere verdiği anlamlarla ilgili konunun anlaşılmasına katkı sağlayacak mülahazalarda bulunmuştur.²⁵⁹ Bazı sûrelerin başında sûre isimleriyle ilgili malumatlara yer vermiştir.²⁶⁰

Mushaf sırasını gözettiği kitabında 99 sûredeki 572 mübhem ayeti ele almıştır.²⁶¹ Süheylî'nin kitabındaki ayet sayısıyla kıyasladığımızda 217 tane ayeti daha ele almıştır. Ayrıca Süheylî gibi mübhem ifadelerin sadece medlullerini izah etmekle yetinmez, sebebi nüzûl içerikli mübhemlerde bazen olayları da aktarmıştır.²⁶² Ayetleri açıklarken gerekli gördüğü yerlerde olayların olduğu mekânları açıklar. Bu bağlamda 101 tane mekândan bahsetmiştir.²⁶³ Bazı yerlerde aktardığı bilgileri hangi eserlerden edindiği malumatına

²⁵⁶ İbn Asâkir, *Tekmil*, 35.

²⁵⁷ İbn Asâkir, *Tekmil*, 46, 76, 91, 110, 133, 147 vd.

²⁵⁸ İbn Asâkir, *Tekmil*, 46, 331, 434, 435, 457, 459, 470 vd.

²⁵⁹ İbn Asâkir, *Tekmil*, 157, 168, 184, 221, 229 vd.

²⁶⁰ İbn Asâkir, *Tekmil*, 37, 38, 173, 222.

²⁶¹ Kitabın sonunda, içindeki ayetlerle ilgili fihriste yer verilmiştir (İbn Asâkir, *Tekmil*, 487-510).

²⁶² İbn Asâkir, *Tekmil*, 174, 388-389, 390-391.

²⁶³ İbn Asâkir, *Tekmil*, 532-534.

rastlamak mümkündür. Bu bağlamda 39 kitabın ismi geçmektedir.²⁶⁴ Bu kitapların başında tefsir ve hadis kitapları gelmektedir.

Kitap mübhemât konusu dışında bazı bilgiler içermektedir. Belagat, iştikak, nahiv meseleleri, Kur'ânî incelikler, kıraat tercihleri, müşkilü'l-Kur'ân vb. konular da vardır.²⁶⁵ Şiirle istişhadda bulunduğu da olmuştur.²⁶⁶ Bazı durumlarda mübhemi açıklamakla kalmaz gereğinden fazla detaya girer.²⁶⁷ Ayrıca mübhemler hakkında farklı bir görüş varsa olabildiğince bunlara yer verdikten sonra rivayetler arasında tercihte bulunur.²⁶⁸

1.5.3. İbn Cemâa: *Ğureru't-Tıbyân*

Bedreddin b. Cemâa 639/1241 senesinde Hama'da doğmuştur. Beyâniyye tarikatının şeyhi Ebû İshak İbrahim'in oğludur. İlk bilgileri küçük yaşta babasından ve babasının yakını olan âlimlerden almıştır. Zekasının keskinliği ve güçlü hafızası ile tanınmıştır.²⁶⁹ Farklı medreselerde gerekli ilimleri tahsil ettikten sonra 669'da Dimeşk'te dersler okutmaya başlamıştır. Çeşitli yerlerde müderrislik yaptıktan sonra 690 senesinde Mısır kadı'l-kudatlığına getirilmiştir.²⁷⁰ Devlet adamları tarafından çok sevildiği için kendisine şeyhu's-şüyûh unvanı verilmiştir.²⁷¹ Uzun öğrenim hayatı boyunca pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Bunların içinde Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 469/1076), İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350), Ebû Abdullah Muhammed ez-Zehebî (ö. 748/1348), Tâcüddîn

²⁶⁴ İbn Asâkir, *Tekmil*, 535.

²⁶⁵ Meşed, *Te'lifât*, I, 31.

²⁶⁶ İbn Asâkir, *Tekmil*, 513-514.

²⁶⁷ Mesela “Kendilerine kitaptan bir pay verilenleri görmedin mi? Onlar, bâtil şeylere ve tağuta inanıyorlar. Kâfirler için de “Bunlar iman edenlerden daha doğru yoldadır” diyorlar.” (Nisâ 4/51) İbn Asâkir, Ahnes b. Şerik'in Kureyslilere “Siz Muhammed'den daha doğru yoldasınız.” demesine hitaben olduğunu söyledikten sonra yaklaşık dört sayfalık açıklama yapar (İbn Asâkir, *Tekmil*, 106-109. Benzer örnekler için bkz. *Tekmil*, 141-146, 157-159, 205-206, 211, 221, 229-232, 260-262, 269-273, 295-298, 313-314, 343-345, 382-384, 389, 421-425, 469, 472).

²⁶⁸ “Bölüp parçalayanlara da ceza indirdiğimiz gibi Kur'ân'ı parçalara ayıranlara da...” (Hicr 15/91) hakkında rivayetlerde bahsi geçenler; Yahudi ve Hristiyanlar, Kur'ân'ın bazısına inanıp bazısını inkâr edenler, Hz. Salih'in kavminden olup Allah'a karşı yemin edenler, hac mevsiminde Mekke'ye gelenlere Hz. Peygamber hakkında önceden bilgi vermek için farklı yollara ayrılan Velid b. Muğire ve arkadaşlarıdır. İbn Asâkir bu sonuncusunun rivayetler içinde en güçlüsü (هو الاظهر) olduğuna vurgu yapar (İbn Asâkir, *Tekmil*, 220. Benzer örnekler için bkz. *Tekmil*, 196, 205, 250, 347).

²⁶⁹ Cemil Akpınar, “İbn Cemâa Bedreddin”, *DİA*, C. XIX, TDV Yay., İstanbul 1999, 388-389.

²⁷⁰ Şemsüddîn Muhammed b. Ali ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirin*, thk. Komisyon, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, I. Baskı, Beyrut 1403/1983, II, 53.

²⁷¹ Akpınar, “İbn Cemâa”, 389.

es-Sübki (ö. 771/1370), Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr (ö. 774/1373) gibi tanınmış âlimler de bulunmaktadır.²⁷² İbn Cemâa 733/1333'te vefat etmiş, Karâfe Mezarlığı'na İmam Şafî'nin (ö. 204/820) kabrinin yakınına defnedilmiştir.²⁷³

İbn Cemâa mübhemât konusunda iki eser kaleme almıştır. Birincisi *et-Tıbyân fi (li) Mübhemâti'l-Kur'ân*'dır.²⁷⁴ Bu kitabında Süheylî ve İbn Asâkir'in kitabını bir araya getirmiştir. Amacı önceki iki eseri geldikleri noktadan daha ileriye taşımaktır. Özellikle Süheylî'nin kitabına almadığı ayetlere yer vermek ve onun kaynaklarını düzenlemektir.²⁷⁵ Geniş hacimli bir eserdir. Ancak hacmi çok fazla olduğu için kendisi en makbul olan kısımlarına yer vererek özetleme ihtiyacı hissetmiştir. Böylece *Gurerü't Tıbyân fi men lem Yüsemâ fi'l-Kur'ân*'ı telif etmiştir.²⁷⁶

Mübhem'in beş durumda olduğunu açıklamıştır. Kur'ân'da ismi açıklanmadan sıfatı, lakabı ve künyesi ile anılanlar; nebi, peygamber veya krallardan olup bilinen isimleriyle değil de neseplerine nispetle anılanlar; nüzûl dönemine ait bir kimseden bahsediliyorsa mü'minlerin ve insanların bildikleri halde ismiyle anılmayanlar; miktarı bilinmeyen sayılar ve süresi belirtilmeyen zamanlardır.²⁷⁷ İbn Cemâa, bilinmeyen sayı ve zamanları bu kavramın içine dâhil ederek mübhem kavramının sınırlarını daha belirgin hale getirmiştir.

Tıbyân eserindeki mübhemât kavramına yukarıda saydığımız beş durumun haricinde; zikri geçen isimlerin tanıtılması, bazı meşhur kıssaların özetle aktarılması, muhatap ve gayb zamirlerinin müşkil gelen yönleri, bu konudaki görüşlerin farklı gelen yönleri vb. konuları ele almıştır. Bunu da farklı tefsirlerden toplayarak yapmıştır.²⁷⁸

²⁷² Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, III, 30; Akpınar, "İbn Cemâa", 389.

²⁷³ Akpınar, "İbn Cemâa", 389.

²⁷⁴ İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Arifîn*, II, 148.

²⁷⁵ Suyûtî, *Müfhemât*, 11.

²⁷⁶ İbn Cemâa, *Gurerü't-Tıbyân*, 191-192.

²⁷⁷ İbn Cemâa, *Gurerü't-Tıbyân*, 191-192. İbn Cemâa'nın eseri üzerine çalışma yapan el-Ğulam Abdülğafûr, İbn Cemâa'da geçen mübhem zamanları tasnif etmiştir (Abdülğafûr el-Ğulam Abdülğafûr, "el-Mübhemât ez-Zemâniyye fi'l-Kur'âni'l-Kerîm 'inde İbn Cemâa' (min Süretü'l-Fâtiha ilâ Süretü'l-Şu'arâ), *Dirâsetün Tefsiriyyetün*", *Mecelletü Samarra'*, C. XI, S. 41, Haziran 2015, 103-112).

²⁷⁸ Meşed, *Te'lîfat*, I, 48.

Kitap bir sayfalık kısa bir mukaddime ve mübhem ifadelerin ele alındığı ana bölümden oluşur. Mushaf sırasına göre 108 sûredeki 1961 ayeti ele almıştır. Genel olarak mübhem isimlerin tafsilatına girmemeye gayret ettiği dikkat çekmektedir. Sade ve basit bir üslubu vardır. Bazı durumlarda mübhem konulardaki ihtilafları ve sebeplerini dile getirmiş bazen de zayıf görüşlere işaret etmiştir.²⁷⁹ Eserinin diğer özelliği ise hurûf-u mukattaaların açıklamalarına yer vermesidir.²⁸⁰

1.5.4. Ebû Abdullah Belensî: *Tefsîru Mübhemâti'l-Kur'ân*

H. 714 senesinde Endülüs'te Belensîye şehrinde doğmuştur. Ailesi hakkında bilgi neredeyse yoktur. Endülüs'ün Gırnata şehrinde öğrenim görmüştür. Hocalığını da orada yaptığı için Gırnâtî olarak da bilinmektedir.²⁸¹ Gırnata, dönemin önemli ilim merkezlerinden olduğu için sarf, nahiv, edebiyat, fıkıh, usul, hadis, kıraat, tefsir gibi ilimlerin birçoğunu tahsil etmiştir. O siyasî ve sosyal görevlerde çok fazla yer almamıştır. Daha çok Nasriyye Medresesi'nde müderrislik yönüyle öne çıkmıştır.²⁸² 782 yılında vefat etmiştir.

Mübhemâtü'l-Kur'ân'la ilgili telif ettiği kitabın tam adı *Tefsîru Mübhemâti'l-Kur'ân Şılatü'l-Cem' ve 'Âidu't-Tezyîl li Mevşûl Kitâbi'l-Î'lâm ve 't-Tekmil'* dir. İki ciltten oluşmaktadır. Mübhemât kavramına bir tanımlama getirmemekle birlikte önceki müelliflerle aynı kanaatte olduğu açıktır. Daha önce Süheylî'nin dile getirdiği edebiyatçıların kendi şiirlerindeki mübhem kişileri öğrendiklerinde nasıl seviniyorlarsa, Müslümanların da Kur'ân'daki mübhemleri öğrendiklerinde aynı sevinci yaşamaları gerektiği görüşündedir.²⁸³ Süheylî ve İbn Asâkir'in kitaplarını bir araya getirmek ve bu iki eseri tamamlamak amacıyla yazmıştır. Kendisinin tespit ettiği bazı mübhem ayetleri

²⁷⁹ Meşed, *Te'lifât*, I, 44-45.

²⁸⁰ İbn Cemâa', *Gureru't-Tıbyân*, 195; 327; 334; 372; 377; 515

²⁸¹ İbn Hatîb, *el-İhâta*, III, 551; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, III, 536; Hanîf b. Hasan el-Kâsimî, "el-Faslu's-Şânî: Hayâtü'l-Müellif", *Tefsîru Mübhemâti'l-Kur'ân Şılatü'l-Cem' ve 'Âidu't-Tezyîl*, I, 23-24.

²⁸² Hasan el-Kâsimî, "el-Faslu's-Şânî: Hayâtü'l-Müellif", I, 29.

²⁸³ Belensî, *Şılatü'l-Cem'*, I, 101.

de eklemiştir.²⁸⁴ Bir bakıma İbn Cemâa ile aynı amaçtır. Belensî muhtemelen kendisinden yaklaşık 50 sene önce vefat eden İbn Cemâa'nın eserini görmemiştir. Çünkü ondan bahsetmediği gibi nakillerde de bulunmamıştır.²⁸⁵ Bununla birlikte İbn Cemâa kadar başarılı olduğu söylenemez. Günümüz çalışmalarında İbn Cemâa daha çok referans gösterilmiştir.

Belensî'nin kitabının dikkat çeken yönü kitabında kullandığı *Mübhemâtü'l-Kur'ân* ismidir. Bu terkihi kitabının isminde kullanan ilk kişi olmasına rağmen satırlar arasında mübhemlerle ilgili özel bir ilimden bahsetmemesi bu tamlamayı bir ilim ismi olarak kullanmadığını gösterir. Konuya dair kitapta yer alan bilgiler ise sonradan muhakkik tarafından eklenmiştir.

Kitap'ta 108 sûredeki 962 mübhem ayeti mushaf sırasıyla incelenmiştir. Mübhemât ile bağlantılı olan konularda nahvî ve lügavî bilgilerden, dinî ve şer'î kurallardan bahsedeceğini mukaddimesinde söylemiştir.²⁸⁶ Mesela 70 yerde kelimeleri lügavî yönden ele alıp incelemiştir.²⁸⁷ Bu bilgilerde mübhemlikten ziyade kelimenin türeyiş ve kullanımıyla ilgilidir.²⁸⁸ Kitabın daha özlü ve özet olması için sened zincirine yer vermeyeceğini söyleyen müellif, yeri geldiğinde bir konudaki bütün görüşleri sıralayabilmekte, lüzumsuz detaylara dalabilmektedir.²⁸⁹

1.5.5. Suyûtî: *Mübhemâtü'l-Akrân*

Ebü'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed b. el-Hudayrî es-Suyûtî, 849/1445'te Kahire'de doğmuştur. Ataları Orta Mısır'daki Asyut'ta yaşadığı için

²⁸⁴ Belensî, *Şilatü'l-Cem'*, I, 101. Ayrıca en çok tefsirle meşgul olan Belensî, derslerinde bu iki eseri okutmuştur (Hasan el-Kâsimî, "el-Faslu's-Şâni: Hayâtü'l-Müellif", I, 26).

²⁸⁵ Belensî rumuzlar kullanarak nakillerde bulunur. Mesela Süheylî'ye سه, İbn Asâkir'e عس, Zemahşerî'ye مخ, İbn Atiyye'ye de عط gibi. Bunların arasında İbn Cemâa'ya nispet edilen bir rumuz yer almamaktadır (Belensî, *Şilatü'l-Cem'*, I, 101).

²⁸⁶ Belensî, *Şilatü'l-Cem'*, I, 103.

²⁸⁷ Konuyla ilgili kitabın sonunda lügavî kelimeler fihristine yer verilmiştir (Belensî, *Şilatü'l-Cem'*, I, 638-639; II, 853).

²⁸⁸ Mesela الأسرة kelimesi akılları cezbeden onlara yol gösteren (تأسر العقول اي تقودها) anlamındaki اسر fiilinden türemiştir. Açıklanan başka bir kelime de تُغبان dır. Erkek yılanlara has bir isimdir. Bu vezindeki isimler erkek hayvanların büyükleri için kullanılır (Belensî, *Şilatü'l-Cem'*, I, 235; II, 207).

²⁸⁹ Belensî, *Şilatü'l-Cem'*, II, 440-445, 505-507.

Suyûtî nisbesiyle anılmıştır. Babasının ilme merakı sebebiyle ilme yönelmiş bir âlimdir. Suyûtî 17 yaşından itibaren kitap telif etmeye başlamış ve dönemin birçok meşhur âlimlerden ders alarak kendini iyi bir şekilde yetiştirmiştir. Hocalık, kadılık, şeyhlik gibi görevlerde bulunmuştur. Hayatının son beş yılını inzivada geçirdiği Ravza Adası'nda 19 Cemaziyülevvel 911/1505'te vefat etmiştir.²⁹⁰

Suyûtî tefsir, hadis ve fıkıh başta olmak üzere dinî ilimleri öğrenmek için gerekli olan nahiv, meâni, bedî ve beyân gibi alet ilimlerini öğrenmiş, sonra da esas ilim konularında geniş bir vukuf ve salahiyet elde etmiştir. Daha çok telife yöneldiği için tefsir başta olmak üzere hadis, fıkıh, tarih ve Arap dili sahasında çalışmaları bulunmaktadır.²⁹¹

Mübhemâtü'l-Kur'ân ile ilgili *Müfhemâtü'l-Akrân fî Mübhemâti'l-Kur'ân* isimli kitabını literatüre bırakmıştır. Bu eserini, kendisinden öncekilerin ulaştığı noktayı daha ileriye taşımak ve bu konuda son noktayı koymak için yazdığını söylemiştir.²⁹² Bu iddiasını gerçekleştirdiğini söylemek mümkündür. Kendisinden sonra mübhemâtü'l-Kur'ân alanında yapılan çalışmalarda Suyûtî'nin kitabı ilk sırada başvuru kaynağı olmuştur.

Mübhemlerin bilinmesinin salt rivayetle mümkün olduğunu savunan Suyûtî, hadisçi kimliğini de ön plana çıkararak rivayetlerin senet ve kaynaklarını vermeye özen göstermiştir. Bu kendisinden öncekilerde olmayan bir durumdur.²⁹³ Başta hadis ve tefsir olmak üzere ulûmu'l-Kur'ân, tabakât, tarih, siyer, sözlük ve hadis sözlükleri gibi farklı alanlardaki 56 kitaptan yararlanarak rivayetleri derlenmiştir.²⁹⁴

²⁹⁰ Ömer Nasûhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü'l-Müfessirîn*, Semerkand Yay., 1. Baskı, İstanbul 2014, II, 231; Halit Özkan, "Suyûtî", *DİA*, TDV Yay., C. XXXVIII, 188-189.

²⁹¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Dâru Sâdır Yay., Beyrut 1397/1977, III, 301; Halit Özkan, "Suyûtî", 188; Süleyman Tülücü, "Celâlüddîn es-Süyûtî: Hayatı ve Eserleri", *Diyanet İlmî Dergi*, C. XXX, S. 2, 1994, 5-12.

²⁹² Suyûtî, *Müfhemât*, 11.

²⁹³ Suyûtî'nin kitabının kendinden önceki kitaplarla mukayesesi için bkz. Ömer Tiyaki, Ali Karataş, "Mübhemâtü'l-Kur'ân Eserlerine Dair Bir Değerlendirme -Süheylî, Gassânî, İbn Cemâa ve Süyûtî'nin Eserleri Çerçevesinde-", *Bitlis İslamiyât Dergisi*, C. XXX, S. 1, Haziran 2021, 88.

²⁹⁴ Meşed, *Te'lifât* I, 76-79.

Eser; mukaddime, faydalı bilgiler ismi verilen ikinci mukaddime ve mübhem ayetlerin ele alındığı ana bölümden oluşur. *Faydalı Bilgiler* bölümünde Mübhemâtü'l-Kur'ân'ın izahının kıymetli olduğunu anlatmak için Süheylî'nin aktardığı İbn Abbas'a dayanan iki rivayete yer verir.²⁹⁵ Daha sonra mübhemlerin sadece nakille bilinebileceği görüşünü temellendirir. Son olarak da Kur'ân'da mübhemlerin bulunma sebeplerine yer verir. Suyûtî'nin bu kitabında açıkça mübhem ile ilgili bir tanım yapmasa da kendinden öncekilerle aynı çizgide düşündüğü aşikârdır.

Ana bölümü oluşturan mübhem ifadeleri açıkladığı kısımda ayetler Mushaf tertibine göre ele alınmıştır. 85 sûrenin 478 ayetindeki 540 mübhem ifadeyi açıklayan rivayetlere yer vermiştir. Bunlardan 167 tanesi kıssaların detaylarıyla ilgilidir. Bu tür açıklamalar kitabın yaklaşık 1/4'ünü oluşturmaktadır.

Suyûtî'nin açıkladığı 540 mübhem ifadenin 242 tanesi sebab-i nüzûl rivayetleriyle örtüşecek niteliktedir. Gerek sahabeden gerekse onların muhatapları Yahudi, Hristiyan ya da müşriklerden bahsetsin hepsi bu sayının içine dahil edilmiştir.

Suyûtî sadece iki yerde dilsel çözümler yapmıştır. Bunlardan birisi Bakara 62'de geçen النَّصَارَى kelimesi ile ilgilidir. Hristiyanların bu isimle anılmalarının sebebi “Biz Allah'ın yardımcılarıyız.” (نَحْنُ أَنْصَارُ اللَّهِ) sözüne binaen olmasıdır. İkincisi ise Sebe 14'teki tahta kurusuyla (دَابَّةُ الْأَرْضِ) ilgilidir. أَرْضٌ kelimesi أَرْضَتُ الخَشْبَةَ (tahta çürüdü) cümlesindeki fiilin mastarı olup mef'ûl sığası مَأْرُوضَةٌ, ism-i fâil sığası أَرْضَةٌ, çoğulu ise فَجْرَةٌ ve كَفْرَةٌ kelimelerinin vezninde أَرْضَةٌ olarak gelmiştir.²⁹⁶ Her iki örnekte de aslında sadece kelime açıklaması olduğu, bunların mübhemle ilgili olmadığı görülmektedir.

Geriye kalan 129 açıklama ise dağ, mekân, yıldızlar melekler gibi muhtelif mübhem ifadelerin belirlenmesinden oluşmaktadır.

²⁹⁵ Suyûtî, *Müfhemât*, 11-12.

²⁹⁶ Suyûtî, *Müfhemât*, 17, 91.

1.5.6. Udkâvî: *Tervîhu Ūli'd-Dimâse*

Abdullah b. Abdullah b. Selâme el-Udkâvî (ö. 1184/1770) h. 1104 senesinde Kahire'nin Udkâ köyünde doğmuştur. Kahire'de eğitim görmüş ve ömrünün büyük çoğunluğunu orada geçirmiştir. Şiire ilgisiyle tanınır. Bununla birlikte müezzinliği ile meşhur olmuştur. 1184 yılında Kahire'de vefat etmiştir.²⁹⁷

Udkâvî'nin bu kitabı yazma amacı hocası Muhammed el-Hanefî'nin kendisinden böyle bir kitap yazması isteğini yerine getirmektir.²⁹⁸ Yazar, kitabında Süheylî, İbn Asâkir ve Belensî'nin kitaplarını bir araya toplamıştır. Görebildiğimiz kadarıyla kitabın kendisinden öncekilere nazaran orijinal bir yönü yoktur.

Kendisinden önce İbn Cemâa ve Suyûtî'nin de kitabı meşhur olmasına rağmen bu ikisine eserinde değinmemiştir. Udkâvî'nin seçtiği üç kitabın Endülüs kökenli âlimlere ait olması dikkati celbetse de kendisinin bununla ilgili bir açıklaması mevcut değildir.

Kitabın orijinal ismi *Tervîhu Ūli'd-Dimâseti bi Münteķa'l-Kütübi's-Selâse*'dir. Ancak *Mevsû'atü'l-Esmâi ve'l-A'lâmi'l-Mübhem fi'l-Kur'âni'l-Kerîm* ismiyle iki cilt halinde basılmıştır. Mushaf sırasıyla tertip edilmiştir. 107 sûredeki 556 ayeti ele almıştır. Sıkça “Bu ayet şu kişi hakkında inmiştir.”, “Ayetin iniş sebebi şudur.” şeklinde sebeb-i nüzûl lafızları kullanmıştır.²⁹⁹ Olaylara ilişkin uzun açıklamaları vardır. Ayrıca kelimelerin kullanılışıyla ilgili bolca şiir örnekleri vermiştir.³⁰⁰

Netice olarak Mübhemâtü'l-Kur'ân hakkında yazılan kitaplar bu konuyu ıstılahî ve sistematik bir yapıya kavuşturmamıştır. Saydığımız eserlerde müelliflerinin ortaya yeni bir bilgi koyma çabası yoktur. Sadece tefsir, hadis, siyer vb. kitaplardaki bilgileri tasnif etmişlerdir. Bu kitaplar aslında sayıca birbirinden farklı olmaları dışında amaç ve

²⁹⁷ Abdullah b. Selâme el-Udkâvî, *Mevsû'atü'l-Esmâi ve'l-A'lâmi'l-Mübhem fi'l-Kur'âni'l-Kerîm (Tervîhu Ūli'd-Dimâseti bi Münteķa'l-Kütübi's-Selâseti)*, thk. Mervân el-Atiyye, Muhsin Harâbe, Mektebetü'l-'Ubeykân, 1. Baskı, Riyad 1421/2001, I, 9.

²⁹⁸ Udkâvî, *Mevsû'atü'l-Esmâi*, I, 45.

²⁹⁹ Udkâvî, *Mevsû'atü'l-Esmâi*, I, 72, 77, 104, 121, 137.

³⁰⁰ Udkâvî, *Mevsû'atü'l-Esmâi*, I, 85, 91, 94, 156, 176, 183, 188; II, 16, 54, 162, 174, 280 vd.

yöntem olarak birbirlerinin benzerleridir. Ele aldıkları ayet sayılarının önemli ölçüde farklı olması mübhem kabul edilen ayetlerin öznel olduğuna işaret etmektedir.³⁰¹

Kitaplar kendi aralarında değerlendirildiğinde Süheylî'nin kitabının ilk, Suyûtî'nin kitabının ise rivayet zincirini barındıran zirve yapıt olmaları bu ikisinin diğerlerine göre daha önemli kabul edilmesini sağlamıştır.

Ayetlerle ilgili verilen bilgiler genelde bağlamından kopuk metne ciddi katkısı olmayan detayları barındırmaktadır. Aynı bilgileri tefsir, hadis ya da tarih kitaplarında hem metinsel iç bağlamı hem de tarihî dış bağlamıyla bulmak mümkündür. Bu sebeple bu kitapların fihrist görevi görmekten öte işlevi yoktur. Buna bağlı olarak geri planda kalmış ve önemli başvuru kaynakları arasında olmamışlardır. Sonraki dönem Mübhemâtü'l-Kur'ân çalışmalarının dipnotları incelediğinde mübhemleri açıklayıcı bilgiler için çoğunlukla tefsirlere başvurulmuş olması bu kanaati desteklemektedir.

1.6. Mübhemâtın Güncel Olaylar Vesilesiyle İdeolojik İstihdamı

Sosyal hayattaki yaşanmışlıklar yorumun doğasına yansımaktadır. Müslümanların sonradan meydana gelen mühim hadiselerle ayetlerden işaretler araması hicrî birinci asra kadar götürülebilecek kadim bir uygulamadır. Ayetlerin nüzûlünden sonraki hadiselerle bağlantı kurulması 'Kur'ân kendisinden sonraki zamanlara hitap etmiş midir?' sorusunun olumlu cevabını zımnen barındırmaktadır.

Emevîlerin Medine ahalisine 63/683 yılında galibiyet sağladıkları Harre Vakası yaşanmıştır. Yezîd b. Muâviye (ö. 64/684) zalim komutanı Müslim b. Ukbe'yi (ö. ?) Medine'ye göndermiş, Medine'ye giren bu ordu üç gün müddetle şehri kılıçtan geçirerek tecavüzlerde bulunmuş ve yağma etmiştir.³⁰² İbn Abbas "*Onların üzerlerine her bir*

³⁰¹ Bu konuda çalışma yapan Kartal, Suyûtî, Süheylî ve Gassânî'nin kitaplarında geçen mübhem ifadelerin sayılarını bir tablo halinde vermiştir. Tablo incelendiğinde ayetlerin önemli bir kısmında ortaklık olmadığı sayı ve muhteva itibarıyla farklılık arz ettiği görülmektedir (Ahmet Kartal, *Taberî Tefsirinde Mübhemâtü'l-Kur'ân*, Bitlis Eren Üniversitesi Eğitim Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bitlis 2025, 29-34).

³⁰² Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Harre Savaşı", *DİA*, TDV Yay., C. XVI, İstanbul 1997, 245-247.

tarafından girilip kuşatılsalardı, sonra fitne çıkarmaları istenseydi, tereddüt etmeden hemen yerine getirirlerdi.” (Ahzâb 33/14) ayetini yorumlarken “Bu ayetin te’vili altmış yılının başında gerçekleşti. Burada Hârisoğullarının Şam ahalisini Medine’ye sokmaları kastedilmektedir.”³⁰³ diyerek Emevîler zamanında Harre vakasına hamletmiştir. Onun bu yaklaşımı ayetlerin nüzûlünden sonraki olaylara tatbik etmesinin erken dönemden itibaren var olduğunu göstermektedir.

Hz. Peygamber’in sağlığında siyasî, itikadî ya da amelî mezheplerin varlığından söz etmek mümkün değildir. Mezhepsel kaygılarla ayetlerin istismar edilmesi Hz. Peygamber’den oldukça çok sonraki döneme denk gelmektedir. Hz. Ebûbekir döneminde Müslümanlar için zor zamanları ifade eden Yemâme ve Ridde savaşları yaşanmıştır. Hz. Ömer döneminde biraz sükun bulan halk, onun şehadeti sonrasında Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde kanlı hadiselerle şahit olmuştur. Özellikle Hz. Ali’ye karşı Muâviye’nin (ö. 60/680) başlattığı Sıffin Savaşı ümmetin parçalanmasına ve siyasî ayrışmalara neden olmuştur. Bugün bile İslam ümmeti için hüznle yâd edilen Kerbelâ’da Hz. Hüseyin’in katledildiği günler yaşanmıştır. Bu olaylar beraberinde mezhebî tartışmaları getirmiştir.

Mezhepler mübhemler üzerinden kendi düşüncelerin en doğru olduğunu söylerken karşıt görüşü savunan mezheplerin argümanlarını yine mübhem ayetler üzerinden yalanlayabiliyorlardı.³⁰⁴ Bundan dolayı kendilerine ayetlerden pay biçebilmek ve diğer mezheplerin görüşlerini haksız göstermek ve çürütebilmek için kendilerine göre te’vil edecekleri ayetlerin tespitini önemsediler.³⁰⁵ Tespit ettikleri ayetlerdeki mübhemâtı kendi çıkarları doğrultusunda ideolojik yoruma tabi tuttular.³⁰⁶

³⁰³ Suyûtî, *Dürri’l-Menşûr*, XI, 754.

³⁰⁴ İsmail Çalışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*, Ankara Okulu Yay., 2. Baskı, Ankara 2012, 146.

³⁰⁵ Erten, “İdeolojik Tefsir”, 74; Nihat Uzun, *Hicri II. Asırda Siyaset-Tefsir İlişkisi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, Uludağ Üniversitesi SBE, Bursa 2008, 100; Mevlüt Özler, *Tarihsel Bir Adlandırmanın Tahlili Ehl-i Sünnet-Ehl-i Bid’at*, Ankara Okulu Yay., 1. Baskı, Ankara 2010, 9.

³⁰⁶ İdeolojik yorum, kişinin kendi grubunun haklı ve doğru (*hakk*), ötekini yorumunun ise yanlış ve hatalı (*bâtil*, *bid’at*) olduğunu kanıtlama arzusuyla ayetleri yorumlamasıdır. Bu tür okumada kısmî (*mezhebî*) bilincin hakim olduğu açıktır. İdeolojik yorum, klikleşmenin hakim olduğu bir tefsir biçimi olup, bir grubun görüşlerini desteklemek veya karşıtlarının görüşlerini çürütmek amacıyla ayetleri kendi düşünce yapılaşma uygun yorumlama çabası vardır. (Çalışkan, *Siyasal Tefsir*, 141.)

İlk teşekkül eden ve mezhebî görüşlerinin akıllarına egemen olmasıyla bilinen Hâriciye, İslam fırkaları arasında fikirlerine ödünsüz bağlı ve düşüncelerini kabul ettirmek için en çok gayret gösteren ve en sorumsuz davranan mezheptir.³⁰⁷ Ayetlerin manalarını mezhebî düşüncelerinin etkisi altında anlamışlardır ve Kur’ân’dan sadece kendi fikirlerini destekleyen delilleri almışlardır.³⁰⁸ Özellikle Hz. Ali döneminde yaşanan hadiselerin sonunda ortaya çıkmaları, Hz. Ali’yi tanımlanan bütün kötü hasletlerin sebebi olarak görmelerine neden olmuştur. Hariciler ideolojik bakışlarının hedefine Hz. Ali’yi, Hz. Osman’ı, Cemel Savaşı’na katılanları, tahkîm olayındaki iki hakemi ve tahkime razı olanları yerleştirmişlerdir.³⁰⁹ Mübhemler bu amaçlarını gerçekleştirebilecekleri önemli bir alan olmuştur. Mübhemâtı istismar ederek Hz. Ali ve taraftarları hakkında konuşmuşlardır.

Haricîlerin Ezârîka kolu “*İnsanlardan bazıları vardır ki dünya hayatına dair sözleri senin hoşuna gider. Böyle olan kimseler kalbinde olana Allah’ı şahit tutar. Halbuki o hasımların en yamanıdır.*” (Bakara 2/204) ayetinde yerilen kişinin Hz. Ali olduğunu söylerken, “*İnsanlardan öyleleri de vardır ki Allah rızasını kazanmak için kendi nefsinden vazgeçer. Allah kullarına karşı çok şefkatlidir.*” (Bakara 2/207) ayetinde övülen kişinin Abdurrahman b. Mülcem olduğunu (ö. 40/661) iddia etmişlerdir.³¹⁰

Haricî müfessir Muhammed b. Yusuf Itfeyyîş (ö. 1332/1914) “*Allah sizden inanıp iyi işler yapanlara, öncekileri nasıl hükümran kıldıysa onları da aynı şekilde yeryüzünde hükümran kılacağını vaadetti.*” (Nûr 24/55) ayetini tefsir ederken, iyi işler yapanların Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali’ye atfen açıklandığını ancak bunun yanlış olduğunu ifade eder. Ona göre ilk iki halifenin hilafeti makbuldür. Hz. Osman ve Hz.

³⁰⁷ Muhammed Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*, çev. Sıbğatullah Kaya, Çelik Yay., İstanbul 2018, 72.

³⁰⁸ Erten, “İdeolojik Tefsir”, 71; Adnan Demircan, *Haricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi*, Beyan Yay., İstanbul 1996; Uzun, *Siyaset-Tefsir İlişkisi*, 138.

³⁰⁹ Çalışkan, *Siyasal Tefsir*, 76.

³¹⁰ Ebu’l-Feth Muhammed b. Abdulkerîm Ebûbekir Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihâl*, thk. Umeyr Ali Mehnâ, Ali Hasan Fâ’ûr, Dâru’l-Ma’rife, 3. Baskı, Beyrut 1414/1993, I, 139-140; Erten, “İdeolojik Tefsir”, 72-73.

Ali'nin buna dahil edilmesi yanlıştır. Çünkü Hz. Ebûbekir ile Hz. Ömer zamanında yapılan büyük fetihler sayesinde halkın teveccühü sağlanmıştır. Sonraki halifeler için bu geçerli değildir. Onlar hilafeti yerine getiremeyip ortamı bozmuşlardır.³¹¹

Haricîlerin tam tersi bir noktada duran Şia, mübhemâtı kendi ideolojilerine göre okumada en aşırı giden fırkadır. Onlar için mübhem lafızlar kendilerine göre yorumlayabilecekleri bir membadır. Şii müfessirlerden Kummî (ö. 209/903) “Kur’ân’ı neredeyse ehl-i beyte ve dolayısıyla Şia’ya ait bir kitap gibi görme eğilimindedir.”³¹² Şiilerin, rivayetleri sadece imamlardan alma prensipleri doğrultusunda kendilerini sınırlandırmaları, tefsir için gerekli malzemeyi imamları adına uydurmalarına, hatta bu konuda en çok hadis uyduran fırka olmalarına sebep olmuştur.³¹³ Bu tavırları doğal olarak tefsirlerine yansımış özellikle ehl-i sünnete karşı kızgınlıkları tefsir alanında yoğunlaşmıştır.³¹⁴ Şii anlayışına göre sahabenin çoğu Hz. Peygamber zamanındaki saf temiz hallerini onun vefatından koruyamamıştır.³¹⁵

Özellikle imamet meselesi onların ilk üç halifeyi zemmetmelerine sebep olmuştur. Bundan ötürü mübhem olarak övülen zümre Hz. Ali, ehl-i beyt ve imamlar iken yerilen kişiler de ilk üç halife ile Hz. Ali'nin hilafeti sırasında ona ve ehl-i beyte karşı çıkan Muaviye ve Emevî halifeleridir.³¹⁶ “*Bizi gazaba uğramış ve sapıtmışların yoluna iletme*” (Fâtîha 1/7) ayetinde sapıtmışlardan kasıt hilafeti doğrudan Hz. Ali’ye bırakmayan Hz. Ömer’dir. Ebû Abdullah’tan gelen bir rivayete göre de gazaba uğramışlar Hz. Ali’nin yerine başkalarını halife yapanlar, sapıtmışlar ise imam Ali’yi bilmeyen şüphecilerdir.³¹⁷ Yine “*Ey Rasûl! Rabbinden sana indirileni tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan, peygamberlik*

³¹¹ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, II, 245-246.

³¹² Çalışkan onun bu tavrını “Şii bir Kur’ân yaratma girişimi olarak” olarak nitelendirir (Çalışkan, *Siyasal Tefsir*, 87).

³¹³ Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, AÜİF Yay., Ankara 1977, 112.

³¹⁴ İgnaz Goldziher, *İslam Tefsir Ekolleri*, çev. Mustafa İslamoğlu, Denge Yay., İstanbul 1997, 315.

³¹⁵ Şaban Karataş, *Şia’da ve Ehl-i Sünnette Kur’ân Tasavvuru*, Ankara Okulu Yay., 2. Baskı, Ankara 2013, 40.

³¹⁶ Çalışkan, *Siyasal Tefsir*, 178-185.

³¹⁷ Ebu'l-Hasan Ali b. İbrahim el-Kummî, *Tefsiru'l-Kummî*, thk. Tayyib el-Cezâiri, Müessesetü Dâru'l-Kitâb, 3. Baskı, Kum 1404, I, 29.

görevini yapmamış olursun. Allah seni insanlardan koruyacaktır.” (Mâide 5/67) ayetinde tebliğ edilmesi buyrulmanın Hz. Ali'nin imameti olduğu, dolayısıyla bu ayet Hz. Ali'nin imametinin nassla tayin edildiği, bu bilgiyi Gâdir-i Hum'da insanlar toplanmışken Hz. Peygamber'in tebliğ etmesi gerektiği, aksi halde vazifesini yerine getirmemiş olacağı iddiasındadırlar.³¹⁸

Mezhepdaşlarından bir nebze de olsa itidalli bir yorum anlayışına sahip Tabâtabâî (ö. 1981) yine de mübhemleri imamet ve velayet çizgisinde açıklamaktan kendisini alıkoyamamıştır. “*Allah'ın rızasına uyan ile Allah'ın gazabına uğradığı için yeri cehennem olan kişi bir midir?*” (Âl-i 'İmrân 3/162) ayetini bağlamından kopararak sonu cehennem olan kimseleri Hz. Ali'nin velayetine uymayanlara hamletmiştir.³¹⁹ Aynı şekilde “*Sizin dostunuz Allah, peygamberi ve Allah'ın emrine boyun eğip namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren mü'minlerdir*” (Mâide 5/55) ayetindeki mü'minleri dar anlamda yorumlayıp Hz. Ali'nin velayetine iman edenlere atfetmiştir.³²⁰

Şia ayetleri nüzûl döneminden sonraki hadiselerle tatbik etmekte ve kendilerine muhalif olanlar hakkında ayetleri yorumlamakta mahirdir. “*Ayetlerimizi yalanlayan ve ona karşı büyüklük taslayanlara göğün kapıları açılmayacak ve onlar, deve iğne deliğinden geçinceye kadar cennete giremeyeceklerdir!*” (A'râf 7/40) ayetinde, *ayetleri yalanlayanlar ve büyüklük taslayanlar* ifadesi mübhem kavramı dahilindedir. Şia ayetinin Cemel Vakası'nda Hz. Ali'nin karşısında olmaları sebebiyle Zübeyr b. Avvâm (ö. 36/656) ve Talha b. Ubeydullah'a (ö. 36/656) duydukları kızgınlıktan dolayı onların hakkında indiğini hatta ayetteki devenin de onların devesi olduğunu iddia ederler.³²¹

³¹⁸ Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, I, 171-175; Ebû Ali el-Fazl b. Hasan et-Tabersî, *Mecme'u'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'an*, Daru'l-Mürtezâ, 1. Baskı, Beyrut 1427/2006, III, 313-314; Feyzu'l-Kâşânî, *Kitâbu's-Şâfi, fî Tefsîri'l-Kur'an*, thk. Muhsin Hüseyin el-'Alemî, Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye, Tahran tsz, II, 445-446.

³¹⁹ Ebu'n-Nadr Muhammed el-'Ayyâşî, *Tefsîru'l-'Ayyâşî*, thk. Haşim er-Resûlî, Müessesetü'l-'Alemî li'l-Matbûât, 1. Baskı, Beyrut 1411/1991, I, 229.

³²⁰ Muhammed Hüseyin b. Muhammed et-Tabâtabâî, *el-Mizân fî Tefsîri'l-Kur'an*, Müessesetü'l-'Alemî li'l-Matbûât, 1. Baskı, Beyrut 1417/1997, VI, 11-12.

³²¹ Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, I, 230; 'Ayyâşî, *Tefsîru'l-'Ayyâşî*, II, 21.

Şia'nın mübhemleri kendi ideolojilerine göre okumaları azımsanmayacak kadar çoktur. İbn Teymiyye (ö. 728/1327), verdiği şu ayetlere değinmek yerinde olacaktır. “*Ebû Leheb'in iki eli kurusun*” (Tebbet 111/1) ayetindeki Ebû Leheb'i dahi mübhem bir ifade olarak kabul edip iki elinden maksat Ebûbekir ve Ömer'dir. “*Allah'a ortak koşacak olursan, tüm amellerin boşa çıkar.*” (Zümer 39/65) ayetinde sakınılması istenilen şirk, Hz. Ali'nin hilafetine Hz. Ebû Bekr ve Hz. Ömer'in ortak kılınmasıdır. “*Allah bir sığır kesmenizi emrediyor.*” (Bakara 2/67) ayetindeki kastedilen kurbanlık Hz. Aişe'dir. “*Kâfirler topluluğunun elebaşlarıyla savaşın.*” (Tevbe 9/12) ayetinde kastedilen kâfirlerin elebaşları Zübeyr b. Avvâm ve Talha b. Ubeydullah'tır. “*O, iki büyük su kütesini birbirine kavuşmak üzere salıverdi.*” (Rahmân 55/19) ayetinde kastedilenler Hz. Ali ve hanımı Hz. Fatıma'dır. “*Bu iki denizden inci ve mercan çıkar.*” (Rahmân 55/22) ifadesiyle kastedilenler ise Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'dir.³²²

Mübhemler sadece siyasî nitelikli mezhebî görüşleri teyit için kullanılmamıştır. Entelektüel tartışmalara da mevzu bahis olmuştur. Hicrî ikinci ve üçüncü asırlardaki İslam düşünce tarihinde büyük bir kelam ekolü Mutezile'dir. İlim meclislerinde çoğunlukla zahid, dil ve edebiyat alanında donanımlı kişiler öncülüğünde teşekkül etmiş bir fırkadır.³²³ İslamî gelenekte akli en etkin şekilde kullanan, akıl-nakil çatışmasında akla öncelik tanıyan mezhep olarak bilinir. Diğerlerine nazaran mübhemâtı yorumlamada daha az tahripkârlardır. Mübhemleri yorumlarken daha objektif ilkelere dayanmışlardır. Mübhemâtı okumada Mutezile'nin ideolojik yorumlarına denk gelmek mümkün ise de bu yorumların rengi Haricî ve Şia'ninkilerle benzerlik atfetmez.³²⁴

Mutezilî âlim Zemahşerî (ö. 528/1144) “*Kulları içinde Allah'tan hakkıyla âlim olanlar korkar.*” (Fâtır 35/28) ayetinde kastedilenleri Allah'ın sıfatlarını layıkıyla anlayıp

³²² Takıyyuddîn Ahmed b. Abulhalîm İbn Teymiyye, *Muqaddime fi Usûli't-Tefsîr*, thk. Adnân Zarzûr, 2. Baskı, Dimeşk 1392/1972, 87.

³²³ Mustafa Öztürk, *Kur'an'ın Mutezilî Yorumu Ebû Müslim el-İsfehânî Örneği*, Ankara Okulu Yay., 5. Baskı, Ankara 2015, 13.

³²⁴ Çalışkan, *Siyasal Tefsir*, 91.

kavrayan ve ulûhiyetine yakışmayan şeylerden onu tenzih eden Mutezile mezhebi olduğunu iddia etmiştir.³²⁵

Mutezile ayetleri yorumunda tevhid, adalet, va‘d ve va‘îd, el-menziletü beyne‘l-menziletayn ve emr-i bil ma‘rûf nehyi ‘ani‘l-münker şeklinde sistematize ettikleri beş prensibe dayanmaktadır.³²⁶ “Allah, melekler ve adaleti gözeten ilim sahipleri; Allah’tan başka ilah olmadığına şahittirler.” (Âl-i ‘İmrân 3/18) ayetinde bahsedilen ilim sahiplerinin, tevhid ve adalet ilkelerine sahip olan kendilerinin olduğunu iddia ederler.³²⁷

Zemahşerî’nin Kur’ân üzerinden ideolojik bakışında kendi mezhebine paye vermesinin yanında muarız olduğu mezheplere karşı ayetleri yorumladığı yerler olmuştur. “Kendilerine apaçık ayetler gelmesine rağmen bölünüp birbirine düşenler gibi olmayın. Onlar için büyük bir azap vardır.” (Âl-i ‘İmrân 3/105) ayetinin sibakına bakıldığında Yahudi ve Hristiyanlar olduğu bellidir. Zemahşerî de bunu dile getirmiştir. Bununla birlikte ayette kastedilenlerin kendilerine muarız olan bidatçı fırkalar yani Müşebbihe, Cebriyye, Haşeviyye ve benzerleri olduğunu söylemekten kendini alıkoyamamıştır.³²⁸ Aynı şekilde “Biz iman eden ve takvalı olanları kurtardık.” (Fussilet 41/18) ayetini açıklarken ayetin kapsamına kimlerin gireceğini değil kimlerin giremeyeceğini konu edinmiş; “Kur’ân Kaderiyye’nin aleyhine -ki bunlar Hz. Peygamber’in tanıklığıyla ‘Bu ümmetin Mecusileridir!’ ve şahit olarak bu bize yeter- bu ayetten başka bir delil bulunmasaydı tek başına bu ayet bile yeterdi.”³²⁹ diyerek oku muhaliflerine yöneltmiştir.

Anlaşılan o ki her müfessir kendi bulunduğu cepheden kendi paradigmasını savunmacı bir yöntem kullanmıştır. Bu durumun yanlış sonuçları olsa da müfessirin içinde bulunduğu sürecin doğal sonucu olup olmadığı, bundan kaçınılmasının imkanı tezin sınırlarını aşacağı için değinilmeyecektir. Ancak mübhemâtı bağlamından kopararak

³²⁵ Zemahşerî, *Keşşâf*, V, 582.

³²⁶ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 237-238.

³²⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 890.

³²⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 1028.

³²⁹ Zemahşerî, *Keşşâf*, V, 1112.

müfessirin kendi tarihi içinde ve kendi arzusuna göre okuma yaparak parçacı bir yaklaşımla ayetlere ideolojik manalar yüklemesinin yanlış olduğu aşikârdır.

Sünnî bakış açısıyla bakıldığında diğer mezheplerin mübhemler üzerindeki bu yorumlarının yanlı ve müfessirin kendi mezhebini taltif edici yönü olduğunu ve yanlışlığını teslim etmek gerekir. Her ne kadar diğer mezhepler gibi bir olayla bağlantı kurularak ayrışan bir kesimi tarif etmese de Ehl-i Sünnet'in de mübhemler üzerinden bu tür yorumları bulunmaktadır.

Ehl-i Sünnet bağımsız bir ekol olarak ortaya çıkmayan, Hâriciye, Şia ve Mutezile gibi birtakım mezheplerin dışında kalan; özellikle sünnetle ilgili rivayetlerle meşgul olanları ifade eden üst kavramı ifade etmektedir.³³⁰ Ehl-i Sünnet'in en temel özelliği aşırı uçları bir araya getiren ve daha yumuşak bir üslup kullanan orta yollu bir duruşa sahip olmalarıdır. Mübhemler konusunda ayetleri kendileri ve ötekiler şeklinde okumalar yapmadan üst perdeden yorumlama özelliğine sahiptirler. Bununla beraber Ehl-i Sünnet âlimleri de yer yer iyi olan hasletleri kendilerine paye vererek, kötü hasletleri de karşıt mezheplere atfederek okumaya tabi tutmuşlardır. Mesela İbn Teymiyye Fâtiha Sûresi'ndeki *sırat-ı müstakîm*'i Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat olarak yorumlaması bu açıdan dikkat çekicidir.³³¹ Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/729) “*Allah'ın ayetleri hakkında tartışanları görmedin mi? Nasıl da (haktan) dönüyorlar.*” (Mü'min 40/69) ayeti sadedinde “Eğer bu ayet Kaderiyye hakkında nâzil olmadıysa kimin hakkında nâzil olduğunu bilmiyorum.” diyerek kendi dönemindeki mezhebî tartışmaları konu edinmiştir.³³² Hasan el-Basrî de “*Kalplerinde eğrilik bulunanları*” (Âl-i 'İmrân 3/7) kendi döneminde okuyarak bunların Hâriciler olduğu iddia eder.³³³

³³⁰ Ethem Ruhi Fıçlalı, *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri*, İzmir İlahiyat Vakfı Yay., 12. Baskı, İzmir 2004, 50,78; Yavuz, “Ehl-i Sünnet”, 525; Muammer Esen, *Ehl-i Sünnet Kavramının Oluşum ve Gelişim Süreci*, Ankara Okulu Yay., 3. Baskı, Ankara 2014, 79; Özler, *Ehl-i Sünnet-Ehl-i Bid'at*, 36-38.

³³¹ İbn Teymiyye, *Mukaddime*, 80-87.

³³² Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân*, XX, 360; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, VII, 236.

³³³ Hasan Basrî, *Tefsîru'l-Haseni'l-Başrî*, I, 202.

Hulefâ-i Râşidînin meşruiyetiyle ilgili meseleler mezheplerin en hararetli tartışma konularının başında gelmektedir. Şia ilk üçünü, Hâriciye son ikisini kabul etmemektedir. Ehl-i Sünnet âlimleri ise dördünün de hilafetini meşru saymakta ve bunun delillerini Kur'ân ayetlerine dayandırmaktadırlar. Özellikle kimi müfessirler, bazı ayetleri Hz. Ebûbekir ile irtibatlandırarak onun halifeliğinin meşruluğuna delil olarak sunmaktadırlar. Mübhemât konusunda önemli bir mihenk taşı olan Suyûtî (ö. 911/1505), mübhemât bağlamında övücü vasıflar barındıran birçok ayeti -hilafeti Şia tarafından şaibeli bir konuma getirilmek istenen- Hz. Ebûbekir ile irtibatlandırır.³³⁴ Mesela Leyl Sûresi'nde anlatılan takvalı kişinin Hz. Ebûbekir olduğu yönündeki rivayetlerin³³⁵ ötesinde, Suyûtî bu ayetin ayrıca Hz. Ebûbekir'in *razı olunan halife* olduğuna işaret ettiğini söylemiştir.³³⁶

Görüldüğü üzere mezhebî kaygıların Kur'ân yorumuna etkisi farklı seviyelerde kendisini göstermektedir. Mezheplerin mübhemâtı belirlemeye yönelik bu çabalar salt merakı tatmin olgusuyla sınırlı kalmamış, istismar edilen bir konu olmuştur. Ayetlerin te'vili ve bir tür yorum olan somut olaylara tatbikinin sûistîmallere açık yönünün varlığı ve bu durumun Kur'ân'ın genel amaç ve ilkelerine aykırı düşebileceği kaygısı âlimlerin birtakım kriterler ortaya koymasını sağlamıştır.³³⁷ Ayrıca sonraki dönemlerde mezhep taassubunun oynamış olabileceği rol hesaba katılarak, bu nevi mezhebî kaygılar içeren rivayetlerin titizlikle tahkiki gereklidir. Bu sebeple Kur'ân'ın bu tür mübhem ayetlerinin

³³⁴ Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ'*, Dâru İbn Hazm, 1. Baskı, Beyrut 1424/2003, 41-42.

³³⁵ Leyl 92/5, 17; Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, IV, 723; Ebu'l-Leys Semerkandî, *Bahru'l-'Ulûm*, III, 1637; Vahidî, *Vecîz*, II, 1209; Beğavî, *Me'âlimü't-Tenzil*, 1413; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, IX, 152.

³³⁶ Suyûtî, *İtkân*, 74.

³³⁷ Bu kriterlerin başında 'müfessire lazım olan ilimler' başlıkları altında yer alan ilimlerin bilinmesi ile ilgili kurallar konulmuştur (Kâfiyecî, *Kitâbü't-Teysîr*, 27-29; Suyûtî, *İtkân*, 771-772). Bunun yanı sıra yapılacak yorumun Arap dil ve kâidelerine ve kelamın zahirine uygun olması, yorumun nassa ya da üzerinde icmaya varılmış şer'î bir kâideye aykırı olmaması, lafzın te'vili kabul edebilecek bir lafız olması, te'vil edilen mananın lafzın barındırdığı muhtemel manalardan biri olması gibi bazı şartlar da ilave edilmiştir (Ebû İshak İbrahim b. Musa eş-Şâtîbî, *el-Muvâfakât fi Usûli 'ş-Şeria'*, thk. el-Hüseyn Eyt Sa'îd, Menşûrâtü'l-Beşir, 1. Baskı, Fas 1438-2017, 206-207; İbrahim b. Hasan b. Salim, *Kağiyetü't-Te'vil fi'l-Kur'âni'l-Kerîm Beyne'l-Gulâti ve'l-Mu'tedîlin*, Dâru Kuteybe, 1. Baskı, Beyrut 1413/1993, I, 135; Zekiyüddin Şa'ban, *İslam Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkıh)*, çev. İ. Kâfi Dönmez, TDV Yay., 9. Baskı, Ankara 2007, 377).

medlullerini tayin etmeksizin, caiz olduğu bütn fertler, o ayetlerin Őmulne dahil edilerek mutlak bir Şekilde nazar-ı itibra alınması daha mutedil bir yol olacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

ÇAĞDAŞ DÖNEM TEFSİRLERİNDE

MÜBHEMÂTÜ'L-KUR'ÂN'IN KONUMU

Çağdaş Kur'ân tefsirinden kastımız Fransız ihtilalinden (1789) günümüze kadar iki yüz yılı aşkın süreyi içine alan ve yakın çağ şeklinde adlandırılan dönemdeki anlayıştır. Bu sebeple çalışmanın bu bölümü 19. ve 20. yüzyılı kapsayan genel süreçteki anlayışı içermektedir.

İslam coğrafyası özellikle 19 ve 20. asrını derin bir kriz içinde geçirmiştir. Bu tarihler olumlu ve olumsuz hayatın her alanında önemli değişimlerin yaşandığı zaman dilimleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Batı rönesans, reform ve aydınlanma hareketleri bir yandan geçmişin izlerini üstünden atarken öte yandan dinin etkisini yok etmeye çalışmıştır. Bu amaçla kilisenin çözüm bulamadığı her meseleyi bilimin ışığında çözmeye uğraşısına girişmiştir. Bilimle elde edilen sonuçlar Batı'da bilim adamının otoritesini güçlendirirken aynı ölçüde din adamlarının otoritesini sarsmıştır.³³⁸

Batılı güçlerin müdahalesi Müslüman devletlerin zayıflamasına, birçok alanda kurumsal ve kültürel mirasın altüst olmasına neden olmuştur.³³⁹ Bu durum Osmanlı'nın Batı'dan etkilenmesinin önünü açmıştır. Sarsılan bu otorite Müslüman aydınlardan bazısının, çağın gerisinde kaldıkları düşüncesi ile dinî ilimlerin sorgulanmasına ve değiştirilmesine yol açmıştır.³⁴⁰

³³⁸ Celal Kırcı, "Osmanlı Modernleşmesinde Batı Düşüncesinin Kur'ân Yorumuna Etkisi Sorunu", *Osmanlı Toplumunda Kur'ân Kültürü ve Tefsir Çalışmaları*, C. II, 2013, 375.

³³⁹ Mehmet Paçacı, "Kur'ân ve Tarihsellik Tartışması, Kur'ân'ı Anlamada Tarihsellik Sorunu", *Bursa, [Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri] 8-10 Kasım 1996*, ed. A. Birişik, Kurav Yay., Bursa 2005, 29.

³⁴⁰ Mehmet Paçacı, "Çağdaş Dönemde Kur'ân'a ve Tefsire Ne Oldu?", *İslamiyat*, C. VI, S. 4, 2003, 86.

Gelenekte Kur’ân’ın, İslam’ın salt kaynağı olmadığı ve sünnetle beraber bir bütün olarak görülmesi gerektiği yöntemsel olarak açıklanmaktaydı.³⁴¹ Hatta bazı âlimlerce sünnet birinci sıradaki delil olarak kabul edilmekteydi.³⁴² Ancak yeni Kur’ân tanımlarda; sünnet, icma ve kıyastan bağımsız “salt Kur’ân” şeklinde değişime gidildi.³⁴³ Kaynaklara dönüş çabası çerçevesinde dinî bilgilerin hurafe ve isrâiliyyâtan ayıklanması ve modern çağa uyumlu hale dönüştürülmesi sıkça dile getirildi.³⁴⁴ Bu durum kaynaklarda kaydedilen rivayetlerin dışlanması anlamına gelmekteydi.

Kur’ân’a bakışın değişimi belirgin bir şekilde Hint Alt kıtasında Seyyid Ahmed Han’da (ö. 1817/1898) görülebilir. Ona göre tefsirde hadise fazlasıyla dayanmak ayetlerin evrenselliğine gölge düşürmek olduğundan tefsiri hadisten uzaklaştırmak gerekliydi. Çünkü İslam sadece Kur’ân’da bulunmakta ve Kur’ân tek başına aydınlanmış zihinlere hitap edebilmekteydi.³⁴⁵

Kısa bir süre sonra görüşleriyle tefsire damga vuran Muhammed Abduh (ö. 1905) tefsirlere okuyucunun zihnini meşgul eden fuzuli bilgiler konduğunu, bu durumun ayetlerin anlaşılmasının önüne geçtiğini ve Müslümanların bu bilgilere değil Kur’ân’ın hidayet yönünü öne çıkaracak tefsire ihtiyacı olduğunu söylemeye başladı.³⁴⁶ Çünkü tefsirin, Kitab’ın anlaşılmasının ötesinde Müslümanların dinle ilişkilerini yeniden yapılandırarak kelimâ ve fikhî görevleri de olmalıydı.

³⁴¹ Muhammed İdris eş-Şafii, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Daru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, Beyrut ts. 21-33,64-85,167-175 vd. Abdülkerim Zeydan, *el-Medhal li Dirâseti ‘ş-Şerî’ati’l-İslâmiyye*, Müessesetü’r-Risâle, 1. Baskı, Beyrut 1426/2006, 179-186; Şa’ban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, 95-96.

³⁴² Musa Cârullah Bigiyef, *Kur’ân-Sünnet İlişkinine Farklı Bir Yaklaşım Kitâbu’s-Sünne*, Ankara Okulu Yay., 2. Baskı, Ankara 2000, 7-8.

³⁴³ Mehmet Paçacı, “Kur’ân’ın Neliğine Dair”, *Bilimname*, C. XI, S. 2, 2006, 27.

³⁴⁴ Suvat Mertoğlu, *Osmanlı’da II. Meşrutiyet Sonrası Modern Tefsir Anlayışı (Sırât-ı Müstaķim /Sebilü’r-Reşâd Dergisi Örneği: 1904-1914)*, Marmara Üniversitesi SBE, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2001. 36.

³⁴⁵ Daniel W. Brown, *Rethinking Tradition in Modern Islamic Thought*, Cambridge University Yay., by, ts. 44

³⁴⁶ Muhammed Abduh ve Muhammed Reşid Rıza, *Tefsîru’l-Menâr*; Dâru’l-Menâr, I-XII, Kahire 1947, I, 7, 10.

Çağdaş dönem Kur'ân ve tefsir anlayışının dışladığı bir diğer unsur Kur'ân'ın ilk muhataplarınca nasıl anlaşıldığının arka planda tutulmasıdır. Mesela Hasan Hanefi (ö. 2021) tefsirlerde ayetin ilk anlamının aranmasına uzak bir tutum içindedir.³⁴⁷

Muhammed Ferîd Vecdî de (ö. 1954) önceki nesil âlimlerinin tefsirlerinin rivayetler ve lügavî bilgilerle dolu olduğu, bunların ise gereksiz ayrıntılar olduğundan yakınıyordu.³⁴⁸ Benzer fikirler farklı ilim adamları tarafından da ortaya konulmaktaydı.

Yine Şah Velîyyullah Dehlevî de (ö. 1176/1762) gelenekte vücuda getirilen tefsirlerde önemli bir yeri olan sebab-i nüzûl rivayetlerine barındırdığı sorunlardan ötürü fazla itimat etmemiş ayetleri lafızları üzerinden anlamaya çalışmıştır.³⁴⁹

Öngörülen Kur'ân'ı anlama çabaları, rivayetleri geri planda bırakarak doğrudan Kur'ân'ı okuyan kişiye hitap eder hale getirmeyi amaçlıyordu. Böylece Kur'ân'ı anlamaya ciddi bir katkısının olmadığı diğer bir deyişle anlamayı gölgelediği düşünülen rivayetler geri planda kalacaktı. Bu söylemlerden açıklanmasında rivayetlerin kullanıldığı mübhemler de nasibini aldı. Bu durum bazı müfessirlerce ayetin evrensel olması hasebiyle bu tür bilgilerin mübhem bırakıldığı ve mübhemlerin buldukları hal üzere kalmaları gerektiği düşüncesi şeklinde sunuldu.³⁵⁰

Buraya kadar özetle sunmaya çalıştığımız bu anlayışa dair birkaç soru gündeme getirmek yerinde olacaktır. Teoride sunulan bu düşüncelerin tefsirlere yansımaları aynı şekilde olmuş mudur? Mübhemlerin medlulleri bulunmaksızın bir tefsir yapmak mümkün müdür? Günümüzde İslam alimleri arasında tefsirleri meşhur olan müfessirler de aynı kanaati taşımaktalar mı? Tefsirlerinde mübhemlerin açıklanması ne sıklıkla işlenmiştir? Mübhemlerin açıklanmasıyla ilgili yapılan tenkidlerin yoğunlaştığı alanlar nelerdir?

³⁴⁷ Hasan Hanefi, "Kur'ân'ın Çağdaş Bir Tefsir Teorisi Var mıdır?", *Tezkire*, çev. A. Şahin, S. 5, 1993, 48.

³⁴⁸ Muhammed Ferîd Vecdî, *el-Muşhafü'l-Müfessir*, Matbaatü'l-'Ulûm, 5. Baskı, Kahire 1368/1948, (Mukaddime'de)

³⁴⁹ J. M. S. Baljon, *Modernist Düşüncenin Şekillenmesi*, çev. İ. Çalışkan, 1. Baskı, Ankara Okulu Yay. Ankara 2002, 180-182.

³⁵⁰ Muhammed Abduh, *Tefsîru Cüz'î 'Amme*, Matbaatü Mısır, 3. Baskı, Mısır 1341, 59; Abduh-Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, I, 17, 19, 25.

Araştırmamızın bu bölümünde, bu soruların cevaplarını bulmak için mübhemleri açıklayan rivayetlerin kullanılmasına yönelik tutum ve rivayetlerin kullanışı ele alınacaktır.

2.1. Tefsirlerde Mübhemâtın İşlenişi

Yukarıda özetle sunulan Kur'ân ve tefsir anlayışının, mübhemâtın belirlenmesinde ne denli etkili olduğunu, teorideki söylemlerin tefsirlere yansımalarını görmek üzere Muhammed eş-Şevkânî (ö. 1250/1834), Muhammed Abduh (ö. 1905), Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (ö. 1942), Seyyid Kutub (ö. 1966), Tâhir b. Âşûr (ö. 1973), Ebu'l-Â'lâ Mevdûdî (ö. 1979) ve Muhammed İzzet Derveze'nin (ö. 1984) tefsirlerinde konuyla ilgili ayetler incelenecektir. Bu tefsirler seçilirken Şevkânî'nin tefsirinin klasik dönem tefsirlerine benzemesi etkili olmuştur. Diğerleri ise tefsir sahasında meşhurluklarından tercih sebebi olmuştur. Mübhem ayetlerdeki işârî yorumları görebilmek için kısmen de Âlûsî'nin (ö. 1270/1854) tefsirine müracaat edilecektir. Ayetleri seçerken Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *Müfhemâtü'l-Akrân* kitabı başta olmak üzere diğer mübhemât kitaplarına bağlı kalınacaktır. Müfessirlerin mübhemâtı açıklamadaki tutumları şu maddeler halinde özetlenebilir.

1. Ayetlerde mübhem olarak geçen zaman, mekân ve sürenin belirlenmesi konusundaki tutumlar:

Şevkânî mübhem zaman ve mekânla ilgili rivayetlere yer vermeyi ihmal etmeyen bir müfessirdir. Tefsirinde kıssalardaki mübhem zaman ve mekânların yer aldığı ayetlerin çoğunluğunda mübhem bilgisini görmek mümkündür. *Evlerinin çatıları duvarları üzerine yıkılan ıssız kasabanın Beyt-i Makdis,³⁵¹ Firavun'un mahrum edildiği değerli yerin Mısır toprağı,³⁵² suyun ulaştığı kuru yerlerin Yemen ya da Aden toprağı³⁵³*

³⁵¹ Bakara 2/259; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 321.

³⁵² Şu'arâ 26/58; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, IV, 1738.

³⁵³ Secde 32/27; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, IV, 1893.

olduğu açıklamaları bunlardan birkaçıdır. Bu tür bilgilerin yanında bazen lüzumsuz bilgiler de aktarılabilmektedir. Mesela Semûd kavminin deveyi kestikleri zamanla ilgili “Onlar (deveyi) Çarşamba günü kestiler. Perşembe, Cuma ve Cumartesi gününü (bekleyerek) geçirdiler. Azap Pazar günü geldi.” diye açıklamaktadır.³⁵⁴ Bu durumun tam aksine bir tavır takındığı da olmuştur. Mesela Hz. Süleyman’a Belkıs tarafından gönderilen malın ne olduğuyla ilgili müfessirlerin daha önce uzun uzadıya tartıştığını ancak konuyu uzatmanın faydasız olduğunu söyler.³⁵⁵ Tam tespitin ihtilafı olduğu durumlarda onu tartıştığı sonra kendi görüşünü açıkladığı da olmuştur. Mesela Ashâb-ı Kehf’in mağarada kaldıkları zamanı hesaplama sadedinde “Burada zamanın saat mi, gün mü, bütün aylar mı yoksa yıllar mı olduğu anlaşılamayabilir. İsrailoğulları bunu hesaplama konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. Çünkü bu konu mübhemdir.” der. Bu cümlelerin hemen akabinde rivayetlere göre kelamın zahirinden yılların anlaşıldığını belirtip kendisi de bu görüşü benimser. Çünkü ona göre burada belirtilen sayı sene cinsindedir, ay, gün ve saat cinsinden değildir.³⁵⁶

Çağdaş dönemin önemli müfessirlerinden Muhammed Abduh ise mübhemâtın bulunduğu hal üzere kalmasından yanadır. Çünkü mübhemler kapalı olsun diye açıklanmamış degillerdir. Bu bilgilerin yer aldığı ayetlerdeki detaylar, ayetlerin evrensel olması mucibince mübhem bırakılmışlardır. Bu haliyle mükemmellerdir. Allah Kur’ân metninde ayrıntıların faydalı olmasını dileyseydi onları zaten açıklardı.³⁵⁷ Abduh’un bu tutumu tefsirinde belirgin bir şekilde kendini gösterir. Ona göre bu tür detaylara dalmak ayetin tefsirindeki hedefi yakalayamamaktır. Mesela “*Şu şehre girin...*” (Bakara 2/58) emri verilen şehirle ilgili “Kur’ân-ı Kerîm buradaki şehir hakkında sustuğu gibi biz de bu konuda susarız.” der.³⁵⁸ Yine Bakara 259. ayette geçen *şehri* belirlemede çaba

³⁵⁴ Hûd 11/65; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, II, 1105.

³⁵⁵ Neml 27/36; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, IV, 1775.

³⁵⁶ Kehf 18/25; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, III, 1413.

³⁵⁷ Abduh, *Tefsîru Cüz'i 'Amme*, 59; Abduh-Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, I, 17, 19, 25.

³⁵⁸ Abduh-Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, I, 324.

sarfedilmemesi için “Allah Teâlâ bu şehri belirtmemiş, mekân ve halkı hakkında hiçbir şey açıklamamıştır. Bunun sebebi okuyucunun ve dinleyicinin onunla meşgul olmaması içindir.” şeklinde uyarılarda bulunur.³⁵⁹

Abduh’un bazı yerlerde kısa izahlarla mübhem yerleri açıkladığı da olmuştur. Bu alan genelde kıssalardaki olayların geçtiği yerlerdir. “*Rabbinin Musa’ya seslendiği Mukaddes Vadiyi Şam topraklarında bulunan Tûr-i Sînâ’nın aşağısında bir vadi olarak açıklaması buna örnek verilebilir.*³⁶⁰ Aynı şekilde nüzûl döneminden bahsedilen Nisâ 4/75’teki yerin Mekke olduğunu açıklaması da böyledir.³⁶¹

Mübhem zamanların anlaşılmasında fazladan bilgi lazım değilse olduğu hal üzere bu konuda da mutlak anlamıyla kalmasından yanadır. Mesela “*On geceye andolsun*” (Fecr 89/2) ayeti bağlamında şöyle bir açıklama yapar:

“On gecenin anlamı konusunda müfessirler ve raviler arasında ihtilaflar çoktur. Bazen biri *fecr*’i tefsir eder, sonra ilk tefsire uymayacak şekilde *عَشْرَ وَلَيْالٍ* ayetini tefsir eder. Bunların çoğu Kur’ân’ın bize öğrettiği ayetler arasındaki ilişkiye aykırı olarak gerçekleşir. Kitab’ın usulü, bir gün veya bir vakit tayin edilmek istendiği zaman onu aynen zikretmektir. Kıyâmet Sûresi’ndeki *بِیَوْمِ الْقِيَامَةِ*, Burûc Sûresi’ndeki *ذَاتِ الْبُرُوجِ* ve *وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الْبُرُوجِ* ve *وَالْيَوْمِ الْمَوْعُودِ*, Kadr Sûresi’ndeki *إِنِّي لَأَعْلَمُ الْغَيْبُ*, Tekvîr Sûresi’ndeki *إِذَا تَنَفَّسَ إِذَا تَنَفَّسَ إِذَا عَسَّعَسَ* ifadeleri gibi. Zaman mutlak olarak kullanılıp kayıtlanmadığında bununla o ismin manasının kapsamı murat edilir.”³⁶²

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (ö. 1942) muhalled tefsirinde rivayetleri naklederken oldukça titiz davranmıştır. Ayetlerin tefsirini umûmi manasıyla yapmış olsa da mübhem zaman ve mekânlar ile ilgili bilgiler vermeyi ihmal etmemiştir. Bu konuda verdiği bilgiler sadece satır aralarındaki kısa bilgilerden oluşmaktadır. *Hz. Musa’nın yardığı denizi* Mısır civarındaki İsaf adı verilen, bugün Kızıldeniz diye isimlendirilen deniz olduğu açıklaması böyledir.³⁶³ Hz. Musa ile Hızır’ın yolculuklarından konu

³⁵⁹ Abduh-Rıza, *Tefsîru’l-Menâr*; III, 49.

³⁶⁰ Nâziât 79/16; Abduh, *Tefsîru Cüz’i ‘Amme*, 12.

³⁶¹ Abduh-Rıza, *Tefsîru’l-Menâr*; V, 259.

³⁶² Abduh, *Tefsîru Cüz’i ‘Amme*, 77.

³⁶³ Bakara 2/50; Elmalılı, *Kur’ân Dili*, I, 461

edinildiği ayetlerde *kendilerini misafir etmekten kaçınan bir şehre* vardıklarından bahsedilir. Bu şehrin Antakya olduğunu söyler. Tefsirinin devamında bilinmesinin faydası olmadığını da söylemekten kendini alikoymaz ve şu eklemeyi yapar. “Esasen Kur’ân’da tâyini matlub olmadığından nekre gösterilmiştir.”³⁶⁴

Bir konuda farklı rivayetler olduğunda rivayetleri aktarıp hangisinin daha uygun olduğu arasında tercih yapar. Ancak ciddi tartışmalara girmez. Mesela *evlerinin çatıları duvarları üzerine yıkılmış ıssız kasabanın* Vehb, Katâde, Dahhâk, İkrime, Rebi‘ buraya İlya yani Beytü’l-Makdis demişlerdir. Dahhâk’tan gelen başka bir rivayete göre Beyt-i Makdis’e iki fersah uzaklıktaki Karyetü’l-‘İneb veya Arz-ı Mukaddes; İbn Abbas’tan Dicle kıyısındaki Deyr-i Hirakl; Kelbî’den Şaburâbâd, Süddî’den Selâmâd olduğuyula ilgili nakiller vardır. Elmalılı bu bilgileri aktarmasına rağmen söz konusu yerin İsrailoğulları devletinin yerleşip kurulduğu yer olan Kudüs şehri olacağına kanaat getirir.³⁶⁵

Bazı mübhemlerin izahında mekânı belirlemek yerine ayetin siyak-sibakına uygun umûmi tefsir yapar. Mesela “*Yakında size yoldan çıkmışların yurdunu göstereceğim.*” (A’râf 7/145) İbn Asâkir (ö. 636/1239) kitabında bu yeri “Şam, cehennem, geçmişteki kafirlerin yurdu ve Firavun’un diyarı olarak bilinen Mısır” şeklinde açıklar.³⁶⁶ Elmalılı ayeti hem anlatılan kıssanın gidişatına hem de ayetin umûmi manasına uygun olarak bu ifade de fasıklara yönelik cehennem ile uyarı yapıldığını söyler.³⁶⁷

Bazı durumlarda mübhemlerin açıklanması konusunda sadece Kur’ân-ı Kerîm’in beyanının dikkate alarak okunması, fazla soru sormaya kalkışılmaması konusunda uyarıları vardır. Ashâb-ı Kehf ile ilgili şu satırları konumuz açısından önemlidir:

³⁶⁴ Kehf 18/77; Elmalılı, *Kur’ân Dili*, IV, 51.

³⁶⁵ Bakara 2/259; Elmalılı, *Kur’ân Dili*, I, 937. Aynı şekilde A’râf 7/163, Kehf 18/60 ayetlerindeki yerlerin açıklamaları benzer şekildedir (Elmalılı, *Kur’ân Dili*, I, 937; III, 176; IV, 41-42).

³⁶⁶ İbn Asâkir, *Tekmil*, 155.

³⁶⁷ Elmalılı, *Kur’ân Dili*, III, 151.

“Bunların isimleri ve adedleri ve memleketleri bellemek lâzım değildir... Haklarında onlardan -o muhtelif akvâl sâhiplerinden- hiçbirine istiftâ etme, sorma çünkü kıssanın bilinmesi lâzım gelen noktaları hakkıyla bilindi. Şu hâlde Ashâb-ı Kehf kıssasını yalnız Kur’ân’ın beyânına dikkat ederek okumalı, şundan bundan sormaya kalkışmamalıdır.”³⁶⁸

Elmalılı’nın bu sözlerine rağmen mübhemlerin izahında ayetin anlaşılmasında fayda sağlamayacak detayları açıklamaya gayretli olduğu görülmektedir. Her ne kadar mekân ve zaman dahilinde olmasa da konu açısından şu örneği önemlidir. “*Hani İbrahim bir zamanlar ‘Rabbim ölüleri nasıl dirilttiğini bana göster’ demişti. Rabbi ise ‘Yoksa inanmıyor musun?’ buyurmuştu. İbrahim ‘İnandım fakat kalbim iyice mutmain olsun diye’ demişti. ‘Öyleyse dört çeşit kuş al. Onları kendine alıştır. Sonra onları parçalayıp her dağa birer parçalarını koy. Sonra da onları çağır koşarak sana gelecekler.’* (Bakara 2/260) ayetindeki kuşların cinsinin tavus, horoz, karga, güvercin veya kartal olduğunu açıklaması ilginç bir detaydır. Bu açıklamasının ardından bu detayları bilmenin lüzumuyla ilgili açıklama da yapmaz.³⁶⁹

Seyyid Kutub’un (ö. 1966) tefsiri diğer tefsirler içinde mübhem zaman ve mekân bilgisinin oldukça az verildiği tefsirdir. Kutub ayetlerin ekserisinin yorumunda mübhem bilgisine işaret etmez. Ayetlerin hikmet verici yönleri ile Yüce Allah’ın sanat eseri olarak ortaya koyduğu güzellikleri ön plana çıkartarak tefsir yapar. Mesela *iki denizin birleştiği yeri*³⁷⁰ tefsir ederken ki satırları böyle değerlendirilebilir.

“Allah bu iki su birikintisini birbiri üzerine salıyor fakat onlar bir araya geçmiyorlar. Çünkü aralarında yüce Allah’ın sanat eseri olan, doğal yapılarından kaynaklanan engel vardır. Suların yeryüzüne bu şekilde dağılmış olmaları da amaçsız bir tesadüfün sonucu değildir. Tersine bu dağılım hayret verici bir plana dahildir...”³⁷¹

³⁶⁸ Elmalılı, *Kur’ân Dili*, IV, 29. Ancak bu uyarısına kendisi uymamış, aynı kıssada farklı mübhemleri detaylıca açıklamıştır (Elmalılı, *Kur’ân Dili*, IV, 22).

³⁶⁹ Elmalılı, *Kur’ân Dili*, I, 944.

³⁷⁰ Rahmân 55/19; İbn Âsâkir, *Tekmil*, 404.

³⁷¹ Seyyid Kutub, *fî Zilâli'l-Kur’ân*, Dâru’ş-Şürûk, 1. Baskı, Kahire 1423/2003, VI, 210.

Onun bu tavrının tefsirindeki edebî üslubundan kaynaklandığını düşünmek mümkündür. Eğer mübhemi açıklayıcı bilgi anlamaya katkı sağlamayacaksa yahut herkes tarafından kabul görmüş sağlam delile dayanmıyorsa bu bilgileri vermez, buna gerek olmadığını da sıkça kaydeder. “*Onlara şu şehrin halkını örnek ver.*” (Yâsîn 36/13) ayetindeki şehirle ilgili yorumu bu kanaati destekler niteliktedir.

“Kur’ân şehir halkının kimler ve o şehrin nasıl bir yer olduğunu belirtmiyor. Bu konudaki rivayetler birbiriyle aynı değildir. Dolayısıyla bu rivayetlerin arkasına takılıp da koşmanın bir faydası yoktur. Kur’ân’ın o şehri açıklamayışı şehrin adını ve yerini belirtmeyişi, vereceği derse ve mesaja bir yararı olmayacağına delildir. Bundan dolayı şehrin adı ve yeri belirtilmemiş doğrudan ibretin özüne ve esasına geçilmiştir.”³⁷²

Kutub’un genel tavrı bu olmakla birlikte sağlam bilgiye dayandığını ve açıklanmasının gerekli olduğunu düşündüğü yerlerde mübhemleri açıklayıcı bilgilere yer verir. “*Rabbimiz! Bizi halkı zalim olan şu şehirden çıkart.*” (Nisâ 4/75) ayetindeki yeri Mekke,³⁷³ “*Onu Lût ile kurtarıp içinde alemler için bereketlendirdiğimiz yere ulaştırdık.*” (Enbiyâ 21/71) ile “*Süleyman’ın emrine fırtına şeklinde esen rüzgarı verdik. Kendi emriyle içinde bereketler kıldığımız yer doğru akıp giderdi. Biz her şeyi hakkıyla biliriz.*” (Enbiyâ 21/81) ayetlerindeki yeri ise Şam bölgesi olarak açıklaması böyledir.³⁷⁴

Tâhir b. Âşûr’a (ö. 1973) gelindiğinde tefsirinde kıssalara genişçe yer verdiği görülür. Peygamber kıssalarının geçtiği yerlerle ilgili bilgileri nadiren aktarır. Ancak bunu detaya dalmadan ve konu bütünlüğünü bozmadan yansıtır. Mesela Hz. Musa kıssasında geçen *halkının gaflette olduğu bir zamanda girdiği şehrin* Mısır’ın kuzeyinde bir üs olan Memfis, halkın gaflette olduğu vaktin insanların istirahat ettiği kaylule (öğle uykusu) vakti olduğu,³⁷⁵ *üzerlerine felaket yağmuru yağdırılan şehrin* Sodom olduğu ve

³⁷² Kutub, *fi Zilâli'l-Kur’ân*, V, 422. Benzer açıklamaları için şu ayetlerin tefsire bkz. Bakara 2/259’daki *evlerinin çatıları duvarları üzerine yıkılmış ıssız kasaba* için I, 299; A’râf 7/163’teki *deniz kıyısından bulunan şehir* için III, 211; Kehf 18/60’taki *iki denizin birleştiği yer* için IV, 447; Kehf 18/86’daki *güneşin battığı yer* için IV, 460.

³⁷³ Kutub, *fi Zilâli'l-Kur’ân*, II, 96,

³⁷⁴ Kutub, *fi Zilâli'l-Kur’ân*, IV, 557, 560.

³⁷⁵ Kasas 28/15; Muhammed b. Tâhir b. Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Dâru't-Tunûsiyyetü li'n-Neşr, Tunus 1984, XX, 88.

kalıntılarının halen Lut Gölü'nün altında bulunduđu³⁷⁶ gibi bilgilere rastlamak mümkündür. Kıssalardaki lüzumsuz bilgilerin aktarılmaması konusundaki tavrı diğer müfessirlerden farklı değildir. Mesela Hz. Nuh'la ilgili “*Gemiği yaparken kavminin ileri gelenleri yanına uğradıkça onunla alay ediyorlardı.*” (Hûd 11/38) ayetini tefsir ederken kıssaların detaylarına dalınmaması gerektiği konusunda uyarılar yapar. Geminin uzunluğu ve yüksekliği, kullanılan malzeme, yapıldığı mekân ve tamamlandığı sene hakkında pek çok rivayet bulunduğunu, bunları bilmenin gereksiz bilgilere meyletmek olduğunu hatırlatır.³⁷⁷

Mevdûdi'ye (ö. 1979) geldiğinde yaşıadığı bölge sömürgecilik faaliyetlerinin yoğun olarak yaşıandığı Hint Alt kıtası olması ve tefsirinde oryantalistlerin İslam hakkındaki öne sürdükleri kasıtlı yanlışlara cevap vermeyi hedeflemesinden dolayı epeyce mübhem yer ve zamanı belirlediği görülür. Bu konuda çağdaş dönem araştırmalarına ve Kitâb-ı Mukaddes'e başvurarak uzunca tahliller yapar. Onun tefsirinin diğerlerinden farklı yanı zaman zaman arkeolojik kazılara yer vermesidir. Hatta tefsirinden önce kıssaların yaşıandığı yerlere gezi yapmış olduğu kendini hissettirir. Bundan dolayı tefsiri kıssalardaki mübhem açıklamalarıyla doludur. Ayetlerde sözü edilen mekânları açıklarken, haritalarla destekler. Hatta bir mekânın ismi tefsirini yazdığı zamanda değişik ise bunu da ekler. Mesela A'râf 163'te geçen *deniz kenarındaki şehir* için şu açıklamaları yapar.

“Araştırmacılar burada adı geçen yerin yeni İsrail siyonist devletinin aynı isimle inşa ettiği bir liman bulunan ve Ürdün'ün meşhur akabe limanına yakın bir mesafedeki Eileh, Elat (veya Elot) bölgesine işaret ettiği görüşündedir. Bu liman şehri Sina Yarımadası'nın doğusu ile Arabistan'ın batısında akabe körfezinin ucundadır. Burası İsrailoğullarının parlak

³⁷⁶ Furkân 25/40; İbn Âşûr, *Tahrîr*; XIX, 30.

³⁷⁷ İbn Âşûr, *Tahrîr*; XII, 66.

dönemlerinde çok önemli bir ticaret merkezi idi ve Hz. Süleyman bu şehri Kızıldeniz'deki donanması için merkez liman yapmıştı.”³⁷⁸

Aynı şekilde “*Şu şehre girin. Oradaki nimetlerden dilediğinizce bol bol yiyin.*”

(Bakara 2/58) ayetindeki mübhem açıklaması da buna benzemektedir.

“Şehrin adı henüz belirlenmemiştir. Bu olay İsrailoğulları Sina Yarımadası ile Kuzey Arabistan arasında gezindiği sırada meydana geldiği için büyük bir ihtimalle oralarda bir şehir olması gerekir. Ürdün’ün doğusunda Eriha şehrinin tam karşısında Şittim olması da muhtemeldir.”³⁷⁹

Benzer tutumu Kasas 15. ayetteki halkın habersiz olduğu vakit olarak anılan zamanı şöyle açıklar: “Herhalde yolların ıssız olduğu ve şehirde tam bir sessizliğin hüküm sürdüğü bir sabahın erken saatleri yahut bir yaz öğleni yahut bir kış gecesi olmalıdır.”³⁸⁰ Mevdûdî tefsirinin çoğunluğunda bu tür bilgilere yer verse de Allah’ın açıklığa kavuşturmadığı konularda yorum yapılmaması gerektiğini hatırlatır. Bakara 73. ayetinin açıklamasında şu satırları yazar.

“Adamın kim ve şehrin hangi şehir olduğu konusunda tahminler yürütmek gereksizdir. Çünkü bunu yapmak sadece anlamsız değil aynı zamanda imkansızdır. Bunlar ne Kur’ân’da ne de sahih hadislerde yer almıştır. Biz de başka güvenilir kaynaklara sahip değiliz. Bunun yanı sıra bunu öğrenmemiz bu olayın burada anlatmak istediği şeyi daha iyi anlamamız konusunda bilgimize bir şey katmayacaktır.”³⁸¹

Son olarak İzzet Derveze’nin (ö. 1984) tefsirindeki mübhemâtle ilgili tutumuna yer verilecektir. O, kıssaları Hz. Peygamber’in hayatıyla bağlantı kurarak anlamlandırır. Kıssaların nüzûl döneminde etkilerine vurgu yaparak konuyu açıklar.³⁸² Bu sebeple kıssanın nâzil olmasına sebep olan amacına ve ayetin indiği dönemdeki etkilerine yer

³⁷⁸ Ebû'l-A'lâ Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'ân Kur'ân'ın Anlam ve Tefsiri*, çev. M. Han Kayani vd, İnsan Yay., İstanbul 2005 , II, 106. Benzer ayetlerin tefsiri için bkz. Bakara 2/249 için I, 195; A'râf 7/142 için II, 91; Kehf 18/60 için III, 182.

³⁷⁹ Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'ân*, I, 79.

³⁸⁰ Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'ân*, IV, 166.

³⁸¹ Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'ân*, I, 206.

³⁸² Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs Tertîbu's-Süver Hasebe'n-Nüzûl*, Daru'l-Ğarbi'-İslâmî, 2. Baskı, Beyrut 1421/2000. Hüd 11/100 için III, 531-532; Saffât 37/133-138 için IV, 229; Rûm 30/9 için V, 434; Ankebût 29/38 için V, 480; Hacc 22/45-46 için VI, 60; Derveze, *el-Kur'âni'l-Mecîd*, Menşûrâtü'l-Mektebetü'l-'Asriyye, Beyrut ts. 166.

verir. Ancak bu mübhemlerin açıklanışından ari bir kısza tefsiri anlamına gelmemelidir. Peygamber kıssalarının nerede geçtiğine çok fazla detay vermeden değinir. Bu konuda sahabe ve tabiunun kıssaları yorumlamaya düşkün olmalarından kaynaklı mübalağalı rivayetlerini eleştirir.³⁸³ Bundan dolayı kendisi aynı yanlış yapmamaya özen gösterir.

Ayetlerde çoğunlukla mübhem zaman ve mekân açıklamasına yer vermez. Bunun sebebinin ayetin öncesinde konunun başlamış olması veya benzer ayetler için her defasında yer ve zamanı belirtmeye ihtiyaç duymamasından olabilir. Bazı yerlerde kısa bir şekilde açıklamaları da olmuştur. Mesela *deniz kıyısında olan şehir* Medyen ile Tur-i Sina arasında Akabe Körfezi yakınındaki Mina olarak bilinen Eyle'dir.³⁸⁴ *Kutsal topraklar* peygamberlerin zuhur ettiği Şam diyarı, Tur ve çevresi yahut Filistin veya Ürdün'dür.³⁸⁵ Yine “*Onu (Hz. İbrahim'i) Lût ile kurtarıp etrafını bereketli kıldığımız yere ulaştırdık.*” ayetinde bahsedilen yerle ilgili Şam ve Mekke'nin de bu bereketli kılınan yerlerden olduğunu, çünkü peygamberlerin oradan çıktığını söyler. Ancak ayete konu olan peygamber Hz. İbrahim olduğu için “Bugün Filistin olarak bilinen Ken'an diyarına gitmiştir, ayette bahsedilen yer de burasıdır.” (Enbiyâ 21/71) diyerek açıklar.³⁸⁶ Bu kısa bilgileri aktardıktan sonra kıssadaki konuya geri döner.

Mübhem zaman ve mekânın nüzûl ortamıyla doğrudan bağlantılı bir yanı varsa genellikle ayette geçen yerin Mekke ya da Medine olduğunu nerdeyse istisnasız açıklar. Onun bu izahları ayeti nüzûl döneminde anlamlandırmaya çalışmasındandır. Kasas 28/59; Nahl 16/112 ve Nisâ 4/75'teki şehirleri Mekke³⁸⁷ şeklinde izahı böyledir.

Sonuç olarak çağdaş dönem müfessirleri farklı ayetler bağlamında ayetin asıl nâzil olmasına sebep olan maksadını anlamaktan uzaklaştırarak lüzumsuz detaylara dalmama konusunda uyarılar yapmışlardır. Bu uyarılar klasik döneme göre artarken

³⁸³ Derveze, *el-Kur'âni'l-Mecîd*, 233.

³⁸⁴ A'râf 7/163; Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, II, 521.

³⁸⁵ Mâide 5/21; Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, IX, 92.

³⁸⁶ Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, V, 276.

³⁸⁷ Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, III, 335; V, 191; VIII, 166.

mübhemlerin açıklanış yoğunluğu azalmıştır. Bununla birlikte herhangi bir müfessir mübhem zaman ve mekânların hiçbirini açıklamadan tefsir yapmamıştır. Verilen bilgiler uzun uzadıya ele alınıp okuyucunun zihnini konudan uzaklaştıracak nitelikte değil, kıssanın geçtiği mekânı bildirme amacı taşıyan kısa bilgiler sadedindedir. Bu durum gösteriyor ki, açıklanmasına gerek duyulmaması gerektiği söylenen bir alanı oluşturan kıssâî mübhemlerde dahi sadece Kur’ân’a dayanıp rivayetleri dışlayarak tefsir yapmak pek mümkün değildir. Bu tefsirin de doğasına aykırıdır. Bu sebeple mübhemlerin açıklanmaması gerektiği düşüncesi sadece teoride dile getirilmekle kalmıştır. Her müfessir ihtiyaç hissettiği yerde mübhemleri açıklayıcı bilgileri vermiştir.

2. Nüzûl dönemiyle ilişkili olan mübhem şahısları belirleme konusunda tutumlar:

Müfessirlerin bu konuda farklı tutumları olsa da bir önceki maddeye nazaran daha detaylı bilgiler bulmak mümkündür. Bunun en önemli nedeni sebep-i nüzûllerin ayeti anlamadaki vazgeçilmez yeridir. Sebep-i nüzûllere dayalı mübhem bilgisi, farklı rivayetlerden hangisinin sahih olduğu tartışmaları klasik döneme nazaran azalmıştır. Buna rağmen en çok bilgi verilen konular yine bu alanda olmuştur.

Şevkânî’nin (ö. 1250/1834), tefsirinde ayetin muhataplar tarafından anlaşılan ilk anlamına uygun izahlar yaptığı görülmektedir. Sebep-i nüzûl rivayetlerini kişiler, olaylar ve sebep-sonuç çerçevesinde işlemektedir. Verdiği bilgiler içinde mübhem kişilerin de kimliklerini açıklamış olmaktadır. Birçok yerde ayetin lafzının umûmuna itibar edilmesini tembihlemektedir. Mesela “*Allah’a çağırın, salih amel işleyen ve ben Müslümanlardanım diyenden daha güzel sözlü kim vardır?*” (Fussilet 41/33) ayetini açıklarken rivayetlere dayanarak bu kişinin Hz. Peygamber ya da müezzinler olduğu bilgisini verdikten sonra “Özel bir sebebe binaen nâzil olsa da lafzın gerektirdiği ayetin manasının umûma hamledilmesidir.” beyanını ekler.³⁸⁸ Yine “*Allah yolunda*

³⁸⁸ Şevkânî, *Fethu’l-Kâdir*, IV, 2148.

öldürülenleri ölü sanmayın.” (Ali ‘İmrân 3/169) ile ilgili rivayetlerde mezkur şehitlerin kim olduğu noktasında ihtilaf edildiğini, bunların Bedir, Uhud ya da Bi’ri Maûne ehli mi oldukları konusunda ulemanın netlik sağlamadığını söyler. Müfessir gereği üzere ayetin özel bir sebeple indiğini ancak itibarın sebebin hususiliğine değil lafzın umûmiliğine olduğunu, böylece tüm şehitlerin diri olduğunu belirtir.³⁸⁹ Aynı şekilde “*İmanlı, namuslu kadınlara iftira atanlar dünya ve ahirette lanetlenmişlerdir. Onlar için dünya ve ahirette büyük bir azap vardır.*” (Nûr 24/23) ayetinin Hz. Aişe’ye (ö. 58/678) iftira eden kişi hakkında nâzil olduğunu ancak itibarın lafzın umûmuna olduğunu söyler.³⁹⁰

Abduh ise ayetlerin olaylar ve kişilerle bağlantısını kurmaktan ziyade ayetlerin genel manası ve insanı terbiyesi hususunda durur. Bu sebeple muhatabın iman edenler tarafında mı yoksa inkâr edenler tarafında mı olduğu bilgisi anlaşılabilmesi için yeterli bilgidir. Mesela “*İnsanlardan bazıları vardır ki inanmadıkları halde Allah’a ve ahiret gününe inandık derler.*” (Bakara 2/8) ayetinde münafıklar ve özelliklerinden bahsedilir. Abduh Kur’ân’ın manalarının umûmi olduğuna, kıyamete kadar her insan için geçerli olduğuna, bunun tenzîl asrına indirgenmemesine vurgu yapar.³⁹¹ Aynı şekilde “*Ey iman edenler*” ile başlayan ayetleri de nüzûl dönemindeki muhataplarıyla sınırlandırmaz. Verilen hitabın umûmiliğine dikkati çeker.³⁹² Aynı tavrı *insân* kelimesinin geçtiği yerlerin çoğunda da gösterir. “*Kahrolası insan ne kadar da nankördür.*” (Abese 80/17) ayetindeki insanın özelde kim olduğuna değinmeden kişinin Allah’tan azar alacak kadar ileri giden davranışını yerer:

“Bu Arabin lisanında maruf olduğu üzere onların bir insana yaptıkları en çirkin bedduadır.

Bu ifade insanın halinin çirkinliğinde kinayedir. O, çirkinlikte aşırılığa gittiği zaman artık

³⁸⁹ Şevkânî, *Fethu’l-Kadîr*, I, 445.

³⁹⁰ Şevkânî, *Fethu’l-Kadîr*, IV, 1654-1655. Benzer tefsirleri için bkz. Bakara 2/114 için I, 169; Kasas 28/57 için IV, 1815; Secde 32/18 için IV, 1890; Yâsin 36/77 için IV, 2017.

³⁹¹ Abduh-Rıza, *Tefsîru’l-Menâr*, I, 149.

³⁹² Ayetler ve tefsirleri sırasıyla Bakara 2/153, 172, 183; Âl-i ‘İmrân 3/200; Nisâ 4/135 vd. Abduh-Rıza, *Tefsîru’l-Menâr*, II, 34, 95, 144; IV, 318, V, 455, 172, VI, 273,

hayatta kalmayı hak etmez. Çirkinliği kaynağı ve sebebi içinde yaşadığı bol nimetleri unutmaması, onu ihsan edenden gafil olması ve durumu kendisine hatırlatıldığında hatırlamaktan yüz çevirmesidir.”³⁹³

Bazen de mübhem şahsı açıklar ama çoğu yerdeki tavrıyla bunun umûma işaretine vurgu yapar. “*İnsan kimsenin kendisine güç yetiremeyeceğini mi sanıyor?*” (Beled 90/5) ayetinin fiziki yapısının büyüklüğüyle övünen Ebu’l-Eşed Useyd b. Keldete’l-Cemhî (ö. ?) hakkında, aynı sûrenin bir sonraki ayetinde gösteriş ve övünme maksadıyla “*Ben birçok mal kaybettim.*” ayetinin ise el-Hars b. Nevfel (ö. 35/655) hakkında indiğini kaydeden Abduh “Söz konusu ayetlerin günümüz olaylarına da işaret etmesi caizdir. Çünkü nüzûl vakti farklı da olsa gerçekte ayetin manası geneldir.”³⁹⁴ cümlelerini sarfeder.

Bazı durumda mübhem bilgisinin detayını vermeden sadece nüzûl ortamına genel hatlarıyla değinir. Tekâsür Sûresi’ndeki “*mallarıyla övünen ve çokluğunu göstermek için kabirlere giden kişilerle*” ilgili şu açıklamaları bu meyanda sayılabilir.

“Bazı müfessirler bu sûrenin ensardan birbirlerine karşı dirileriyle övünen ve çokluk yarışında bulunan iki kabile hakkında indiğini söylemişlerdir. Sayıca iki kabileden biri diğerinde fazla çıkınca, az olan ölümlere yönelmiş ve ‘Haydi gelin de kabirlere gidelim, oradaki adamlarımızı sayalım, kabirlerini işaretleyelim.’ demiştir. Fakat çokluk yarışının sadece adamlara özgü olmadığı, malı da kapsadığı açıktır. Ayrıca lafız ve hitap umûmidir. Buna göre mananın da umûmi olması gereklidir...”³⁹⁵

Elmalılı (ö. 1942) sebab-i nüzûle dayanan mübhemleri açıklayan rivayetler varsa bunlara tefsirinde yer vermeye gayret gösterdiği görülür. Bazen nakletmekle yetinmeyip yerine göre nakiller arasında tercihler yapar bazen de kendi görüşlerini ortaya koyar. Genel olarak kişileri değil, davranışları ön plana çıkarır. Bu sebeple önce ayetin umûmi

³⁹³ Abduh, *Tefsîru Cüz’i ‘Amme*, 18. İnsan kelimesinin geçtiği İnfîtâr 82/14-15; Mutaffifin 83/5, İnşikâk Sûresi 84/6 ayetlerde de benzer yaklaşımdadır (Abduh, *Tefsîru Cüz’i ‘Amme*, 36-37, 40, 50-51).

³⁹⁴ Abduh, *Tefsîru Cüz’i ‘Amme*, 92.

³⁹⁵ Abduh, *Tefsîru Cüz’i ‘Amme*, 148. Nebe 78/1’deki sorulan konu ve soranların, Nâziât 79/42’deki kıyamet hakkında soru soranların Leyl 92/15-18’teki bedbaht ve takva sahibi olan insanların, Mâûn 107/1-4’teki dini yalanlayan, yetimi itip kakan, miskini doyurmaya teşvik etmeyen ve namazlarından gafil olanların kimlikleri hakkındaki açıklamalarını bu meyanda düşünebiliriz. Ayetlerin tefsiri için sırasıyla bkz. Abduh, *Tefsîru Cüz’i ‘Amme*, 3, 15, 104-105, 162.

anlamlarına değinir sonra mübhem bilgisini verir. Sonra da ayetin benzer vasıflarla muttasıf olanlara şumul olduğuna vurgu yapar. Bu izah şekli tefsirinin geneline hakimdir. “Allah rasûllerine verilenin benzeri bize verilinceye kadar buna asla iman etmeyiz.” diyen kişinin, (En‘âm 6/124) “Rabbine karşı (şeytana) arka çıkanın...” (Furkân 25/55) ve “Onların varacağı yer cehennemdir.” (Câsiye 45/11) sözünün muhatabının Ebû Cehil olduğunu kaydeder.³⁹⁶ Nüzûl dönemiyle ilgili bilgilerde aktarır. Ayetin emsaline şumul olduğu hatırlatmasını ihmal etmez. Aynı şekilde “Sözü güzel olup Allah’a çağırın...” (Fussilet 41/33) ayetindeki mübhem kişinin Hz. Peygamber veya müezzinler³⁹⁷ ve onun gibilerin ahvalini söylemektedir. “Tek başıma yarattığım o kişiyi bana bırak.” (Müddessir 74/11) ayetindeki kişi Velîd b. Muğîre el-Mahzûmî’dir.³⁹⁸ Rivayetlere dayanarak bu vasıflardaki tüm bireylere yönelik hükmün şumulüne vurgu yapar.

Bazı durumlarda ayetteki mübhem kişinin ismini zikretmeden ayetin inişine sebep olan olayı anlatır, mübhem kişinin davranışsal özelliklerinden bahseder. Bu tutumu tefsirinin geneline yayılmış bir özelliktir. “Sürekli yemin eden aşağılık kişi” (Kalem 75/10) ve “Kur’ân’ı dinlemeyin diyen inkârcı” (Fussilet 41/26) ile ilgili tefsiri bu tutumuna örnektir. Buradaki kişilerin kim olduğuna değil çokça yemin etmenin Allah’ı anmak ve O’na saygı göstermek niyetiyle olmadığına; bu durumun O’nun izzet ve kutsallığına saldırı olduğuna ayrıca Kur’ân’ı dinlemekten alıkoymanın altında yatan sebeplere yer verir.³⁹⁹ “İnsanlardan bazıları vardır ki...” şeklinde başlayan ifadeler de “Zamanımızda bu ayetin mazmûnu çoğalmıştır.” şeklinde umûma göre yorumlamayı da ihmal etmez.⁴⁰⁰

Seyyid Kutub (ö. 1966) ise tefsirinde psikolojik ve sosyolojik meselelere ağırlık verir. İlk neslin örneğinde sağlıklı bir Müslüman şahsiyet ve toplum oluşturulmasını

³⁹⁶ Elmalılı, *Kur’ân Dili*, II, 961; IV, 317, 911.

³⁹⁷ Elmalılı, *Kur’ân Dili*, IV, 822.

³⁹⁸ Elmalılı, *Kur’ân Dili*, VI, 91.

³⁹⁹ Elmalılı, *Kur’ân Dili*, V, 912-913; IV, 817-818.

⁴⁰⁰ Elmalılı, *Kur’ân Dili*, IV, 450.

amaçladığı ayet yorumlarında kendini hissettirir. Buna binaen sahabe toplumu ve yaşanan hadiseleri tefsirinde yansıtır. Sebeb-i nüzûllerin bilinmesiyle öğrenilebilecek mübhemleri açıklamada bir önceki maddeye nazaran gayretlidir. Mesela “*Tasdik etmeyen ve namazı kılmayan*” (Kıyâmet 75/31) kişiden bahseden ayetin Ebû Cehil hakkında indiğini belirttikten sonra karaktere odaklanır.

“Aşlında Allah’a davet tarihi boyunca nice Ebû Cehiller görülmüştür. Bunlar gerçeği duyar ve yüz çevirir. Mahir bir şekilde insanları Allah yolundan alıkoyar, dava adamlarına eziyet eder, kötü tuzaklar kurar ve gerçeğe sırt çevirirler. Böyleleri kalleslikleri, kötülükleri ve bozguncuları ile insanları Allah yoluna girmekten alıkoyan zorbalıkları ile Yüce Allah’ın dini ve inanç sistemi önünde tuzaklar ile övünürler.”⁴⁰¹

Müfessir toplumsal konuların işlendiği ayetleri Müslümanların kendilerini sorgulaması gerektiği şekliyle ele almıştır. Bu sebeple bazen ayetteki mübhem hitapları farklı okumuştur. Mesela “*Sizler kitabı okuduğunuz halde insanlara iyiliği emredip kendiniz unutuyor musunuz? Kitab’ı okuyup durduğunuz halde hâlâ akletmeyecek misiniz?*” (Bakara 2/44) ayetindeki mübhem hitabın bazı müfessirler Yahudilere ait olduğunu söylemektedir.⁴⁰² Bu kabule göre bazı Yahudi bilginleri başkalarına iyiliği emrettiği halde kendileri bunu yapmamaktadır. Seyyid Kutub bu konuyu daha geniş bir çerçevede ele almış bu tavrı sadece Yahudi bilginlerine ait bir kusur olarak görmemiş bilakis din adamlarının menfi tutumları ile ilgili gerçekleri açığa vurma açısından tüm zamanlara özgü bir kınama olarak değerlendirmiştir.

“Başkalarını iyiliğe çağırıp da bu çağrıya ters düşen davranışlarla ortaya çıkmak, insanların vicdanlarında sadece bu çağrıyı seslendirenlere karşı değil, çağrı konusu olan davaya karşı da şüphe uyandıran büyük bir musibettir. Bu musibet, insanların kalplerinde ve kafalarında kargaşa doğurur. Çünkü bir yandan parlak sözler dinlerken öbür yandan çirkin davranışlar gören insanlar, sözle davranış arasındaki bu çelişki karşısında bocalarlar. İnançlarının ruhlarında tutuşturduğu ateşin harareti söner, imanın kalplerinde parıldattığı aydınlık

⁴⁰¹ Kutub, *fî Zilâli'l-Ḳur’ân*, VII, 531. Benzer açıklamaları için bkz. Lokmân 31/6 için V, 2784-2785.

⁴⁰² İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Ḳur’âni'l-'Azîm*, I, 246.

kaybolur. Din adamlarına karşı güvenlerini yitirdikten sonra artık bu adamlar tarafından temsil edilen dinin kendisine karşı da güvenlerini kaybederler. İnanmış bir kalpten kaynaklanmayan söz ne kadar cazibeli, sarsıcı ve heyecanlandırıcı olursa olsun ölü ve soğuk bir ses yığına dönüşmeye mahkûmdur.”⁴⁰³

Kutub mü'min, münafık, kafir ve insan ifadelerini de kişilere hasretmeden iç onların dünyalarındaki duygularına ve toplum içindeki ortaya koydukları davranışlarına sıkça vurgu yapmıştır.⁴⁰⁴ Mesela “*Kim Allah'a güzel bir borç verirse Allah onun karşılığını kat kat fazlasıyla öder.*” (Bakara 2/245) ayetinin Ebû Dahhâk hakkında nâzil olduğu mübhemât kitaplarımızda yer almıştır.⁴⁰⁵ Kutub tefsirinin geneline yayılmış tavrıyla insanın kendi karakterinde değişim yapabileceği ve bu ayetten ders çıkarabileceği şekilde yorumlar.

“Ölüm ile hayat Allah'ın elindedir. Allah'ın çıkmasını takdir etmediği bir can savaşa katıldığı için kayba uğramıyorsa mal da böyledir. Allah yolunda harcadı diye mal da kaybolmaz. O Allah'a verilmiş karşılıksız bir borçtur. Onun katında teminat altındadır. Allah onu kat kat fazlası ile verir. Dünyada o malı, bereket, mutluluk, huzur olarak geri verir. Ahirette ise yine mutluluk, cennet nimeti, hoşnutluk ve kendisine yakınlık derecesi olarak karşılığını verir...”⁴⁰⁶

İbn Âşûr, tefsirinin mukaddimesinde sebab-i nüzûl rivayetlerinin önemini, mübhemleri açıklıyor olmalarına bağlar. Mesela “*Kocası hakkında seninle tartışan kadını Allah işitti.*” (Mücâdele 58/1) ayetiyle ilgili şunları kaydeder: “Sebeb-i nüzûl ayette mübhem olarak anlatılan karı-kocanın kimliğini ve olayı açıklamaktadır. Zira ayetin nüzûl sebebi bilinmeseydi, bu nüzûle sebep olan kişileri ve ayetten çıkarılacak hükümleri bilemezdik.”⁴⁰⁷

⁴⁰³ Kutub, *fî Zilâli'l-Kur'an*, I, 68.

⁴⁰⁴ Geniş bilgi için bkz. Kutub, *fî Zilâli'l-Kur'an*, Yâsîn 36/77 için V, 438; Zuhuruf 43/31 için V, 647; Münâfikûn 63/4 için VI, 332.

⁴⁰⁵ İbn Asâkir, *Tekmil*, 65.

⁴⁰⁶ Kutub, *fî Zilâli'l-Kur'an*, I, 265.

⁴⁰⁷ İbn Âşûr, *Tahrîr*, I, 47-48.

İbn Âşûr satırlarında birçok ayetteki mübhemleri açıklayan rivayetlere yer verir. Bununla birlikte bu ve benzeri ayetlerin umûm ifade ettiği üzerinde durur. Mesela *“İnsanlardan öyleleri vardır ki dünya hayatına dair sözleri senin hoşuna gider. Kalbindekine de Allah'ı şahit tutar. Halbuki düşmanların en yamanıdır.”* (Bakara 2/204) ayetini tefsir ederken buradaki mübhem şahısların münafıklar, Yahudilerin çoğu ya da Yesrib halkından müşrik olanlar olabileceğini kaydeder. Sonra özelde Ahnes b. Şerik (ö. ?) ismini zikreder. *“Belki de hitap belirli olmayıp muhatapların hepsini kapsayacak şekildedir. Müslümanların uyanık olması münafıkların hilelerinin yayılmasını engellemesinin ve bu tür insanların araştırılmasının gerekmediğinin hatırlatması için bir uyarıdır.”*⁴⁰⁸ açıklamasıyla ayeti umûmi bir duruma hamleder. Başka bir ayette *“Allah'a verdikleri sözü ve O'nun adına ettikleri yeminleri az bir menfaat karşılığında satanlar...”* (Âl-i 'İmrân 3/77) olarak bahsedilenin Eş'as b. Kays (ö. 40/661) olduğuyula ilgili rivayeti verir. Sonrasında İbn Abbas'ın bu ayeti umûma şamil kıldığını da belirtir.⁴⁰⁹ Benzer şekilde *“Olur olmaz yere sürekli yemin edene uyma!”* (Kalem 68/10) ayetinde bahsedilen kişinin Velîd b. Muğîre olduğu kabul edilmiştir. Bazıları ise Ahnes b. Şerik, Esved b. Abdiyeğus ve Ebû Cehil olduğu görüşündedir. İbn Âşûr bu bilgiyi aktardıktan sonra şunları kaydeder.

*“Onlar (müfessirler) burada anlatılanın bunlardan birine işaret ettiğini kastettiler. Yoksa geneli ifade eden hepsi (كُلِّ) lafzı yasaklamanın belirli bir kişiye has olmasına izin vermez. Belki de bu dördü bu vasıfların çoğunda ortaktı. Dolayısıyla itaat edilmesi yasaklananlar bu vasıfları taşıyanlardır.”*⁴¹⁰

İbn Âşûr ayetleri kişilere tahsis etmez lakin her durumda ayetin umûmuna hamledilmesi gerektiği hatırlatmasını yapmaz. Bazen bir olayı anlatırken içinde geçen kişilere hasretmeden ayetin anlaşılmasına yardım edecek tefsir rivayeti şeklinde anlatır. Mesela *“İçlerinden bazıları Allah lütuf ve kereminden bize verirse mutlaka sadaka*

⁴⁰⁸ İbn Âşûr, *Tahrîr*, II, 264.

⁴⁰⁹ İbn Âşûr, *Tahrîr*, I, 48.

⁴¹⁰ İbn Âşûr, *Tahrîr*, XXIX, 71.

veririz.” (Tevbe 9/75) ayetinin muhatabının münafıklardan Sa‘lebe b. Hatıb (ö. ?) olduğunu belirtir.⁴¹¹ Ancak inişine sebep olan olayı naklettiği için bu kişinin adı geçmektedir. Bu olayı o kişiye has olarak değil ayetin anlaşılmasına yardım edecek tefsir rivayeti olarak aktarır.

İbn Âşûr da önceki müfessirler gibi sebep-i nüzûl rivayetlerine sıkça yer verse de her mübhem hitaba özeldir bir kişi belirleme çabasına girişmemiş; Müslümanlar, Yahudiler, müşrikler vb. topluluk olarak umûmi manalar vermiştir.

Mevdûdî’nin (ö. 1979) tefsirinde de sebep-i nüzûl rivayetlerine atfedilen önem önceki müfessirlerden farklı değildir. Ayetlerin yorumlanmasında önemli gördüğü yerlerde mübhem bilgisini vermiş aynı şekilde ayeti belli bir kişiye münhasır kılmamıştır. Davranışsal özellikleri ön plana çıkarmaya çalışmıştır. Mesela “*Onları gördüğünde görünüşlerini beğenirsin. Konuştukları zaman sözlerini dinlersin. Oysaki onlar ahşap kütük gibidirler.*” (Münâfikûn 63/4) ayetiyle ilgili şu bilgileri aktarır:

“İbn Abbas’ın açıklamasına göre Abdullah b. Selûl yakışıklı, sıhhatli, çekici ve konuşkan biriydi. Onun Medine’nin ileri gelenlerinden olan arkadaşları da kendisi gibiydi. Hz. Peygamber meclise geldiğinde sırtlarını yaslamış bir şekilde iddialı iddialı laflar ederlerdi. Öyle ki bunların bu halini gören bir kimse bu muteber kişilerin şehrin en alçak karakterli kimseler olduklarını tahmin edemezlerdi... Duvar yastıklarına yaslanarak oturan bu kimseler tıpkı duvara dayatılmış kütük gibidirler. Bu ifade onların ahlaki duygularını yansıtmak ve insani bir öze sahip olmadıklarını vurgulamak için kullanılmıştır. Onlar hiçbir işe yaramadıkları için kütüğe benzetilmiştir. Oysa kütük bile çatı, kapı, masa, koltuk vs. yapımında kullanılır ancak duvara dayatılmış koltuk kütükler bir işe yaramazlar.”⁴¹²

Mevdûdî mübhemât kitaplarında kişilere hasredilen bazı ayetleri nüzûl döneminde anlamlandırır. Ancak bu ayetlerdeki mübhemlerin izahında kişileri açıklama yoluna gitmez. Gruplardan ve yaptıklarından bahseder. Mesela “*İnkâr edip Allah’ın yolundan ve bütün insanları eşit kıldığımız Mescid-i Haram’dan alıkoyanlara acıklı*

⁴¹¹ İbn Âşûr, *Tahrîr*, X, 272.

⁴¹² Mevdûdî, *Tefhîmu’l-Şur’ân*, VI, 331.

azabı tattıracağız.” (Hacc 22/25) ayetinin muhatabının Hz. Peygamber’in peygamberliğini reddeden Mekkeli müşrikler,⁴¹³ “*Kendisine güzel bir vaatte bulunduğumuz ve bu vadede kesinlikle ulaşacak bir kimse ile kendisine dünya hayatının geçici zevklerini yaşattığımız ve kıyamet günü azap için getirilen kimse bir olur mu?*” (Kasas 28/61) ayetindeki kafirlerin inanmamak için ayak direyen ve sürekli mazeretler sunan Kureyşliler,⁴¹⁴ “*İnsanlar sadece ‘İman ettik.’ demekle imtihan edilmeden bırakılacaklarını mı sandılar?*” (Ankebût 29/2) ayetindeki mübhem hitabın Habbab b. Eret’in (ö. 37/657) de içinde bulunduğu ilk dönem Mekke kafirlerinden işkence gören Müslümanların olduğu bilgisi bunlardan birkaçıdır.⁴¹⁵ “*Allah’a verdikleri sözlerini ve yeminlerini az bir değer karşılığında satanlar var ya onların ahirette bir nasibi yoktur.*” (Âl-i ‘İmrân 3/77) ayetini açıklarken sibakındaki Yahudilere atfen şunlar söyler.

“Onlar günahların en kötüsünü işlemelerine rağmen hâlâ hesap gününde Allah’ın gözdeleri olacaklarından, onun rahmet ve iltifatına sadece kendilerinin sahip olacaklarından emindirler. Çünkü ahirette azizlerin şefaati ile dünyada işledikleri günahların cezalarından ahirette kurtulacaklarına inanıyorlar. Fakat o gün onlara umduklarından farklı bir şekilde davranılacaktır.”⁴¹⁶

Bunun dışında bizzat kişiyi anlatması gerektiği bir mübhem ifade de kişinin adını verip olayı aktarır. Olayın sonunda Müslüman toplum için çıkaracakları dersleri ve aynı durumda yapılması gerekenleri, aksi durumda oluşabilecek olumsuz durumları kaydeder. “*Ey iman edenler! Size bir fasık bir haber getirdiği zaman onu araştırın.*” (Hucurât 49/6) ayetindeki fasık hakkındaki açıklamaları⁴¹⁷ böyledir.

Son olarak Derzeze’nin (ö. 1984) tefsirinde Kur’ân ile peygamberin sireti birbiriyle tamamen sıkı bir ilişki içinde olduğu görülür. Her ikisi birbirini açıklar niteliktedir.⁴¹⁸ Bu düşüncesinden hareketle nüzûl dönemine ait hitâbî mübhemlere

⁴¹³ Mevdûdî, *Tefhîmu’l-Kur’ân*, III, 355.

⁴¹⁴ Mevdûdî, *Tefhîmu’l-Kur’ân*, IV, 201-203.

⁴¹⁵ Mevdûdî, *Tefhîmu’l-Kur’ân*, IV, 223-224.

⁴¹⁶ Mevdûdî, *Tefhîmu’l-Kur’ân*, I, 273.

⁴¹⁷ Mevdûdî, *Tefhîmu’l-Kur’ân*, V, 438-439.

⁴¹⁸ Derzeze, *el-Kur’âni’l-Mecîd*, 142.

rivayetler aracılığıyla açıklama getirmektedir. Ancak o müfessirlerin gerekli-gereksiz ayırımına gitmeden bütün rivayetleri tefsirlerine derc etmesini eleştirir.⁴¹⁹ Bu sebebe matuf olarak kendisi rivayetler konusunda seçicidir. Bir diğer özelliği de hemen her müfessirin sıklıkla dile getirdiği ayetin sebebine değil genel üslubuna göre hareket etmek gerektiğini söylemesidir. Tefsirindeki bazı hitâbî mübhem örneklerine yer vermek yerinde olacaktır. “*Biz insana anne-babasına iyi davranmasını emrettik.*” (Lokmân 31/14) ayetindeki *insân* lafzını Sa’d b. Ebi Vakkas (ö. 55/675) ve annesi olarak açıklar. Sonra olayı aktararak ayetin umûmi manalarına işaret eder.⁴²⁰ *Kendi nefesine karşı aşırı gidenleri* tefsir ederken Hz. Hamza’yı (ö. 3/625) şehit eden Vahşi’yi (ö. 24/644’ten sonra) gösteren rivayetlere yer verir. Bu konudaki bilgileri aktarıp peşine ayetin Allah’a tövbeyi ve İslam’ı kabule teşvik etmeyi sağlamak gayesiyle ayetin tüm mü’minlere yönelik olduğunu ve hükmünün genel olduğunu belirtir.⁴²¹ *İlimde derinleşenleri* İbn Abbas’tan gelen bir rivayetle Abdullah b. Selâm, Sa’lebe b. Sa’ye (ö.?), Esed b. Sa’ye (ö.?) ve Esed b. Ubey (ö.?) olarak açıklar. Ayetin siyak sibakını da göz önünde bulundurarak Yahudilerden Müslüman olanların kastedildiğini söylemiştir.⁴²² Derveze’nin, İzah ettiği bu ayetleri mübhem gördüğüne işaret eden bir durum yoktur. O, bu açıklamaları sebab-i nüzûl rivayetlerini kullanarak “Falanca kişi hakkında nâzil olmuştur.” şeklinde aktarır.

Hasılı çağdaş dönem müfessirlerinin sebab-i nüzûl rivayetleri ile mübhemleri açıklamada kendilerine has üslup ve yöntemlerinden kaynaklı farklılıklar olsa da her biri önemli gördüğü yerde bu bilgilerden yararlanmıştır. Bunun yanı sıra çalışma kapsamında bakılan ayetlerin birçoğunda müfessirler bu mübhemleri Müslümanlar, münafıklar, kafirler ve Yahudiler şeklinde genel ifadelerle açıklamışlardır. Anlama katkı

⁴¹⁹ Derveze, *el-Kur’âni’l-Mecîd*, 226-233.

⁴²⁰ Derveze, *et-Tefsîru’l-Hadîs*, IV, 246-247.

⁴²¹ Zümer 39/53; Derveze, *et-Tefsîru’l-Hadîs*, IV, 340.

⁴²² Nisâ 4/162; Derveze, *et-Tefsîru’l-Hadîs*, VIII, 282. Benzer örnekler için bkz. Tebbet 111/1-5 için I, 498; Leyl 91/19 için I, 519; Hümeze 104/1-9 için II, 206; En‘âm 6/124 için IV, 153; Bakara 2/188 için VI, 321.

sağlayacak bir olay varsa olayı anlatarak mübhem kişiyle ilgili bilgiler vermişlerdir. Bu bilgileri aktarmalarındaki amaçları, nüzûl ortamında yaşanan hadiseler üzerinden ayetleri anlamlandırmaya çalışmalarındandır. Aksi takdirde ayetleri mübhem gördüklerini düşündürecek bir beyanları yoktur.

Müfessirler, kıssaî mübhemlerde lüzumsuz detaylar için kullandıkları “Bunu bilmeye gerek yoktur.” cümlelerine benzer ibareleri hitabî mübhemler hakkında dile getirmemişlerdir. Onlar hitâbî mübhemleri ya açıklamamışlar ya da ayetlerin nüzûl dönemindeki anlamlarına değinip akabinde sebebin hususiliğinin lafzın umûmiliğine mâni olmadığını farklı şekillerde hatırlatmışlardır. Verdikleri hiçbir mübhem bilgisi müfessirlerin ayetleri daha geniş manada bugünün insanının problemlerine ışık tutacak nitelikte yorumlamasını ve Müslümanların hayatlarıyla ilinti kurulmasını engellemiştir. Dolayısıyla yukarıda dile getirilen ayetleri anlamada barındırdığı sorunlardan ötürü sebep-i nüzûl rivayetlerine itimat etmeme düşüncesi tefsirlerde karşılığı bulmuş bir görüş olmamıştır. Müfessirlerin itimat ettikleri rivayetlerin farklı oluşu bu durumu değiştirmemektedir.

3. Müfessirlerin mübhem lafzını kullandığı yerler:

Mübhemâtü'l-Kur'ân'ın zamir, ism-i mevsûl, ism-i işaret, belirsiz isimler vb. kelimelerin gerçekte hangi varlığa tekâbül ettiğini metin dışında arayan bir konu olduğu izahtan varestedir. Ancak tefsirlerde metin dışındaki mercii ile açıklık kazanan kelimeler için mübhem lafzı kullanılmamıştır. Onlar, lafzî mübhem dediğimiz zamir, ism-i mevsûl, ism-i işaret ve edatların sonrasında gelen kelime/cümle tarafından açıklanması durumunda bu ifadeyi kullanmışlardır. Bu açıdan bakıldığında öncesinde mercii bulunan bir zamir mübhem sayılmamaktadır. Aynı şekilde bir ism-i işaret kendinden önceki bir kelimeyi gösteriyorsa buna da mübhem denilmemektedir. Böyle bir kullanım yeni olmayıp örnekleri klasik dönemde de görülen bir kullanımdır. Özellikle kelime tahlillerine yer veren müfessirlerin tefsirlerinde bunu bulmak mümkündür. Çağdaş

dönemde böyle açıklamaları bünyesinde en fazla bulunduran Şevkânî'nin (ö. 1250/1834) tefsiridir. Mesela *إِنَّهَا بَقْرَةٌ صَفْرَاءُ* (Bakara 2/69) ayetindeki zamir mübhemdir. Tefsiri ise sonrasındaki *بَقْرَةٌ* kelimesidir.⁴²³ Yine *عَمَّ يَتَسَاءَلُونَ* (Nebe 78/1) ayetindeki *ما* ism-i mevsûlü mübhemdir. Açıklayıcısı ise sonraki ayette gelen *عَنِ النَّبِئِ الْعَظِيمِ* ayetidir. İlk ayetin mübhemle başlamasının hikmeti, Allah Teâlâ önce soru yoluyla zihinleri mübhem olana yöneltmiştir. Böylece zihinler birbirilerine sorulan şeyin mahiyetiyle ilgili merak duymuşlardır. Sonra sorulan şeyin açıklanması onun kıymetini artırmıştır.⁴²⁴ *فَقَالَ الْكَافِرُونَ هَذَا شَيْءٌ عَجِيبٌ ءَأِذَا مِتْنَا وَكُنَّا تُرَابًا* (Kâf 50/2-3) Bu ayetteki ism-i işaret de mübhemdir. Çünkü kafirlerin şaşırıkları şey henüz açıklanmamıştır. Peşinden gelen *ölüp toprak olduğumuz zaman mı?* sorusu ise mübhemin tefsiridir.⁴²⁵

Nadirde olsa kelimenin manasındaki belirsizliklerde de mübhem ifadesini kullanmıştır. Mesela *حُجُبًا* “*Uzun yıllar gideceğim.*” (Kehf 18/60) ayetindeki *حُجُبًا* kelimesi sınırsız/süresiz bir zaman dilimini işaret ettiğinden anlamındaki belirsizlik sebebiyle mübhemdir.⁴²⁶

Elmalılı'ya (ö. 1942) gelince bir dilbilgisi kâidesi olarak ism-i mevsûllerin mübhem olduğunu söyler. *تَبَارَكَ الَّذِي نَزَّلَ الْفُرْقَانَ عَلَى عَبْدِهِ* “*Kuluna Furkân'ı indirenin şanı ne yücedir.*” (Furkân 25/1) ayetindeki *الَّذِي* kelimesini açıklarken söyledikleri kayda değerdir.

“Şunu da kaydedelim ki ism-i mevsûl sılası söylenmeden evvel mübhemdir... Allah'ın zâti ilâhisi bilinemediği gibi *الَّذِي* de ilk nazarda bilinemeyecek bir zât-ı mübheme delalet ediyor. Karşısında bir kere beşeri hiçliği duyuruyor sonra en belli en mütemayiz sıfatların tecellisiyle izah ediliyor.”⁴²⁷

⁴²³ Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 146. Benzer örnekler için bkz. (Nahl 16/75 için) III, 1313; (Fussilet 41/12 için) IV, 2141; (Me'âric 70/15 için) V, 2501.

⁴²⁴ Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, V, 2577. Benzer ayetler için bkz. (Nisâ 4/16 için) I, 486; (Nahl 16/48 için) III, 1297.

⁴²⁵ Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, V, 2281.

⁴²⁶ Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, III, 1431. Benzer ayetler için bkz. (Nisâ 4/23 için) I, 502-503.

⁴²⁷ Elmalılı, *Kur'ân Dili*, IV, 282.

Elmalılı klasik dönemdekine benzer şekilde öncesinde döneceği bir kelime olmadığında kelimeye mübhem açıklaması yapması sadece iki ayetin tefsirindedir. Bunlardan birisi yukarıda Şevkânî'nin tefsirinde mübhem dediği Kâf 2. ayetindeki ism-i işaretidir. Elmalılı da aynı yerde aynı açıklamayı yapar. Buna göre فَقَالَ الْكَافِرُونَ هَذَا شَيْءٌ إِذَا مَثْنَا وَإِذَا مَثْنَا وَكُنَّا تُرَابًا (Kâf 50/2) ayetindeki هَذَا mübhem olarak kendisinden sonraki إِذَا مَثْنَا işaret etmektedir.⁴²⁸ Diğerisi ise İhlâs Sûresi'ndeki قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ ayetindeki zamir-i şân kendinden sonraki cümlelerin önemini göstermek için mübhem olarak önceden getirilmiştir. Böylece cümleye “Hakikat şudur ki” manası katmıştır.⁴²⁹

Tahir b. Aşûr'un tefsirinde de yukarıdakine benzer kullanım mevcuttur. Yer yer kendisinden sonra açıklanan edat, soru ismi ya da ism-i mevsûller için benzer yaklaşımı sergilemektedir. Mesela وَقَالُوا إِن هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا وَمَا نَحْنُ بِمَبْعُوثِينَ (En'âm 6/29) ayetindeki zamirin mübhem bir zamir olduğunu bu mübhemliğin istisna edatından sonra gelen cümle ile giderildiğini açıklar.⁴³⁰ لَا مَلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنْكَ وَمِمَّن تَبِعَكَ مِنْهُمْ أَجْمَعِينَ (Sâd 38/85) ayetinde cümle ilk olarak *cehennemini dolduracağım* şeklinde başlamaktadır. Bu haliyle cümle açıklanmaya ihtiyaç duymaktadır. *Sen ve sana uyanlarla* denilerek bu mübhemlik izale edilmiştir.⁴³¹ Yine يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ “*Ey iman edenler! Niçin yapmayacağınız şeyleri söylüyorsunuz.*” (Saff 61/2) Buradaki altı çizili ism-i mevsûl mübhem bir şeye delalet eder. Peşi sıra gelen lam harfi suçlanan şey hakkında belirsiz olanı açıklamak içindir.⁴³²

Neticede çağdaş dönemde de dil bilgisi kâidelerine yer veren müfessirler lafzî mübhemler hakkında klasik dönemdeki kullanıma benzer açıklamalar yapmışlardır. Bu açıklamaların ortak noktası cümlelerdeki açıklanması kendinden sonraya bırakılan

⁴²⁸ Elmalılı, *Kur'ân Dili*, V, 171.

⁴²⁹ Elmalılı, *Kur'ân Dili*, VI, 904.

⁴³⁰ İbn Âşûr, *Tahrîr*, VII, 187.

⁴³¹ İbn Âşûr, *Tahrîr*, XXIII, 307.

⁴³² İbn Âşûr, *Tahrîr*, XXVIII, 174.

kelimelere mübhem denmiş, medlülü de yine cümle içinde akabindeki kelimeler olarak belirlenmiş olmasıdır.

4. Pozitif bilimin sonuçlarının mübhemlerin izahında kullanılması:

Pozitif bilimlerle ayetlerin tefsir edilmesi kökeni klasik döneme götürülecek kadar eski olsa da son yüzyılda revaç bulmuştur. Kur'ân'ı, bilimin bulduğu sonuçları onaylayan bir kitap konumuna indirgeyen bir tavırda olunmadığı sürece bu anlayış önemli bir tefsir türü kabul edilmelidir. Bununla birlikte ilk muhatapların yorumlarının göz ardı edilmemesi önemli bir düstur olmalıdır.

Bazı müfessirler mübhemâtı pozitif bilimle bağlantı kurarak açıklamışlardır. Abduh'un bu konudaki yorumları dikkati celbetmektedir. Onun önemseydiği yorum Kur'ân öğretilerinin kendi dönemindeki modern bilim ve teknolojinin gelişimine uygun olarak bağdaştırılmasıdır.⁴³³ Bazı ayetlerde bu tavrını görmek mümkündür. “Onların üzerlerine balçıktan taşlar (بِحِجَارَةٍ) atıyorlardı.” (Fîl 105/4) ayeti için şu yoruma yer vermektedir.

“(Fîl Vakiasını anlattıktan sonra) Bu değerli sûre bize, bu çiçek ve kızamık hastalıklarının, Allah'ın rüzgar yoluyla gönderdiği uçanlardan (طَيْرٍ) oluşan büyük sürüler vasıtasıyla askerlere attığı katılaştırmış çamurdan (سَجِيلٍ) kaynaklandığını beyan etmektedir. Bu uçanların bazı hastalıkların mikrobunu taşıyan sivrisinek veya sinekler olduğunu ve zehirli *siccil*'in ise bu hayvanların ayaklarından rüzgar vasıtasıyla asılı bulduklarını, bu taşların isabet ettiği beden bozulması ve etinin dökülmesi ile sonuçlanacak olan yaralara sebep olduğunu düşünmek mümkündür. Bu zayıf uçanların çoğu, Allah'ın beşerden helak etmek istediği kimseleri helak edecek büyük ordulardan biri sayılır. Bugün mikrop adı verilen bu küçük hayvan da bunun dışında değildir. Bunlar sayısını ancak yaratıcısının bilebileceği sürü ve topluluklardır.”⁴³⁴

⁴³³ Yatti Fıdyâ Daflaini, “Interpretation of Mubham's Verves According to Muhammad Abduh: Thematic Interpretive Studies”, *Ishlah: Jurnal Ilmu Ushuliddin, Adab dan Dakwah*, C. VI, S. 1, Haziran 2024, 169, <https://jurnalpuad.org/intex.php/ishlah/index>.

⁴³⁴ Abduh, *Tefsîru Cüz'î 'Amme*, 158.

Abduh bu açıklamasıyla mübhemâtın nüzûl dönemindeki anlamını aşarak yorumlamıştır. Bunun yanı sıra kendisinin sıkça vurgu yaptığı mübhemâtı Kur'ân'da geçtiği haliyle almak gerektiği ilkesine de ters bir yorum olduğundan, eleştiri oklarını üzerine çekmiştir.⁴³⁵

وَالسَّابِحَاتِ سَبْحًا “Yüzerek gidenlere andolsun.” (Nâziât 79/3) ayetiyle ilgili klasik tefsirlerdeki genel kabul onların melekler olduğudur.⁴³⁶ Abduh ise “Bunlar yıldızlar ve gök cisimlerinden oluşan gezegenlerdir. Havada hareket eder ve atmosferde seri bir şekilde yüzerler.”⁴³⁷ şeklinde zayıf rivayete dayanarak açıklamıştır.

Elmalılı'nın (ö. 1942) da mübhemlere ilmî yorumlar getirdiği vakidir. Hz. Yakub'un oğlu Yusuf'un kokusunu aldığıyla ilgili ayette mübhem mesafe rivayetler aracılığıyla tespit edilmeye çalışılmıştır. Rivayetler arasında ihtilaf olsa da genel kabul 8 günlük bir yola tekâbül ettiği söylenen seksen fersahlık bir mesafedir.⁴³⁸ Elmalılı ise koku hassasiyetinin Allah'ın bir mucizesi olduğuna vurgu yapmaya çalışarak olayı telepatik bir yöntemle açıklamıştır.

“Yusuf'un peygamberlik müjdesini getirecek olan kervanın haberi Mısır'dan Yakub'un semtine gelir gelmez Yakub'un burnunda tüten ruhânî bir zevkle bütün vicdanını saran bu kokulu rüzgar ona ilahî rayhtan bir esinti, gelen müjdenin habercisi rahmânî bir nefes idi... Bu koku kim bilir Yakub'un gâm-ı hicrânına nasıl bir darbe vurmuştur. Onun vicdanını nasıl bir rehâvet sarmış ki, birkaç gün süren sonra kavuşacağı müjdenin sevincini yavaş yavaş hazırlamış. Bu nasıl oluyordu 80 fersahlık mesafeden râihâyı getiren ne idi? Bunu hisseden hassasiyet nasıl bir hassasiyetti? Bilinen hava akımlarının bu sürate kafi gelemeyeceği şüphesiz. Bu hız şimşeğin hızına eşit olmalıdır. Oysa bugün kokunun yayılma hızını

⁴³⁵ İsmail Çalışkan, “Elmalılı Hamdi Yazır Muhammed Abduh'a Neden Kızdı? -Bir Yorumun ve Bir Eleştiri-nin Anatomisi-”, *Bir Kur'ân Mütefekkeri Elmalılı M. Hamdi Yazır*, 1. Baskı Ankara 2017, 564.

⁴³⁶ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, IV, 573; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, XXIV, 63-64; Maturîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, X, 403; Beğavî, *Me'âlimü't-Tenzil*, 1379; Zemaşerî, *Keşşâf*, VI, 1132; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XVI, 31; Elmalılı, *Kur'ân Dili*, VI, 183.

⁴³⁷ Abduh, *Tefsîru Cüz'i 'Amme*, 10. İbn Cüzey ve Elmalılı yıldızlar görüşünü zayıf olarak değerlendirir (İbn Cüzey, *Teshîl*, II, 531; Elmalılı, *Kur'ân Dili*, VI, 184).

⁴³⁸ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, XIII, 333-334; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azim*, IX, 559-560; Maturîdî, *Te'vilât*, VI, 285; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, XV, 150; Beydâvî, *Envârü't-Tenzil*, III, 176; İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azim*, IV, 409; İbn Muhammed el-İmâdî el-Hanefî Ebûssuûd, *Tefsîru Ebi's-Suûd (İrşâdü Aklı's-Selîm ilâ Mezâye'l-Kitâbi'l-Kerîm)*, thk. Abdulkahir Ahmed Ata', Mektebetü Riyâdî'l-Hadîs, Riyad ts. III, 187.

bilmiyoruz. Bir de Yakub'un gözleri hüzünden kapandıktan sonra koku hassasiyeti gelişmiş olsa da bu durum Allah'ın kokuyu uzak mesafeden Hz. Yakub'un burnuna getirmesi bir mucizedir... Zamanımız fen felsefesi bu gibi fevkalade ruhâni olayları izah edememekle beraber inkâr da etmeyip "telepati" ismi altında mütalaa etmektedir."⁴³⁹

Neticede mübhemlerin izahının bir yorum olduğu gerçeği bu tür açıklamalarda kendisini fazlasıyla hissettiren bir durumdur. Müfessirler bazı durumlarda mübhemlere ilmî yorumlar getirmekten kaçınmamışlardır. Bu yorumların burada ele alınan birkaç ayetle sınırlı olmadığını da teslim etmek gerekir.

5. Mübhemlerin sûfi telakkiyle yorumlanması:

Tasavvufi tefsir "Yalnız sülûk erbâbına açılan ve zahir mana ile bağdaştırılması mümkün olan birtakım gizli anlamlara ve işaretlere göre Kur'ân'ı tefsir etmektir. Bu tefsir türü öncül fikirlere dayanmaz. Bulduğu makama göre kalbine doğan ilham ve işaretlere dayanır."⁴⁴⁰

Mübhemâtın sûfi yorumları erken dönemden itibaren süregelen bir durumdur. Çağdaş dönemde de devam etmektedir. Metnin zahirine aykırı bir şekilde olmadığında bu yorumları bir zenginlik olarak kabul edilebilir.

Ayetlerdeki mübhemlikler genelde zahir manasıyla açıklanmaya gayret edilmiştir. Müfessirlerin ilk olarak güvendiği bir rivayetle ayeti açıklamış sonra umûmi manalarına göre tefsir etmişlerdir. Sûfi müfessirlerden bazıları ise ayetlere işarî yorumlar getirmiştir. Bu konuda Âlûsî'nin (ö. 1270/1854) yorumları kayda değerdir. O önce rivayetlere dayanarak ayetin zahiri manasını verir. Sonra "من باب الإشارة، الإشارة في الآية" diyerek rumuzlarla ayetlerden çıkarılabilecek inceliklere ve tasavvufi yorumlara yer verir. Mesela "Bir zamanlar sizin için denizi yarıp sizi kurtardık. Firavun'un adamlarını siz onlara bakarken boğduk." (Bakara 2/50) ile ilgili başta zahiri manasını verdikten sonra denizi dünyaya, suyunu dünyanın şehvet ve lezzetlerine, Hz. Musa'yı kalbe, kavmini kalbin

⁴³⁹ Yusûf 12/94; Elmalılı, *Kur'ân Dili*, III, 692.

⁴⁴⁰ Süleyman Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, AÜİF Yay., Ankara 1974, 19.

sıfatına, Firavun'u nefsi emmâreye, Firavun'un kavmini ise nefsin sıfatına benzetmiştir.⁴⁴¹

“Hani bir zamanlar İbrahim ‘Ey Rabbim ölüleri nasıl dirilttiğini bana göster.’ demişti. Rabbi ‘Yoksa inanmadın mı?’ buyurdu. O ‘İnanıyorum fakat kalbim mutmain olsun.’ diye cevap verdi. Allah ‘Dört tane kuş al. Onları kendine alıştır. Sonra onları kesip her bir dağın başına bir parça koy. Sonra da onları çağır. Her biri koşarak sana gelecektir.’ buyurdu. Bil ki Allah üstün ve hikmet sahibi olandır.” (Bakara 2/260) Ayette geçen dört kuşun tâvus, horoz, güvercin ve karga olduğu kaynaklarda geçmektedir.⁴⁴² Alûsî bunu işârî yönden ele alır.

“Beden kafesinde bulunan batınî kuşlara işaret eder. Onlar gözle görülmeyen dört kuşur: akıl, kalp, nefis ve ruh. ‘Onları kendine alıştır.’ Yani onları bir araya getir ve kes. Akıl kuşunu kes ki saltanat sevdasındaki arzuyu öldürsün. Kalp kuşunu kes ki zorbalık şevkini öldürsün. Nefis kuşunu kes ki yalnızlık meydanındaki aşkı öldürsün. Ruh kuşunu kes ki uluhiyetin sırlarının yüceliğine erişmenin acziyetini görsün.”⁴⁴³

“Bir zamanlar onlara ‘Şu şehre girin. Orada dilediğiniz yerden yiyin ve kapısından saygıyla eğilerek girin.’ dedik.” (Bakara 2/58) ayetindeki şehrin Beytü'l-Makdis, kapısının ise oradaki Hitta adı verilen bir kapı yahut tövbe kapısı olduğu bilgisini verir. Âlûsî sonra şehri müşahede makamında mukaddes bir mekân, kapıyı da Allah'ın kazasına rıza göstermek olarak açıklamaktadır.⁴⁴⁴

“Deniz kıyısında olan şehir halkının durumunu sor.” (A'râf 7/163) ayetinde Hz. Peygamber'den Yahudilere sorması istenen bir şehir ve halkı vardır. Rivayetlere göre bu halk cumartesi yaşağını çiğneyen Yahudilerdir.⁴⁴⁵ Âlûsî, şehri insanlık denizine hakim

⁴⁴¹ Şehâbeddîn Ebu's-Senâ Mahmûd b. Abdullah el-Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî fi Tefsîri'l-Kur'ânî'l-'Azîm*, thk. Mâhir Habbûş, Müessesetü'r-Risâle, 1. Baskı, Beyrut 1431/2010, II, 168.

⁴⁴² Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, IV, 634; Zemahşeri, *Keşşâf*, I, 810.

⁴⁴³ Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, III, 440.

⁴⁴⁴ Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, II, 195.

⁴⁴⁵ Şevkânî, *Fethu'l-Kâdir*, II, 854; Elmalılı, *Kur'ân Dili*, III, 176.

olan mahal, halkını ise beden yani kalp, ruh, nefis-i emmâre ve onun mertebeleri olarak sunar.⁴⁴⁶

Son olarak şunu örnek verebiliriz: “*Onun (cehennemin) yedi kapısı vardır. Her kapı için onlardan bir grup ayrılmıştır.*” (Hicr 15/44) Buradaki yedi kapı mübhemdir. Yedi kapının mübhem bırakılması hem zahirî hem batınî yönden birçok yorumun yapılmasına kapı aralamış ve zengin bir anlam kazanmıştır. ‘Âmeş’ten gelen bir rivayete göre bu kapılar Hutame, Hâviye, Lezâ, Sekar, Cehîm, Saîr ve Cehennem’dir.⁴⁴⁷ Alûsî’nin gelen rivayetlerin dışında buradaki kapılar havâs-ı hamse denilen 5 duyu organı, buna ilaveten şehvet ve gazap duygusu olarak yorumlamıştır. Şehvet ve gazap duygusu cehenneme sürükleyen sapkınlığın büyük kapılarıdır.⁴⁴⁸

Buraya kadar baktığımız tefsirlerde şu sonuç ortaya çıkmaktadır: Hitâbî mübhemlerin açıklanmasında ilk muhatabın nakline olan ihtiyaç çağın değişmesiyle değişmemiştir. Tefsirlerde sebep-i nüzûl rivayetleri önemini korumaktadır. Değişen şey, bu nakillere dayanılarak yapılan yorumlardır. Kıssâî mübhemlerde de aynı şekilde okuyucunun, konuyu bir anlam ağı içinde tarihî zemine oturtabilmesi ve ibret alabilmesi için gerekli görüldükçe zaman ve mekan isimleri ve muhtelif detaylar tefsirlerdeki yerini almıştır. Ayrıca mübhemler üzerinden farklı yorumlar yapılması da yine sahih nakillere dayanılması kaydıyla makbul görülmüştür. O halde şunu diyebiliriz: Mübhemlerin açıklanmasına gerek duyulmayacağı ve lafız üzerinden ayetlerin anlaşılacağı söylemleri İslam alimleri nezdinde meşhur olmuş tefsirlerde kabul görmemiştir. Mübhemât, klasik dönem tefsirlerinde açıklanmaya ihtiyaç duyulduğu kadar çağdaş dönemde de benzer seyirde devam etmiştir. Konunun farklılık arzeden yanı mübhemleri açıklayan rivayetlerin kullanılma sıklığının azalmasıdır.

⁴⁴⁶ Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, IX, 469.

⁴⁴⁷ Suyûtî, *Müfhematü'l-Âkrân*, 65.

⁴⁴⁸ Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, XIII, 491-492.

2.2. Çağdaş Dönem Mübhemâtü'l-Kur'ân Çalışmalarının Değerlendirilmesi

Mübhemât, yalnızca tefsirin bir konusu olarak kalmamış, Mübhemâtü'l-Kur'ân adıyla hem ulûmu'l-Kur'ân kitaplarında incelenmiş hem de zaman zaman bu alana ait olduğu söylenen kitaplar vücuda getirilmiştir.

2.2.1. Ulûmu'l-Kur'ân Kitaplarında Mübhemâtü'l-Kur'ân'ın İşlenişi

Günümüzde Mübhemâtü'l-Kur'ân ve mübhemlerin açıklanması üzerinde çokça kalem oynatılan bir alan olmuştur. Bu çalışmalardan bazıları mübhemleri belirlemenin lüzumuna işaret ederken bazıları tam aksi bir tavır ortaya koymuştur. Bazıları da mübhemleri belirlemede kullanılan kaynakları sorgulamıştır. Eserlerde mübhemâta bakış klasik dönem ulûmu'l-Kur'ân kitaplarındaki haliyle birebir devam etmemiş yeni meseleler ve farklı tartışma konuları gündeme getirilmiştir.

1. Mübhemleri belirlemenin lüzumu: Mübhemâtü'l-Kur'ân sahasında yapılan araştırmalarda iki yaklaşım söz konusudur. Birincisi mübhemâtın medlullerinin tespitinin ayetlerin anlamlarını belirlemede bir katkı sunmadığı, bundan dolayı Hz. Peygamber'den gelen sınırlı sayıdaki mütevâtir rivayetlerin esas alınmasının gerektiği görüşüdür.⁴⁴⁹ Diğeri ise haberlerin tamamına yakınının sahabe ve tabiûndan geldiği ve bu haberlerin kendi içerisinde bazı sorunları barındırdığından hareketle mübhemâtın izahında tarihî, arkeolojik araştırmalara ve bilgilere dayanılması görüşüdür.⁴⁵⁰ Ancak bu iki görüşle ilgili ciddi çalışmalar yapılmamıştır. Ne mübhem bilgisini sağlayan rivayetlerden merfû olanlar diğerlerinden ayrılmıştır, ne de mübhemâtın izahında tarihî ve arkeolojik kazılara dayanan bilgiler ön plana çıkarılarak mübhemler yorumlanmıştır. Ne var ki her iki görüş de tefsir rivayetlerini dışlayan bir yapıdadır. Hâlbuki günümüzde dahi mübhemin açıklayıcısı birinci derecede rivayetler olarak karşımızda durmaktadır.

⁴⁴⁹ Yüksel, "Mahiyet ve Muhatap Açısından", 67.

⁴⁵⁰ Albayrak, "Mübhemâtü'l-Kur'ân", 181-182.

Bu konudaki duruşumuza gelince her türlü mübhem'in belirlenmeye çalışılması ayetlerin daha fazla anlaşılmasına yardımcı olmayacaktır. Bu, okuyucuyu konudan koparacak durumdur. Ancak durumun böyle olması da mübhemleri tamamen belirlemeden olduğu gibi bırakmak anlamına gelmemelidir. Zira mübhemlerin açıklanmaması gerektiğini düşünen müfessirlerin de mübhemleri açıkladığı önceki konuda geçti. Mübhemlerin açıklanmasını sadece merfû rivayetlere münhasır kılmak onların açıklanmasının önüne set çekmek olacaktır. Çünkü bu konuda merfû rivayetler gayet azdır. Mübhemleri açıklayan sahabe ve tabiûndan gelen rivayetler onların kendi yorumları olsa dahi kaynağa yakınlıkları sebebiyle doğru olma ihtimali fazladır. Bu sebeple bu rivayetleri tamamen göz ardı etmek yerine onlardan gelen rivayetleri tarihî bilgilerle tahlil ederek kullanmak daha doğru bir yaklaşım olarak gözükmektedir

2. Kur'ân ilimleri tasnifindeki konumu: Mübhemâtü'l-Kur'ân; bünyesinde zamir, ism-i mevsûl, ism-i işaret vb. isimleri barındırır. Müfessirlerin lügavî izahlar sırasında mukaddem bir mercii olmadığı durumlarda bu kelimelere “mübhem” lafzını kullanmaları⁴⁵¹ ise terimleşmiş anlamıyla Mübhemâtü'l-Kur'ân'a yansımamış, yapılan çalışmalarda bu dile getirilmemiştir. Ele aldığı ifadelerdeki medlullerinin rivayetler aracılığıyla tespit ediliyor olması tarih içerikli bir ilim olduğunu gösterir. Mübhemâtü'l-Kur'ân'ın istihdam edildiği Muhsin Demirci'nin *Tefsir Usulü* isimli kitabında bu ilim “Kur'ân'ın Lafzıyla İlgili İlimler” başlığı altında ele alınmaktadır.⁴⁵² Bu tasnifte lafzî ilimler içine konmasının altında Kur'ân'ın bir üslub özelliği olarak görülmüş olması düşünülebilirse de bu konuda yazarın net bir açıklaması bulunmamaktadır. Konunun içeriği diğerlerinden farklı şekilde işlenmemiştir. Demirci dışında Mübhemâtü'l-Kur'ân'ı lafızla ilgili ilim olarak değerlendiren başka bir yazar da bulunmamaktadır. Dolayısıyla

⁴⁵¹ Mesela Bakara 29'da فَسَوِّيهُنَّ سَمَوَاتٍ سَمَوَاتٍ ifadesindeki هُنَّ mübhemdir. Hemen akabinde gelen yedi gök tamlaması bu zamiri açıklamaktadır (Beydâvî, *Envârü't-Tenzil*, I, 66; Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, I, 480; Neseî, *Medârikü't-Tenzil*, I, 77; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhtâ*, I, 281; Nîsâbü'rî, *Garâibü'l-Kur'ân*, I, 121; Ebûssuûd, *İrşâdü Aklı's-Selîm*, I, 153; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, 95).

⁴⁵² Demirci, *Tefsir Usulü*, 136-140.

yapılacak bir tasnifte Mübhemâtü'l-Kur'ân'ın lafız içerikli ilimlerin yer aldığı bir alanda sunulması doğru gözükmemektedir.

3. Kavramın Türkçe'ye çevirisinde yaşanan farklılıklar: Mübhem sözlük anlamı itibariyle içinde kapalılık, belirsizlik, anlaşılmazlık, açıklanmamışlık barındıran ifadelere tekâbül etmektedir. Klasik tefsirlerde bu anlamdaki kullanım ekseriyetle bizzat *mübhem* lafzıyla anlatılmış, farklı kelimelere ve açıklamalara ihtiyaç duyulmamıştır. Nadiren *gayr-ı muayyen* ifadesiyle açıklanmıştır.⁴⁵³ Çağdaş dönemde sözlük anlamını terim anlamına yansıtip bu ifadenin karşılığını *kapalı ifadeler* olarak söyleyenler olduğu gibi *belirsiz ifadeler* şeklinde açıklayanlar da olmuştur. Aslında kapalı ifadesi daha çok fıkıh kitaplarındaki manaya delaletin tam belirlenememesinden kaynaklı anlamada zorluk yaşanan durumlarda kullanılan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁵⁴ Bununla beraber tefsir alanında bu konuda yapılan çalışmalarda ayetin manasının tam anlaşılmasıyla ilgili bir sorun olduğu düşünüldüğünde *kapalı*,⁴⁵⁵ ayetin anlaşılmasında bir sorun olmadığı ancak özelde kime delalet ettiği bilinmiyorsa *belirsiz*⁴⁵⁶ olarak sunulmuştur. Bu ayırım net bir şekilde belirlenmediğinden sadece mübhem kelimesinin Türkçe'ye bir aktarımı olarak düşünülmüş ve her ikisi de tefsir çalışmalarında birbirinin yerine kullanılabilmiştir. Bu iki adlandırmadan ifade ettiği mana açısından belirsiz lafız bu konuya uygun düşmektedir. Bunun dışında mübhemi çok anlamlılıktan kaynaklanan

⁴⁵³ Kurtûbî, *Câmi'*, IV, 181.

⁴⁵⁴ Şa'bân, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, 382-391. Bazı yazarlar anlaşılmasında güçlük çekilen bu durumlar için mübhem kelimesini değil, غُمُوض kelimesini kullanmışlardır. Bu kelimenin çevirisi *kapalılık* olarak yapılmıştır (Nasr Hâmid Ebû Zeyd, *Mefhûmu'n-Naşş Dirâsetün fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*, Mektebetü'l-Fecri'l-Cedîd, Beyrut 2014, 177-184. Krş. Ebû Zeyd, *İlahi Hitabın Tabiatı*, 215-225).

⁴⁵⁵ Hüseyin Yaşar, *Kur'ân'da Mübhem Ayetler*; Ömer Pakiç, "Kur'ân Kıssalarındaki Kapalılıkların Giderilmesi Meselesi", *Akademik Araştırma Dergisi*, C. VI, S. 2, 2006, 124, 128; Mehmet Dağ, "Râinâ – Mübhem Bir Kur'ân İfadesinin Otantik Anlamı", *Dinî Araştırmalar Dergisi*, C. IX, Eylül-Aralık 2006, 243-246; Havva Ayşe Sainkaplan, Muhammet Yılmaz, "Klasik ve Modern Tefsirler Bağlamında Mübhemâtü'l-Kur'ân", *Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, C. VI, S. 2, 2022, 195; Arslan, "Zemahşerî'nin Keşşâf'ta Mübhemâtü'l-Kur'ân'a Yaklaşımı", 295, 296.

⁴⁵⁶ Süleyman Gezer, "Kur'ân'daki Belirsiz Anlatımlar/Mübhemât Sözlü Dil Bağlamında Bir Yaklaşım", *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002/2, 253, 261, 262 vd.

*kesinlik karşıtı*⁴⁵⁷ olarak kullananlar olduysa da bu bir tefsir terimi olarak özel bir tanımlama değil umûmi manada mübhemin karşılığı olarak kullanılmış bir tanımlamadır.

4. En şerefli ilim anlayışı üzerine mülâhazalar: Mübhemâtü'l-Kur'ân, müellifleri tarafından en şerefli ilim olarak kayda geçilmiştir.⁴⁵⁸ Günümüz Arap dünyasında kaleme alınan çalışmalarda da bu konu gündeme getirilmiş ve en şerefli ilim olduğu düşüncesi yerini korumuştur.⁴⁵⁹ Öte yandan farklı çalışmalarda mübhemât bilgisinin işlevselliğini daraltıcı sorunlar konu bağlamında sıkça gündeme getirilmeye başlanmıştır. Mübhemâtı belirlemenin önemli olduğu düşüncesi yerini mübhemleri belirlemenin metni anlamada faydasız olduğu bu sebeple umûmi mananın ön plana çıkarılması gerektiği düşüncesine teslim etmiştir.⁴⁶⁰ Hatta bu konudaki araştırmaların faydasız bir meşguliyet, kınanması gereken bir zahmet olarak görülmüştür.⁴⁶¹ Kıssalar etrafında cereyan eden bilgilerin oryantalistlerin Müslümanları Kur'an hakkında şüpheye düşürmek için iyi bir fırsat yarattığı düşüncesi de dile getirilmiştir.⁴⁶² Bu konuda orta yollu bir anlayışa sahip olmak gerekir. Zira mübhemlerini belirlemeden anlaşılabilir ayetler olduğu gibi mübhemlerini belirlemenin ayetin anlaşılmasına set çektiği durumlar da vardır.

Hitabî mübhemler ve kıssâî mübhemlerin konuları birbirinden farklıdır. Kendi içlerinde de her ayetin mübheminin açıklanması aynı öneme sahip değildir. Mesela nüzûl dönemiyle bağlantılı olan “*Kim Allah'a güzel bir borç verirse, Allah onu kat kat fazlasıyla öder.*” (Bakara 2/245) ayetinde mübhem kişiler belirlenmeden doğrudan umûmi manalar

⁴⁵⁷ Thomas Bauer, *Müphemlik Kültürü ve İslam Farklı Bir İslam Tarihi Okuması*, çev. T. Bora, İletişim Yay., 5. Baskı, İstanbul 2021, 9, 24, 27, 36, 40, 119 vd.

⁴⁵⁸ Süheylî, *Ta'rif*, 8; İbn Asâkir, *Tekmil*, 34; Suyûtî, *Müphemât*, 11.

⁴⁵⁹ Abdülğafûr, “el-Mübhemâtü'z-Zemâniyye”, 94; Muhammed Fevzî İbrahim Sa'id Nâsır, “*İlmu Mübhemâti'l-Kur'âni'l-Kerîm Dirâsetün Te'siliyyetün*”, by. ts. 114; Velîd Muhammed Abdulazîz, “Mübhemâtü'l-Kur'ân Cem' ve Tevşîk ve Dirâse”, *Mecelletü Dirâseti'l-'Arabiyye*, Külliyyetü Dâru'l-Ulum/Câmiatü'l-Minâ, C. III, S. 25, Kuveyt 2012, 1552; Mehâriş, “el-Mübhemât”, 27.

⁴⁶⁰ Hasan Hanefî, *mine'n-Nakli ile'l-'Akli ('Ulûmu'l-Kur'ân)*, Hey'etü'l-Mısrıyyetü'l-Âmmetü li'l-Kütüb, Kahire 2012, I, 310. Albayrak, “Mübhemâtü'l-Kur'ân”, 171-174; Öztürk, “Mübhemâtü'l-Kur'ân ve İmamiyye Şiası”, 120; Yüksel, “Mahiyet ve Muhatap Açısından”, 64-65.

⁴⁶¹ Halid b. Osman es-Sebt, *Ķavâ'idü't-Tefsîr*, Dâru İbn Affân, b.y. ts. II, 719.

⁴⁶² Mevlüt Erten, *Mübhemâtü'l-Kur'ân*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 1992, 73.

ön plana çıkarılabilir. Fakat “Allah savaştan geriye kalan üç kişinin tevbesini kabul etti.” (Tevbe 9/118) ayetinde ise bu üç kişiyi -en azından yaptıklarını- bilmek önemlidir. Bu ayetteki mübhem belirlenmeden ve olay bilinmeden anlaşılması mümkün gözükmemektedir. Aynı durum kıssâî mübhemler için de söz konusudur. Mesela Hz. Nuh’un gemisinin eni boyu, yapımında kullanılan malzeme vb. bilgiler konunun anlaşılmasında faydası olmayan değersiz bilgilerdir. Ancak geminin demir attığı Cûdi Dağı’yla ilgili mübhem bilgiler aynı derecede önemsiz değildir. “Onlar yeryüzünde gezip ibret almıyorlar mı?” (Yûsuf 12/109, Fâtır 35/44, Mü’min 40/82, Muhammed 47/10) ve benzeri ayetlerin mucibince bu yeri belirlemek önceki ayetin mübhemini belirlemekten daha önemlidir. Mübhemâtı tek bir yapıda bilgiler olarak kabul ederek hepsi için aynı kanaati taşımak konuyu kısır bir döngüye sokacaktır. Bu sebeple mübhemâtı belirlemeyi amaçlayan bir konuyu en şerefli ilim görmek abartılı iken bu bilgilerin külliyyen faydadan arı bir yapıda olduğunu söylemek de yanlıştır.

5. Kur’ân ilimlerini derleyen kitaplardaki mevcudiyeti: Önceden geçtiği üzere Esbâbü’n-Nüzûl, Mekkî-Medenî, Nâsîh-Mensûh gibi Kur’ân ilimleri erken dönemden itibaren ihtiyaç duyulan bilgileri sağladıkları için Kur’ân’ın tefsir edilmesinde karşılaşılan tarihî sorunların çözümünde başvurulan ilimler olmuş ve hemen her ulûmu’l-Kur’ân kitabında yerlerini almışlardır. Dilin kullanımıyla ilgili Garîbü’l-Kur’ân, Vücûh-Nezâir gibi ilimler de benzer şekilde kitaplarda işlenmiştir. Mezkûr ilimler tefsirde baş tacı olmaya devam ederken Mübhemâtü’l-Kur’ân’a aynı paye verilmemiştir.

Bazı ilimler tarihin bir döneminde önemli iken sonraki dönemlerde içeriğinin üzerine orijinal bir bilgi katmadığından değerini kaybeder. Mübhemâtü’l-Kur’ân için de böyle bir durum söz konusudur. İlk andan itibaren orijinal bir yapıda olmadığı halde ilim olarak değerlendirilen bu konu Zerkeşî (ö. 794/1392) ve Suyûtî’nin (ö. 911/1505) katkılarıyla önemli ölçüde kabul görse de sonraları sadece eskilerin tekrarı olarak devam

etmiştir. Mesela “Kur’ân’da Bulunma Sebepleri” adı altında verilen örnekler dahi neredeyse aynısıyla tekrar edilmiştir.⁴⁶³

Günümüzde Kur’ân ilimlerini bir araya getirmeyi amaçlayan kitaplarda tarihî olguları ve nüzûl ortamını anlatan tasniflerde satır aralarında kısaca bahsedilse bile özel bir başlık açılmazken Esbâbü’n-Nüzûl ilmi ile ilgili ehemmiyeti haiz konulara yer verilmiştir.⁴⁶⁴ Bunun sebebi Mübhemâtü’l-Kur’ân’ın faydalandığı rivayetlerin Esbâbü’n-Nüzûl ile örtüşüyor olması ve yazarları tarafından açıkça dile getirilmemiş olsa da onların söz konusu mükerrerlikten uzaklaşma çabası olarak görülebilir. Zira Mübhemâtü’l-Kur’ân çoğunlukla sebep-i nüzûl rivayetlerini derceden Esbâbü’n-Nüzûl’ün farklı bir isimle oluşturulmuş versiyonu gibidir. Bundan dolayı işlevselliği olmadığı gibi eskilerin tekrarından öteye gidememektedir. Bu sebeple yeni dönemde yapılacak tefsir usûlü veya ulûmu’l-Kur’ân çalışmalarında, Mübhemâtü’l-Kur’ân’a ayrı bir başlık altında yer

⁴⁶³ Kâsım el-Kaysî, *Târîhu’t-Tefsîr*, Matbaatü’l-Mecme’i-l-‘İlmiyyi’l-‘Irakî, Bağdat 1385/1966, 104-105; Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 183-184; Erten, *Mübhemâtü’l-Kur’ân*, 18-48; Birişik- Abdulhadi, “Mübhemâtü’l-Kur’ân”, C. XXXI, 20-22; Muhammed Abtan Abbas eş-Şemrî, *el-Mübhemât fi’l-Kur’ân’il-Kerîm*, Dâru’n-Nümân li’l-‘Ulûm, 1. Baskı, Dimeşk 2011/1432, 18-23; Demirci, *Tefsir Usulü*, 136-138; Abdulaziz, “Mübhemâtü’l-Kur’ân”, 1562-1564; Mehâriş, “el-Mübhemât fi’l-Kur’ân’il-Kerîm” 36-38; İsmail Muhlif Hudayr, “İmâm Sa’id b. Cübeyr ve Cuhûdihî fi Tibyâni Mübhemâtü’l-Kur’ân”, *Mecelletü Medâdi’l-‘Âdâb, Câmiatü’l-‘Irakîyye*, S. 7, Bağdat 2013, 538-540; Gezer, *Sözlü Kültür*, 168-171; Yüksel, “Mahiyet ve Muhatap Açısından”, 62-63; Azize Buğrâra, “el-İhâletü’l-İstirâciyyetü li Tahdîdi Me’ânî Mübhemâtü’l-Kur’ân’il-Kerîm, Dirâsetün Tüdâviliyyetün fi Sûreti’l-Bakara min Hilâli Mübhemâtü’l-Akrân fi Mübhemâtü’l-Kur’ân li’s-Suyûtî”, *Mecelletü Lüğati’l-‘Arabîyye*, C. XXI, S. 43, 2019, 55-56; Amir Hamza, “Kadah Mubhamât Dalam Memahamı Al-Qur’an”, *Jurnal Mimbâr*, C. 5, S. 1, 2019, 50-52; Noor Haris Hamza, “Metode Perafsiran Muhammed b. Ali al-Balansı Dalam Tafsir Mubhamat Al-Qur’an”, *Hikami: Ilmu Al-Qur’an dan Tafsir*, C. I, S. 2, Aralık 2020, 55-57; Salim Hasan, “Mubhamat Al-Qur’an: Telaah Konsep dan Kaidah Mubham dalan Al-Qur’an”, *Al-Tafagguh: Journal of Islamic Law*, C. 1, S. 1, Ocak 2020, 75-78; Abdurahimoğlu, “Zemahşerî’nin Mekânla İlgili Mübhem Âyetler Hakkındaki Görüşleri”, 206-207; Elif Coşkun, *Mekki Sûrelerde Hz. Peygamber’e Yönelik Mübhem Hitaplar*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2021, 19-20; Erdi Yüksel, *Mübhemâtü’l-Kur’ân Bağlamında Şahıslara İşaret Eden Ayetler*, 11-13; Mesut Okumuş, “Mübhemâtü’l-Kur’ân”, *Kur’ân İlimleri ve Tefsir Tarihi*, ed. M. A. Koç, Grafiker Yay., Ankara 2021, 343-346; Nâsır, *İlmu Mübhemâtü’l-Kur’ân*, 117-120.

⁴⁶⁴ Muhammed Abdulazîm Zürkânî, *Menâhilü’l-‘İrfân fi ‘Ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Fevâz Ahmed Zümerli, Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 1. Baskı, Beyrut 1415/1995, I, 89-115; Mennâ’ el-Kattân, *el-Mebâhîş fi ‘Ulûmi’l-Kur’ân*, Mektebetü’l-Vehbe, Kahire ts, 71-89; Muhammed Salih el-Useymin, *Tefsir Usulüne Giriş*, çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul ts., 8-10; Muhammed el-Emîn el-Hererî, *Tefsîru’l-Hadâiki’r-Ravhi ve’r-Rayhân fi Ravabî ‘Ulûmi’l-Kur’ân*, Dâru Tavkı’n-Necât, 1. Baskı, Beyrut 1421/2001, 129-131; Muhammed Ali es-Sâbûnî, *et-Tibyân fi ‘Ulûmi’l-Kur’ân*, Dâru İhsân, 3. Baskı, Tahran 2003, 19-30; Abdülcevâd Halef, *Medhal ile’t-Tefsîr ve ‘Ulûmi’l-Kur’ân*, Dâru’l-Beyân, Kahire 2003, 163-172; Veli Kayhan, *Kur’ân Tefsirinde Usûl ve Gerekli İlimler*, Kurav Yay., 1. Baskı, Bursa 2007, 89-94; İsmail Çalışkan, *Tefsir Usulü*, Ankara Okulu Yay., 2. Baskı, Ankara 2017, 135-138; Zekeriye Pak, *Tefsir Usulü*, Bilimsel Araştırma Yay., 1. Baskı, Ankara 2020, 196-206.

verilmesi doğru gözükmemektedir. Bunun yerine bu konunun Esbâbü'n-Nüzûl içinde değerlendirilmesi uygun gözükmemektedir.

Bazı Kur'ân ilimleri kitaplarında 'müfessire gerekli olan ilimler' başlığı altında *mücmel ve mübhemleri açıklayan hadisler* maddesine yer verilmesi⁴⁶⁵ bu dediğimize aykırı bir durum değildir. Çünkü bu maddede mübhem, Kur'ânî ilim olarak kabul gören Mübhemâtü'l-Kur'ân kavramına değil, umûmi manada anlamı kapalı olan mübhem kelimelere tekâbül etmektedir.

2.2.2. Mübhemâtü'l-Kur'ân Eserlerinin İncelenmesi

Son iki yüzyılda Mübhemâtü'l-Kur'ân alanıyla ilgili kabarık bir külliyat oluşturulmamışsa da dönem dönem âlimlerin gündemine girmiştir. Mübhemâtü'l-Kur'ân'a dair sınırlı sayıda yazılmış olduğu bilinen kitaplar muhteva bakımından incelenecektir.

2.2.2.1. Debreli Vildân Fâik: *Tavdîhu'l-Mübhemât*

Mübhemâtü'l-Kur'ân alanında telifte bulunan isimlerden biri Osmanlı âlimlerinden Debreli Vildân Fâik Efendi'dir. (ö. 1925) Ömrünün yarım asrı aşan süresini Üsküdar'da geçirdiğinden mütevellit Üsküdarlı Vildân Fâik olarak da bilinmektedir.⁴⁶⁶

Müellif Arnavutluk'un Debre Sancağı'na bağlı Rakalar kazasının Perseniçe köyünde 1269/1853 senesinde dünyaya gelmiştir. Eğitim hayatı 1861'de Balkan diyarlarından İstanbul'a geldiğinde Üsküdar Vâlîde-i Atik Medresesi'nde müderris Hoca Yahya Efendi (ö. ?) yanında başlamıştır. Temel eğitimini aldıktan sonra farklı ilimler

⁴⁶⁵ Muhammed Abdulazîm Zürkânî, *Menâhilü'l-'İrfân fi 'Ulûmi'l-Ḳur'ân*, thk. Fevâz Ahmed Zümerli, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1. Baskı, Beyrut 1415/1995, II, 43; Bergamalı Ahmet Cevdet Bey, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, haz. M. Özel, Kayıhan Yay., İstanbul 2002, 44.

⁴⁶⁶ Mustafa Murat Batman, *Osmanlı Modern Dönem Tefsir Usulü Örneği: Debreli Vildân Fâik Bey (1853-1925) ve el-Mültekât fi Usûli't-Tefsîr Adlı Eseri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2016, 8; Ebu'l-'Ulâ Mardin, *Huzur Dersleri*, İstanbul Hukuk Fakültesi Yay., İstanbul 1951, II, 140-141; III, 828.

tahsil etmiş, akabinde Alâiyeli Kara Mustafa Efendi'nin (ö. 1887) ders halkasına dahil olup 9 sene onun eğitiminden geçmiş ve icazetini almıştır.⁴⁶⁷

Onun yaşadığı dönem Tanzimat sonrasına denk gelmektedir. Bu dönemde gelenek dışlanmaya, modern eğitim anlayışı kabul görmeye başlanmasına rağmen onun klasik usulde eğitim gördüğünü söylemek mümkündür.⁴⁶⁸ Ömrünün neredeyse yarısına yakını eğitimle ve talebe yetiştirmekle geçiren Vildân Fâik Efendi, birçok medrese kademesinde müderrislik, askerî rüştiyelerde muallimlik, padişah huzurunda icra edilen Huzur derslerinde muhataplık ve mukarrirlik yapmıştır.⁴⁶⁹

Son dönem Osmanlı ulemasının çoğu gibi ilmiye sınıfına has olan vazifelerin haricinde devrin siyasî meselelerine de dahil olarak devleti içinde bulunduğu müşkül durumdan kurtarmak için faaliyetlerde bulunmuştur. Özellikle Meşrûtiyet'i benimsetmek için giriştiği faaliyetler siyasî hayatında önemlidir. Yeni rejimi benimsetmek ve meşrulaştırmak için vaaz ve nasihatlerde bulunmuştur. Aynı amaca binaen Arnavutların muhtemel bağımsızlık taleplerinin önünü almak için İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin görevlendirilmesiyle Arnavutluk'a gitmiştir.⁴⁷⁰ Görevi bittiğinde tekraradan Üsküdar'a gelmiştir. Ömrünün çoğunu geçirdiği Üsküdar'da 4 Temmuz 1925 tarihinde vefat etmiştir. Naaşı Karacaahmet Mezarlığı'na defnedilmiştir.

Debreli'nin Mübhemâtü'l-Kur'ân kaynakları arasında sayılan bir eseri mevcuttur. Bu eserin adı *Tavdîhu'l-Mübhemât fi mâ Verade fi'l-Kur'ân mine'l-Kelimât*'tır. Bu kitap henüz yazma halinde Hacı Selim Ağa Kütüphanesi'nin Aziz Mahmud Hüdâyî koleksiyonu, tefsir no: 68/125'te kayıtlıdır. Kitap Rik'a hattıyla yazılmıştır. 58 sayfadan

⁴⁶⁷ Mustafa Özel, "Debreli Vildân Fâ'ik ve el-Multekâ fi Usûli't-Tefsîr", *İslâmiyât*, [Osmanlı Özel Sayısı], 1999, C. II, S. 4, 223; Arzu Güldöşüren, "Vildân Fâik Efendi", *DİA*, C. XLIII, 108-109; Arzu Güldöşüren, "Arnavutluk'tan İstanbul'a Bir Alim Portresi: Debreli Vildân Fâik", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 48, 2015, 117-119.

⁴⁶⁸ Vildân Fâik Efendi hakkında çalışma yapan Batman, bu özelliğinden dolayı onu, *Osmanlı modern dönemde yaşamış geleneğin temsilcisi müderris* olarak tanımlamaktadır (Batman, *Debreli Vildân Fâik Bey*, 12).

⁴⁶⁹ Güldöşüren, "Arnavutluk'tan İstanbul'a", 119-124.

⁴⁷⁰ Güldöşüren, "Arnavutluk'tan İstanbul'a", 126.

oluşan küçük hacimli bir kitaptır. Yazma bir eser olmasına karşın geleneksel varak sistemine göre düzenlenmemiştir. Her sayfada sayfa numarası yer almaktadır.

Debreli kitabı yazma amacını Giriş'te şöyle açıklar:

“Allah'ın rızasını kazanmak için kitabımı okudukça müşkilini, mübhemini öğrenmek kastıyla bazı kelimelerin manasını, bazı garîb kelimelerin mübhemlerini ve delaletlerini açıklamayı istedim. İşin aslı bizatihi Kur'ân'da mübhemlik yoktur. Bilakis mübhemlik Arap diline ve fasih ulemanın lisanına tam vakıf olamayanlardadır. Kur'ân'daki garîb kelimelere gelince, bunlar meânî ilmindeki fesahati bozan garîbler değil, güzel garîblerdir. Her garîb kelime de akıl ve fazilet sahiplerinin güzel ve ince manalar barındırır.”⁴⁷¹

Girişinden de anlaşılacağı üzere kitap sadece mübhem lafızları değil garîb lafızları da bünyesinde barındırmaktadır. Debreli, aslında Kur'ân'ın kendisinde mübhemlik olmadığına, mübhemliğin Arap dili ve fasih ulemanın lisanına tam vakıf olunamamasından kaynaklandığına dikkati çeker. Bu açıdan gelenekteki anlayıştan biraz farklı bir düşünceye sahiptir. Çalışmada yer alan kelimelerin ekserisi garîb kelimelerden oluşsa da müellif bunlardan hangisinin garîb veya mübhem olduğuyula ilgili bir belirleme yapmamıştır. İncelediğimiz kadarıyla mübhem ve garîb lafızlar onun zihninde net çizgilerle ayrılmaktadır. Bu iki kavramın birbirine yakın anlam ifade ettiğini söylemek mümkündür.

Mushaf tertibine uygun olarak ele alınan kelimelerin sözlük anlamlarına yer verilmiştir. Ayrıca bazı yerlerde zû vücûh kelimelere de yer vermiştir. Mesela Bakara 228'deki ^{قُرْوٰء} kelimesi ile Tekvîr 17'deki ^{عَسْعَس} kelimelerine yer vermesi bu kabildendir.⁴⁷² Eserde 99 sûredeki 1637 ifade ele alınmıştır.⁴⁷³ Bu açıklamalardan bazıları tek kelimelik iken bazıları gayet uzundur.

⁴⁷¹ Debreli, *Tavdîhu'l-Mübhemât*, 1.

⁴⁷² Debreli Vildân Fâik, *Tavdîhu'l-Mübhemât*, 9, 56.

⁴⁷³ Debreli eserinde açıklayacağı mübhem-garîb ifadenin geçtiği ayetin üstünü çizerek göstermiştir. Bundan dolayı kaç ayet ele aldığının tespitini kolayca yapabildik. Ancak mübhem ve garîb ifadeleri birbirinden ayırmadığı için ifadeyi hangi açıdan ele aldığını tam olarak tespit edemedik

Debreli bu kitabını oluştururken Suyûtî'nin *İtkân*'ı ile İsmail Hakkı Bursevî'nin (ö. 1137/1725) *Rûhu'l-Beyân*'ından faydalanmıştır.⁴⁷⁴

Ayrıca yaşadığı dönemde ayetlerin güncel olaylara tatbik edilmesi birçok müfessirde görülen bir durumdur. Debreli'nin de bundan müstağni kalamadığı görülmektedir. Enfâl Sûresi 35. ayetindeki *مُكَّاءٌ وَتَصَدِيَةٌ* kelimelerinin açıklaması bu alanda değerlendirilebilir. “Aynı bu dönemin çocukları meşrutiyetçilerin yaptığı gibi. Zira onlar da dindarlarla alay ediyorlar, aleni bir şekilde oruç yiyorlar, beş vakit namazını kılanlara gülüyorlar. Bunu yapanların bazıları askeriyedeki subaylardır. Bunlar insanların namaz kılmalarına engel oluyor, irtidat edip dinden çıkıyor ve başlarına kafirlere mahsus şeyler giyiyorlar. Bunların şerrinden Allah'a sığınırız. Müslümanlar ise onların bu hallerine sessiz kalıyorlar. Memuriyetle müreffeh resmi alimler ise onlarla beraber oluyorlar. Müderrislerden fakir alimler ise her ne kadar onlara buğuz etseler de onların zulümlerinden baskılarından korkmaktalar ve sadece onlara karışmamakla yetinmekte. İşte bu sebepten dolayı Allah bize açlık ve korku elbisesini giydirdi, tatlı nimetleri çekip aldı vatanımızı düşmanlar istila etti; akıbet ise meçhuldür. Allah Müslümanları kötü akıbetten korusun.”⁴⁷⁵

Debreli'nin kitabının diğer klasik dönem Mübhemâtü'l-Kur'ân kitaplarından farklı yanı vardır. Klasik dönem Mübhemâtü'l-Kur'ân kitaplarının içerikleri neredeyse tamamına yakını nakillere dayanan bilgilerden oluşmakta, nadiren dilsel içerikli bilgiler bulunmaktaydı. Ancak Debreli mübhemde kelimenin barındırdığı kapalılık, belirsizlik ve anlaşılmaçlık anlamlarını gözetmiştir. Bu haliyle o, mübhemâtı garîb kelimelere benzer bir şekilde görmüştür.

⁴⁷⁴ Debreli, *Tavdîhu'l-Mübhemât*, 1. Konu üzerine araştırma yapan Yaka, eserde hangi ayetlerin hangi eserden alındığıyla ilgili tasnifler yapmıştır (Eyüp Yaka, “Debreli Vildân Fâik Efendi'nin (1853-1925) Tavdîhu'l-Mübhemât fi mâ Verade fi'l-Kur'ân mine'l-Kelimât Adlı Eserinin Değerlendirilmesi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 44, 2020, 177-185).

⁴⁷⁵ Debreli, *Tavdîhu'l-Mübhemât*, 20.

2.2.2.2. Mustafa b. Yusuf el-Esîr: *Hediyetü'l-İhvân*

Müellif 1273/1852 yılında Beyrut'ta doğmuştur. Yine doğduğu yerde 1333/1915'te vefat etmiştir. Şam hükümetinde görev yapmıştır. İki tane kitap telif etmiştir.⁴⁷⁶ Bu kısa bilgiler dışında hakkında fazla bilgi mevcut değildir.

Kitabın tam adı *Hediyetü'l-İhvân fî Tefsîri mâ Übhime 'ale'l-'Âmme min Elfâzi'l-Kur'ân*'dir. Kitap küçük hacimli olup sonunda Fahrüddîn Razi'ye ait olduğu beyân edilen kısa bir risale ile basılmıştır. Bazı kaynaklarda bu kitabın, babası Seyyid Yûsuf b. Abdülkâdir es-Saydâvî el-Esîr'e ait olduğundan bahsedilmektedir.⁴⁷⁷ Ancak bu bilgi yanlış gözükmemektedir. Kitabın Nezâret-i Maârif'in 937 numaralı ruhsatıyla Beyrut'ta Matbaatü'l-Ünsiyye'de basılan üçüncü baskısının kapak sayfasında “Müellif: Meşhûr âlim, büyük hoca, zamanın kutbu, asrının imamı Şeyh Seyyid Yûsuf el-Esîr el-Hüseynî'nin oğlu Seyyid Mustafa” şeklinde geçmektedir. Ayrıca matbu hali de Mustafa b. Yûsuf el-Esîr'e nispet edilmiştir. Bu yanlışlığın sebebi ilmî sahada babasının daha fazla tanınması ve müellifin isminin, babasına yönelik övgülü sıfatların gölgesinde kalmasıdır.

Müellif kitabı yazma amacını şöyle açıklamaktadır:

“Kur'ân-ı Kerîm'in temel hedeflerinden biri, onun anlamını idrak etmek, muhtevası üzerinde tefekkürde bulunmak ve içerdiği ahkâm doğrultusunda amel etmektir. Bu ise her Müslüman üzerine vaciptir. Ancak, Kur'ân'ı okuyup da derin anlamlarına nüfuz edemeyen kimseler azımsanmayacak kadar çoktur. Zira lafzın ötesine geçerek murad-ı ilâhiyi kavramak için açıklayıcı bir rehberliğe ihtiyaç vardır. Bu bağlamda herkesin doğrudan tefsir kaynaklarına ulaşması ve istifade etmesi de kolay değildir. Bu yüzden özet ve anlaşılır bir açıklama gerekli olmuştur. Elinizdeki bu muhtasar çalışma, bu ihtiyaca cevap vermek amacıyla hazırlanmıştır.”⁴⁷⁸

⁴⁷⁶ Mustafa b. Yusuf b. Abdülkâdir el-Hüseynî el-Esîr, *Hediyetü'l-İhvân fî Tefsîri mâ Übhime 'ale'l-'Âmme min Elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Bahaeddin Dartma, Dâru İbn Hazm (Beyrut) ve Şirketü Dâru'l-İrşâd (İstanbul), 1. Baskı, 1433/2012, 5; Zirikli, *el-'Alâm*, VII, 247.

⁴⁷⁷ İsmail Paşa, *Hediyetü'l-'Arifîn*, III 571; Birişik, “Mübhemâtü'l-Kur'ân”, 437.

⁴⁷⁸ Mustafa el-Esîr, *Hediyetü'l-İhvân*, 9.

Eserde Mushaf tertibine riayet edilmiştir. Kadir, Zilzâl, Kâfirûn ve Nasr sûreleri hariç 110 sûrede 1283 ayetteki 1539 mübhem ifade ele alınmıştır. Kitapta göze çarpan en önemli husus şudur. Debreli'nin kitabından olduğu gibi müellif, medlulleri tayin edilmemiş mübhem ifadeleri ele almaz. İçinde zamirler, ism-i işaret ve ism-i mevsûller gibi Mübhemâtü'l-Kur'ân'ın ana çatısını oluşturan ifadeler neredeyse yoktur.⁴⁷⁹ Bunun yerine kelimelerin sözlük anlamlarını açıkladığı Kur'ân sözlüğü niteliğinde oluşturulmuş bir kitaptır.

2.2.2.3. Hüseyin Yaşar: *Kur'ân'da Mübhem Ayetler*

Mübhemâtü'l-Kur'ân ile ilgili Türkiye'de yapılan önemli çalışmalardan biridir. Bu çalışma Dokuz Eylül Üniversitesi bünyesinde 1992'de yapılan "Kur'ân'da Mübhem Ayetler (Mübhemâtü'l-Kur'ân)" isimli doktora tezidir. Bu tezin orijinal yönü kendisinden önceki kitaplarda olduğu gibi mübhemât meselesini Tefsir Usûlü'nün bir konusu gibi ele almamasıdır.

Müellif kitabın hemen başında içerikte işleyeceği mübhem kavramının özelden ziyade genel olduğunu, bu sebeple filolojiden fıkha, kelama ve edebî sanatlara kadar varan örneklerle modern ilimlerin "Kur'ân'ın kapalı yönlerine tuttuğu ışıkla konuyu aydınlatmaya" gayret edeceğini belirtmiştir.⁴⁸⁰ Çalışmada mübhemle ilgili hemen her konuya temas edilmiş, içinde kapalılık barındıran hafî, müşkil, mücmel, müteşâbih gibi kavramların hem kelamcılar hem de fıkıhçılar nezdinde ifade ettiği anlamlarına yer verilmiştir. Bunların daha iyi anlaşılması için manaya delaleti açık olan (zâhir, nass, müfesser, muhkem, mübeyyen vb.) lafızlar ele alınmıştır. Ayrıca âmm-hass, müşterek, mutlak-mukayyed, emir-nehiy, vücuh-nezâir gibi konulara temas edilmiştir. Yazar konuyu bu şekilde etraflıca işlemesini tahsis edilmeyen âmın, kayıtlanmayan mutlakın

⁴⁷⁹ İstisnâ olarak Rahmân Sûresi'nde tekrarlanan *رَبُّكُمْا تُكذِّبَانِ* aleyhü'l-âlemin ayetindeki fiilin içinde yer olan müsenna zamirin cin ve insanlar olduğunu kaydeder (Mustafa el-Esîr, *Hediyyetü'l-İhvân*, 113).

⁴⁸⁰ Yaşar, *Kur'ân'da Mübhem Ayetler*, s. vi.

ve çok anlamlılığın mübhemlik sebebi olmasına bağlamaktadır.⁴⁸¹ Bu nedenle mübhemle bağlantısı bulunan her türlü kavrama temas ederek bunları örnekler üzerinden açıklamıştır.

Tezin dikkat çeken yanı mübhem örneklerine yer verdiği ikinci bölümdür. Mübhemleri; fizikî, metafizik, biyolojik, coğrafi, tarihî, dinî ve astronomik mübhemler olarak başlıklandırmıştır. Başlıklardan da anlaşılacağı üzere anlaşılması güç olan yahut tam olarak anlaşılmasının mümkün olmadığı (ğaybî) meseleleri mübhem kavramı içinde tartışmıştır. Mesela gaybî bir mesele olan melekler ve cinler ile ahiret hayatıyla ilgili olan kabir azabı, cennet, cehennem, a'raf, kürsü, arş, levh ve kalem gibi meseleleri mübhem olarak değerlendirmiştir.⁴⁸²

Ayrıca nüzûlünden sonraki dönemde bilimin gelişmesiyle detayına daha çok vakıf olunan üreme meselesi ile güneş, ay, yıldızlar ve kâinatın genişlemesi gibi konuları da mübhemâta dahil etmiştir.⁴⁸³ Mesela “*Semayı biz kendi ellerimizle yaptık. Elbette onu genişletmekteyiz.*” (Zâriyât 51/47) ayetiyle ilgili şu açıklamayı yapar:

“Kâinatın genişlemesi çağdaş bilim tarafından yapılan en muhteşem keşif hadisesidir. Bu genişleme bugün iyice kabul edilen bir kavram olup, tartışmalar sadece bunun ne şekilde olduğu konusundadır. Bu gerçek Kur’ân tarafından açıklanmıştır. Dünün kapalı ayeti olan bu gerçek, artık bilimle açıklık kazanmış bir hakikati olmuştur.”⁴⁸⁴

Sonuç olarak çağdaş dönemde yazılmış ve Mübhemâtü'l-Kur’ân kaynakları arasında kabul edilen yukarıdaki üç kitabı incelediğimizde, bu kitapların Mübhemâtü'l-Kur’ân’a ait olmadıklarını söyleyebiliriz. Muhtevaları itibariyle Debreli Vildân Fâik ve Mustafa el-Esîr’e ait iki kitap Garîbü'l-Kur’ân’ın kaynakları arasındaki yerini almalıdır. Hüseyin Yaşar’ın tezi ise tefsir alanında bir kavram çalışması olarak görülebilir.

⁴⁸¹ Yaşar, *Kur’ân’da Mübhem Ayetler*, 111-113, 120-121, 125-126, 135-138.

⁴⁸² Yaşar, *Kur’ân’da Mübhem Ayetler*, 178-244.

⁴⁸³ Yaşar, *Kur’ân’da Mübhem Ayetler*, 248-252, 264-266.

⁴⁸⁴ Yaşar, *Kur’ân’da Mübhem Ayetler*, 266.

2.3. Mübhemâtü'l-Kur'ân'ın Tenkid Edildiği Yönler

Her bir Kur'ân ilminin hedefi Kur'ân'ı daha iyi anlamının kapısını aralamaya çalışmaktır. Mübhemâtü'l-Kur'ân'ı da bu amaç dışında düşünmemiz yanlış olacaktır. Bu ulvî hedefine rağmen eksikliklerden âri değildir.

Mübhemâtü'l-Kur'ân'ın önemi ve gereğine dair sunulan yetersiz rivayetler, Kur'ân'ın umûmi manalarını geri planda bırakan nakiller konunun eleştiriye açık kapısı olmuştur. Günümüz tefsir anlayışında selef tarafından “en şerefli ilim” olarak nitelenen Mübhemâtü'l-Kur'ân'a bakışın mübhemleri belirlemenin kayda değer bir fonksiyon taşımadığı şeklinde sıkça gündeme getirilmiştir. Yöneltilen eleştiriler farklı alanlarda olsa da temelinde rivayetlerden kaynaklanan sebepler yatmaktadır. Eleştiriler; yorum zenginliğine engel olması, isrâilî rivayetler ve bilgi yanlışlıkları ihtiva etmesi, Kur'ân'a, akla ve mantığa, Arap dil kâidelerine aykırı olması, Kur'ân'ın evrensel hedeflerine gölge düşürmesi gibi başlıklar altında yoğunlaşmıştır.⁴⁸⁵

2.3.1. Yorum Zenginliğine Mâni Olması

Rivayetlerin tefsir malzemesi olarak müfessirin önünde durması, Kur'ân'ı yorumlamada zengin bir külliyat sunması açısından olumlu bir durum olarak görülse de fiiliyatta öyle olmamıştır. Rivayetlerin anlam teyit edici rolleri sonraki nesiller açısından engin manalar yüklü ayetlerin yorum zenginliğine mâni olduğu şeklinde yorumlanmıştır. Bu eleştirinin Albayrak ile belirgin bir şekilde başladığı sonrasında benzer eleştirilerin diğer yazarlar tarafından da söylendiği görülmektedir. Albayrak bu konuda şunları kaydeder.

“Yorum zenginliğine açık, şumüllü, genel ve mutlak ifadeler hep tahsis cihetine gidildiği zaman yapılan tespitler, okuyucuyu gereksiz yer önceden şartlandırabilmektedir. Her Kur'ân kelimesine bire bir manalar vererek açıklama gayreti, çoğu zaman düşünceyi kısırlaştırmakta, sığlaştırmakta ve Kur'ân ifadelerinin mana zenginliğinden istifadeyi fevkalade olumsuz

⁴⁸⁵ Albayrak, “Mübhemâtü'l-Kur'ân”, 167-176; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 138-141.

yönde etkilemektedir. Hele söz konusu belirlemenin, idealize edilmiş devrin insanları tarafından yapıldığı göz önüne alınırsa o zaman onların, sonraki nesillerin o konuda en azından rahatça imâl-i fikir etmelerini güçleştirebileceği söylenebilir. Mübhemâtü'l-Kur'ân İlmî'nin naklî olduğu fikri savunuluyorsa o zaman sonraki nesillerin işi daha da bir zorlaşır. Mübhemâtla ilgili söylenebilecek sözleri sadece ashâb ve tabîine münhasır kılmak, esasen doğru değildir. Eğer Kur'ân ilk devir anlaşılması ve bitmiştir denirse, o zaman ilk devir müfessirlerinin açıklamaları dışında mübhemât hakkında söz söyleme hakkı kalmamıştır, demektir. Ancak böyle bir şeyi kabul etmek Kur'ân'ın ruhuna, ortaya koyduğu prensiplere ve onun fikir bütünlüğüne ters düşer. Bu tutum, Kur'ân'ı, sadece öncekilerin anlayışına mahkum etmek demektir... Kur'ân'da eğer mübhemât varsa bu mübhem ifadelerin sahabe ve tabîinden nakledilen görüşlerin dışında başka yollarla dil açıklığa kavuşabileceği görüşünü taşıyoruz. Mübhemâtla alakalı bilgiler -isnad yönüyle sağlam olup olmadıklarını bir kenara bırakalım- gerçek müşahedeye, tecrübeye ve sağlam bilgiye dayanıyorsa sonraki nesiller için bir değer taşır. Yani sonrakilerin mevcut imkanlarıyla tespit edemeyecekleri alana ait açıklamaların nakledilmiş olmaları, daha uygun bir ifadeyle naklilikleri, bir ayrıcalıktır. Eğer nakil, sadece kişilerin Kur'ân'ın mübhemleri hakkındaki şahsî görüş ve yorumlarının nakliyse bu, o kişilerin şahıslarından dolayı üzerinde akıl yürütülemez nitelik taşımaz. Şurası bir gerçektir ki mübhemâtla ilgili bilgilerde çoğunlukla muhayyilenin ve tahmin gücünün kullanılmasıyla varılan sonuçların söz konusu olduğunu, dolayısıyla bu kabil açıklamaların, müşahedeye ve sonraki nesillerin imkan bakımından ulaşamayacağı bir kaynağa müstenid olmadıklarını rahatlıkla söyleyebiliriz.⁴⁸⁶

Albayrak, sahabe ve tabîinden gelen rivayetleri tahlili neticesinde, bilgilerin büyük bir kısmının Hz. Peygamber'e dayanmadığını, Kur'ân, Tevrat, tarih, mitoloji, sahabenin müşahedesi ve sahabe ile tabîinin şahsi yorumlarından müteşekkil olduğunu tespit etmiştir. Albayrak'ın bu tespitinin doğruluk payı olduğunu kabullenmekle birlikte mübhemleri ilk devir müfessirlerinden gelen nakillerle belirlemenin kendisinin düşündüğü derece de olumsuz sonuçları olmadığı kanaatindeyiz. Zira tefsirlerde mübhem bilgisinin açıklanması müfessirlerin yorumuna mâni olmuş bir durum değildir. Aksine

⁴⁸⁶ Albayrak, "Mübhemâtü'l-Kur'ân", 171-172.

ulemânın formüle ettiği “Sebebin hususiliği lafzın umûmiliğine mâni değildir.” anlayışla müfessirler ayetlerin yorumunu umûmi manalara hamletmişlerdir. Mübhemlere kimi zaman işârî, kimi zaman da ilmî yorumlar getirmişlerdir. Ayrıca tefsirin asıl alanının tarih ve dil olduğu gerçeği göz önüne alındığında ayetler için aktarılan bütün rivayet ve Arapça kâideleri Albayrak’ın söylediği sıkıntıyı içinde barındırmaktadır. Bundan dolayı mübhemleri açıklayan bilgilerin nakliliğini salt bir problem olarak görmek yerine nakillerdeki sıkıntıları ön plana çıkarmak daha uygundur.

Ayrıca mübhemlerin tefsirinde nakilleri geri planda tutarak yapılan yorumların da beraberinde getirdiği olumsuz sonuçları olacaktır. Ayetlerdeki mübhemâtla ilgili ilk nesilden gelen bilgiler karanlıkta kaldığında metne istenilen her türlü anlam yüklemesi yapılabilmektedir. Mezheplerin ayetlere keyfi manalar vermesi bu meyanda düşünülebilecek örnekliği içermektedir. Bu durumun getirdiği olumsuz sonuçlar Albayrak’ın öne sürdüğü olumsuz sonuçtan daha elzem bir sorun doğurabilir.

Bu sebeple mübhemler üzerinden yapılacak bir yorumda önce mübhem bilgisini vermek önemlidir. Çünkü mübhemlerin nakliliği ayetlere ucu bucağı olmayan yorumlar havuzundan kurtararak ayete uygun olan yorumun getirilmesinde bir otokontrol görevi taşımaktadır. Daha sonra ayetten şu manaların da anlaşılması muhtemeldir denilebilir. Bu bakış açısı ayetin hem yanlış anlaşılmasının önüne geçer hem de ayetin yorumunda bir zenginlik kapısı açar.

2.3.2. İsrâiliyyâta Fazlaca Yer Vermesi

İsrâiliyyâtın açıklayıcı rolüne ihtiyaç duyulan alan kıssalardır. Müslümanların gündemine girmesi sahabe döneminden itibaren başladığı kabul edilse de tabiûn döneminde bir artış yaşanmıştır.⁴⁸⁷ Birçok konunun teferruatı merak edilerek sorulmuştur.

Naklin metni anlamada önemli olduğu bir anlayış açısından isrâilî bilgilerin kıssalardaki mübhemliğin giderilmesinde kullanılması gayet tabi bir durumdur. Özellikle

⁴⁸⁷ Zehebî, *et-Tefsîr ve 'l-Müfessirîn*, I, 123, 133; Ahmet Halil, *Neş'etü't-Tefsîr*, 38.

önceki peygamber ve milletlerden bahseden ayetlerdeki mübhemlerin açıklanmasında en çok başvurulan kaynak olmuştur.⁴⁸⁸ İsrailî rivayetlerle mübhemlerin tefsir edilmesi sadedinde şu örnekler verilebilir: Semûd kavminin deveyi kestikten sonraki *bekledikleri üç gün* (Hûd 11/65) perşembe, cuma ve cumartesi;⁴⁸⁹ Ashâb-ı Kehf kıssası bağlamında *şehre gönderilen kişi* (Kehf 18/19) Telmiha, *gönderildiği şehir* ise Menih;⁴⁹⁰ Hz. Musa'nın koyunları otlattıktan sonra *Allah'a dua ettiği gölgelik* (Kasas 28/24) Semûre denilen bir ağacın gölgesi;⁴⁹¹ Hz. Eyyüb'e *yorgunluk getiren şeytan* (Sâd 38/41) ise Muayt'tır.⁴⁹²

Bazen isrâilî bilgiler abartılı bir şekilde okuyucunun karşısına çıkar. Okuyucu ayetin öğüt yönünü unuttur. Mesela Mâide Sûresi'nde İsrailioğullarına gönderilen on iki nâkıbdan bahsedilir.⁴⁹³ Ayetin geneline baktığımızda Hz. Peygamber'e ve mü'minlere verdikleri sözü tutmayan İsrailioğulları hakkında şaşırılmaları gerektiğini çünkü onların atalarının da aynı kötü huyda olduklarını anlatmak için inmiştir.⁴⁹⁴ Nüzûl sebebine işaret eden Taberî (ö. 310/923) yine de on iki nakıbın kimlikleri hakkında bilgiler verir. Buna göre Rubil'in kabilesinden Şem'ûn b. Rakum, Şem'ûn'un kabilesinden Safat b. Hurâ b. Sebt, Yehûda'nın kabilesinden Kâlib b. Yufennâ, Kâz'ın kabilesinden Mihâil b. Yûsuf, Yûsuf'un kabilesinden Yûşâ b. Nûn, Bünyamin'in kabilesinden Felat b. Defûn, Zebelon'un kabilesinden Hadâ b. Sûdâ, Minşâ'nın kabilesinden Haddi b. Susâ, Dan kabilesinden Hamlâid b. Hamel, Eşer kabilesinden Sabûr b. Melkîl, Neftâlî kabilesinden Bahr b. Vefsî, Dâr kabilesinden Hulâyil b. Minked'dir.⁴⁹⁵ Bu bilgilerin ayetin iniş sebebinin

⁴⁸⁸ Birişik, "Mübhemâtü'l-Kur'ân", 436; Mustafa Öztürk, "Kur'ân Kıssaları Bağlamında İsrailiyyat Meselesine Farklı Bir Yaklaşım-Tefsirde İsrailiyyat Karşısı Söylemin Tahlili ve Tenkidi-", *İslâmî İlimler Dergisi*, C. IX, S.1, 2014, 26.

⁴⁸⁹ Suyûtî, *Müfhemât*, 59; İbn Asâkir, *Tekmil*, 199; İbn Cemâa, *Gururu't-Tıbyân*, 282; Belensî, *Şilatü'l-Cem'*, II, 33.

⁴⁹⁰ Suyûtî, *Müfhemât*, 71; İbn Asâkir, *Tekmil*, 238; Belensî, *Şilatü'l-Cem'*, II, 154.

⁴⁹¹ Suyûtî, *Müfhemât*, 84; İbn Asâkir, *Tekmil*, 300; Belensî, *Şilatü'l-Cem'*, II, 310.

⁴⁹² Suyûtî, *Müfhemât*, 97.

⁴⁹³ Mâide 5/12.

⁴⁹⁴ Taberî, *Câmi'u'l Beyân*, VIII, 238-240.

⁴⁹⁵ Taberî, *Câmi'u'l Beyân*, VIII, 238-239.

izahta önemli bir yeri olmadığı gibi anlamada da okuyucuya fazladan bir katkı sağlamadığı açıktır.

Kur'ân'da bu tür merakı teşvik eden hiçbir esas yoktur. Kur'ân bu tür lüzumsuz detaylara kafa yorulmamasını teşvik eden bir üslubdadır. Buna rağmen bu bilgiler kıssalardaki mübhemleri açıklığa kavuşturduğundan tefsirlerde önemli bir boşluğu doldurduğu görülmüştür. Birçok tefsirde de nakledilmiştir. İsrâiliyyât nakillerine yer verdikleri halde ne Mukâtil (ö. 150/767) ve Taberî (ö. 310/923) gibi ilk dönem tefsirlerinde ne de Zemahşerî (ö. 528/1144), Râzî (ö. 606/1210), Kurtubî gibi onları takip eden dönemin tefsirlerinde israiliyyât ifadesine rastlanmamaktadır.⁴⁹⁶ Bu konuda Mâturîdî'nin (ö. 333/944) eleştirisi getirdiğini görmekteyiz. Ona göre kıssalarda esas olan zaman ve mekân değil, kıssaların anlatılmasının nedeni önemlidir. kıssalarla anlatılmak istenen mana anlaşıldıktan sonra diğer unsurların bilinmesine gerek yoktur.⁴⁹⁷

İsrâiliyyât kelimesinin olumsuz manasında terimleşmesinde belirleyici rol İbn Teymiyye'nindir. Ona göre;

“Ashâb-ı Kehf'in köpeğinin rengi, Musa'nın ineğinin hangi organıyla ölüye vurup dirilmesine sebep olduğu, asasının hangi ağaçtan olduğu, Nuh'un gemisinin eni-boyu ve içinde kaç kişi olduğu, hangi odunlardan yapıldığı, Musa'nın bulunduğu zatın öldürdüğü çocuğun adının ne olduğu gibi dünyevî ve uhrevî hiçbir faydası olmayan şeyleri Kur'ân'ın anlamı ve tefsiri olarak sunmak derin yanlıgıdır.”⁴⁹⁸

İbn Teymiyye'nin israiliyyâta karşı menfî tutumu öğrencisi İbn Kesîr'de de mevcuttur.

“...Üçüncüsü bu konuda (doğruluğu ya da yanlışlığı bilinmeye israilî rivayetler hakkında) susulur. Ne kabul ne de reddederiz. Ne iman ne inkâr ederiz. Bunlar çoğunlukla dinî bir emre dönmeyen faydasız şeylerdir. Bu sebeple Ehl-i Kitap âlimleri de bu konuda çok ihtilaf ettiler. Müfessirler arasında da bu sebeple çok ihtilaf edilmiştir. Aynı şekilde Ashâb-ı Kehf'in

⁴⁹⁶ Bilal Gökçür, “Tefsir'de İsrâiliyyât: Klasik Dönemde İsrâiliyyat ve Önemi”, *Siyer Araştırmaları Dergisi*, S. 5, 2019, 182.

⁴⁹⁷ Mâturîdî, *Te'vilât*, III, 296; IV, 376 vd.

⁴⁹⁸ Takiyyüddîn İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, Beyrut 2000, XIII, 163-164; *Muqaddime*, 100.

isimleri, sayıları; Hz. Musa'nın asasının hangi ağaçtan olduğu; Allah'ın Hz. İbrahim için dirilttiği kuşların isimleri; Allah'ın Hz. Musa ile konuştuğu ağacın hangi ağaç olduğu ve bunlar gibi Allah'ın Kur'an'da mübhem bıraktığı şeyler... Bunların belirlenmesinde mükelleflerin ne dünyasına ne de dinlerine faydası vardır."⁴⁹⁹

Klasik dönemde nüvelerini veren israiliyyât karşıtlığı, tefsirin bir iç meselesi gibidir. Eleştiriler bu rivayetlerin İslamî dokuya uygun olup olmadığı etrafında dönmektedir. Çağdaş dönemde ise eleştiriler tefsirin sadece iç meselesi olarak görülmesinden daha büyüktür. İslam dünyasında tefsiri yeniden yapılandırma girişimlerinde geleneğin bakışında dinin; hurafe, batıl inanç ve isrâiliyyâtla yoğrulmuş bir inanç sistemi olarak düşünüldüğü söylemleri artmıştır. Bu sebeple israiliyyât tefsirden ayıklanması gereken bir unsur olarak görülmüştür.⁵⁰⁰

Çağdaş dönemde mübhemlerin isrâiliyyâtla beyanında müfessirlerin görüşleri şu şekildedir: Abduh bu konuda önemli bir noktada yer alır. Ona göre Kur'an kıssalarına tarihî ve israilî kaynaklardan fazlalıklar katılmıştır. Bu katkıların kulaktan duyma bilgiler olması bir yana şeriate aykırı olup olmadığına bakılmamış ve akıl süzgecinden geçirilmemiştir.⁵⁰¹ Tefsirlerinin çeşitli yerlerinde de Kur'an'ın bilgi vermediği ayetlerdeki mübhemleri açıklarken ileriye gitmemek gerektiğine ve hurafelerle süslenmiş mitolojilerin (*esâtir*) peşinden koşmanın anlamsızlığına atıfta bulunmuş ve mübhemleri açıklamamayı tercih etmiştir.⁵⁰² Bunun başta gelen sebebini ayetleri anlamada isrâilî rivayetlere ihtiyaç olmamasına bağlamıştır.⁵⁰³

Bazı müfessirler isrâiliyyât müktesebatını tamamen görmezden gelmese de bu tür nakiller konusunda yine de dikkatli olunmasını tembih ederler. Elmalılı bu tutum da bir

⁴⁹⁹ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, I, 9.

⁵⁰⁰ İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye'si'nde Bir Mesele Olarak İslam*, Dergah Yay., İstanbul 2008, 373-374.

⁵⁰¹ Abduh-Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, I, 18.

⁵⁰² Abduh-Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, I, 324; III, 49; IV, 324; Abduh, *Tefsîru Cüz'ü 'Amme*, 58.

⁵⁰³ Abduh-Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, IV, 324; VII, 536.

müfessirdir. O top yekun israilî nakillere kapıları kapatmamıştır. Ancak seçici davranmıştır.⁵⁰⁴

Kıssalardaki belirsizlikleri açıklamada başka dinlerden giren bilgilere yer verse de Mevdûdî'nin (ö. 1979) aldığı bilgiler tarihten gelen israilî rivayetlere benzer mahiyette değildir.⁵⁰⁵ O da detaylara dalınmaması gerektiğini satır aralarında vurgular.⁵⁰⁶

Mübhemâtü'l-Kur'ân özelinde kaleme alınan yazılarda da benzer bir durum söz konusudur. Yegane ölçüt kabul edilen nakillerdeki bu israilî içeriklere karşı olumsuz bir tavır takınılmıştır.⁵⁰⁷

Netice olarak israiliyyât Kur'ân ilimlerinden birçoğunu ilgilendiren tefsirin müzmin konularındandır. Yöntemsel bir duruş sağlamaması, çoğu zaman kıssalarda anlatılmak istenen ahlaki öğüte ters düşmesi, öğrenilen bilginin amaç haline gelip verilmek istenen dersi gölgelemesi ve kayda değer bir fayda sağlamaması eleştiri oklarının odağında olmasına sebep olmuştur. Bu eleştiriler zamanla mübhemâtı belirleme özelinde tartışılır olmuştur.

2.3.3. Mübhem Ayetler İçin Farklı Medluller İleri Sürülmesi

Kur'ân'ın anlaşılması ve yorumlanmasında ortaya çıkan ayrılıkların muhtelif sebepleri olsa da rivayetlerin barındırdığı farklı bilgiler bu sebeplerin başında gelir. Hz. Peygamber'in ahirete irtihalinden sonraki dönemlerde sahabe, tabiûn hatta tebe-i tabiînden gelen rivayetler farklılık arz etmektedir. Bunun altında yatan en önemli sebep her insanın bilgiyi kavrayışı, sosyal ve siyasî düşüncelerindeki farklılıklardır. Aslında bu yorumun doğasında olan bir durumdur. Mübhemlerin medlullerini belirleme konusunda kullanılan bu farklı rivayetler bazen konunun anlaşılmasını da zorlaştırmaktadır. Mesela

⁵⁰⁴ “*Asân ile taşa vur.*” (Bakara 2/60) ayeti sadedinde şunlara vurgu yapar. “Hazret-i Musa'nın asâsı ne idi ve ne kadardı? Sonra bu taş muayyen ve malum bir taş mı idi? Yoksa herhangi bir taş mı idi?... hakkında muhtelif rivayetler var ise de bu babda mütevâtir bir nass-ı kat'i olmadığından tafsilatından sükût etmek ve ilmini Allah Teâlâ'ya tefviz eylemek iktizâ eder.” (Elmalılı, *Kur'ân Dili*, I, 474).

⁵⁰⁵ Burhan Çonkor, *Teġhîmü'l-Kur'ân'da İsrâîliyyâtın Ele Alınış Şekli*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi SBE, Konya 2008, 44.

⁵⁰⁶ Mevdûdî, *Teġhimü'l-Kur'ân*, I, 206.

⁵⁰⁷ Erten, *Mübhemâtü'l-Kur'ân*, 71-75; Erten, “İdeolojik Tefsir”, 67; Öztürk, “İmamiye Şiası”, 122-124.

H. Muhammed'in vahiy alışını anlatan Necm Sûresi'nin ilk ayetlerinin hemen akabinde “*Andolsun ki o, onu inerken bir kere daha gördü.*” (Necm 53/13) ayetindeki gören ve görünen varlıkların kimliği mübhemdir. İkrime'den nakledilen bir rivayete göre İbn Abbas “Muhammed Rabbini gördü.” demiştir. Aynı şekilde Ebû Zerr de miraçta Hz. Peygamber'in Allah'ı bir nur olarak gördüğünü kaydetmiştir. Ancak Hz. Aişe bu yorumları çok sert bir dille tenkit eder. “Her kim ‘Muhammed, Rabbini gördü.’ diye iddia ederse Allah'a büyük iftira atmış olur.”⁵⁰⁸ diyerek tam tersi bir anlayışadır.

Mübhemlerin tahlili ile ilgili rivayetler bazen okuyucuyu ayeti anlamaya yönlendirmekten ziyade daha fazla soru işareti oluşturmaktadır. الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَتْلُونَهُ حَقَّ “*Kendilerine kitap verilenler o kitabı hakkıyla okuyanlardır. İşte onlar ona iman ederler. Kim de onu inkâr ederse kaybedenler onlardır.*” (Bakara 2/121) Bu, mübhemlerin yoğun olduğu bir ayettir. Ayetteki الَّذِينَ ile kastedilenler ve أُوتُوا الْكِتَابَ kendisine kitap verilenlerin kimler olduğu, مَنْ ism-i mevsûlünün hangi ismin yerini tuttuğu, بِهِ ve يُؤْمِنُونَ بِهِ deki hu zamirlerinin merciisinin ne olduğu, أُولَئِكَ ism-i işaretinin hangi kişilere işaret ettiği mübhemdir. Bu mübhemlerin delalet ettiği isimlerle ilgili kaynaklarımızda birçok rivayet yer almaktadır.⁵⁰⁹ Her müfessir farklı rivayetlere dayanarak farklı anlam vermektedirler. Abay, bu rivayetlerin kritiğini yaparak 20 farklı anlam çıktığını söylemektedir.⁵¹⁰

⁵⁰⁸ Zerkeşi, *H. Aişe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler*, çev. B. Erul, Otto Yay., 12. Baskı, Ankara 2012, 31-35.

⁵⁰⁹ İbn Cebr Mücâhid, *Teşîru'l-İmâm Mücâhid b. Cebr*, thk. Muhammed Abdusselâm Ebu'n Nîl, Dârü'l-Fikri'l-İslâmiyyi'l-Hadîse, 1. Baskı, Mısır 1410/1989, 213; Mukâtil, *Teşîru Mukâtil*, I, 135; Ebû 'Ubeyde, *Mecâzü'l-Kur'an*, I, 53; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, II, 486-496; İbn Ebî Hâtim, *Teşîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, I, 416-417; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, IV, 70-72; Mâturîdî, *Te'vilât*, I, 553; Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed Vâhidî, *el-Vecîz fi Teşîri'l-Kur'âni'l-'Azîz*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî Dâru'l-Kalem, 1. Baskı, Dimeşk 1415/1995, I, 129; Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 496-497; Râzi, *Mefâtihu'l-Gayb*, II, 317; Beydâvî, *Envârü't-Tenzil*, I, 103-104; Ebû Hayyân, *Bahru'l-Muhît*, I, 539-540; İbn Kesîr, *Teşîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, I, 402-404.

⁵¹⁰ Bu anlamların her birine verdiği tabloda değinmiştir. Araştırmada ayetin manasıyla ilgili şu meal önerisinde bulunmuştur: “*Bunların aksine kendilerine Tevrat'ı verdiklerimiz o kitabı gereği gibi okudukları takdirde, Kur'an'a hakkıyla iman ederler. Kur'an'ı inkâr edenler ise kesinlikle kaybetmeye mahkumdurlar.*” (Muhammed Abay, “Bakara Sûresi'nin 121. Ayeti Tam Olarak Ne Diyor?: Mübhemât Analiziyle Otantik Anlamın Tespitine İlişkin Bir Deneme”, *Teşîr Araştırmaları Dergisi*, C. VII, S. 2, Ekim 2023, 512-513, 532).

Mübhemlere verilen manalardaki farklılıklar bazen o kadar ileri dereceye gitmektedir ki rivayetlerin yan yana getirilmesi konuyu daha da içinden çıkılmaz bir hale sokmaktadır. Bu konuda yapılan bir yüksek lisans tezi çalışmasında Kehf Sûresi'nde anlatılan kıssalarla ilgili rivayetler toplanılıp bir araya getirilmiştir. Bu çalışmada rivayetlerde geçen muhtelif bilgilerin fazlalığından yakınılmaktadır. Mesela sûrede Ashâb-ı Rakîm'den bahsedilmektedir.⁵¹¹ *Rakîm* kelimesi ile ilgili rivayetler toplandığında şöyle bilgiler ortaya çıkmıştır: Mağara ashâbı olan gençlerin çıktıkları şehir, bu gençlerin isimlerinin yazılı olduğu levha, Filistin ve Eyle yakınında bir vadi, başka bir vadi ismi, Ashâb-ı Kehf'in içinde bulunduğu vadi, onların içinde kaldığı mağarasının bulunduğu dağ, Ashâb-ı Kehf'in köpeklerinin ismi, herhangi bir köpek için kullanılan umûmi isim, halleri Ashâb-ı Kehf'e benzeyen başka bir kavim, yağmurdan dolayı mağaraya sığınan ve bir kayanın düşüp mağaranın ağzını kapattığı 3 kişidir.⁵¹²

A'râf 46. ayetinde “*A'raf üzerinde cennetlik ve cehennemlik olan herkesi yüzlerinden tanıyan erkekler*”den bahsedilir. Tefsiriyle ilgili kaynaklarımızda şu bilgiler geçmektedir: İyilikleri kötülükleri eşit olanlar, babalarına asi oldukları halde Allah yolunda öldürülenler, cinlerden mü'min olanlar, melekler, fakirler, kendilerinde gibi olan bir topluluk, şehitler, âlimler, borçlu olarak vefat edenler, peygamberler, salihler, annesi veya babası kendisinden razı olmayanlar, müşrikler, müşriklerin çocukları, zinadan doğan çocuklar, mü'minlerin faziletli olanları, adiller, küçük günahı olup büyük günahı olmayanlardır.⁵¹³ Bu beyanlardaki açıklamaların farklı olması bir yana ayetteki *ricâl* kelimesinden kastedilenlerin dünya hayatındaki durumlarının iyi ya da kötü olmasıyla ilgili bir düşünceye de sevk etmemektedir.⁵¹⁴

⁵¹¹ Kehf 18/9.

⁵¹² Hamza Taşkulak, *Kehf Sûresi'ndeki Mübhem, İhtilaflı Konu ve İfadeler*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE, Van 2022, 31-33.

⁵¹³ İbn Asâkir, *Tekmil*, 149-150; Beğavî, *Me'âlimü't-Tenzil*, 464; İbn Atiyye, *Muharraru'l-Vecîz*, III, 570-571; Kurtûbî, *Câmi'*, IX, 227; Suyûtî, *Müfhemât*, 48-49.

⁵¹⁴ Albayrak, *Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine*, 94.

Bilinmesi mübhemât alanının da ötesinde müteşabih konusuna da girebilecek nitelikteki Bakara 35.'te Hz. Adem ve eşine yasaklanan ağaçla ilgili Kur'ân'da nehyedilen meselelere tâbii olmanın öneminin anlatıldığı bir ayette cinsi ve mahiyetinin ne olduğu meselesine kafa yorulmuştur. Birbirinden farklı medluller tespit edilmiştir. Sırf mübhemât eserlerinde dahi birçok farklı bilgi verilmiştir. Süheylî'ye (ö. 581/1185), bu ağaç üzüm, sümbül veya incir ağacı olabilir. Suyûtî (ö. 911/1505), bu ağacın sümbül, hurma, üzüm, turunç, incir, ceviz veya buğday olduğuna dair yedi farklı rivayet zikreder.⁵¹⁵ İbn Cemâa (ö. 733/1333) ise bu ağacın buğday, üzüm, incir ve kafûr olabileceğini ifade eder.⁵¹⁶

Sonuç olarak tüm bu ve benzeri rivayetlere baktığımızda mübhemin açıklanmasının anlamaya katkı sağlamasından ziyade anlamı karmaşık hale getirdiği dolayısıyla zorlaştırdığı bir vakıadır.

2.3.4. Kur'ân'a ve Akla Aykırılık

Her mübheme bir medlul belirlenmesi temelde Kur'ân mefhumuna aykırıdır. Böyle bir durumda ilahî sözün tarih kitabından farkı kalmazdı. Mübhemâtı belirlemenin önemli görüldüğü yerler olduğu gibi bazı durumlarda mantık dışı, tahayyülün sınırlarını zorlayan açıklamalar da bulunabilmektedir. Böyle bir sorunu bünyesinde barındıran medluller belirleme sorunu Kur'ân'a ve akla aykırı yorumlarla yapılması durumu daha da zorlaştırmaktadır. Bu, Kur'ânî öğretiyeye aykırı olarak değerlendirilmiştir.⁵¹⁷ Bunun örnekleri kitaplarda çoktur. Mesela Hz. Süleyman kıssasında bahsi geçen karınca ile ilgili verilen detayları burada söylemek yerinde olacaktır. Bu karıncanın total bir karınca olduğunu söyleyenler olduğu gibi,⁵¹⁸ iki kanatlı uçan karınca olduğunu çünkü Hz.

⁵¹⁵ Suyûtî, *Mübhemât*, 11; İbn Cemâa, *Gurerü't-Tibyan*, 200.

⁵¹⁶ Yasak ağaçla ilgili Mübhemâtü'l-Kur'ân eserlerinde geçen türlerden daha fazlası kaynaklarımızda yer almaktadır (Aydemir, *Tefsirde İsrailiyat*, 315-316).

⁵¹⁷ Albayrak, "Mübhemâtü'l-Kur'ân", 168; Erten, *Mübhemâtü'l-Kur'ân*, 78.

⁵¹⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 1062.

Süleyman döneminde karıncaların sineklere benzediğini söyleyenler de olmuştur.⁵¹⁹ Karınca hakkındaki spekülasyonlar bununla sınırlı kalmamıştır. Karınca anlamına gelen kelimenin (نَمْلَةٌ) Arapça’da her iki cins için de kullanılmasından dolayı karıncanın cinsiyeti tefsir kitaplarına konu edilmiş ve Ebû Hanife’ye (ö. 150/767) dayandırılan rivayete göre karıncanın dişi olduğu sonucuna varılmıştır.⁵²⁰ İsminin ne olduğu da tespit edilmeye çalışılmış, *Tâhiye* olabileceği söylenmiştir.⁵²¹ Bu tür rivayetler akla mantığa aykırıdır.

Hz. Süleyman’la ilgili konularda çoğu yerde akıl ve mantık dışı açıklamalara rastlamak mümkündür. “*Biz onun (Süleyman’ın) tahtının üzerine bir ceset bıraktık.*” (Sâd 38/34) Ayetteki cesedin kime ait olduğu ile ilgili bazı rivayetlere yer vermek istiyoruz. Bu ceset Sahr adında güçlü bir şeytanındır. Hz. Süleyman bir gün helaya girmek istediğinde yüzüğünü en sevdiği hanımı Cerâde’ye vermiştir. Bu durumu fırsat bilen şeytan Hz. Süleyman’ın kılığına bürünerek Cerâde’nin yanına gitmiş, “Yüzüğümü ver” demiş, kadın da vermiştir. Şeytan, yüzüğü parmağına takar takmaz cinler, insanlar ve şeytanlar ona boyun eğmişlerdir. Daha sonra Hz. Süleyman hanımına gelip yüzüğü istese de hanımı onun yalan söylediğini düşünmüştür. Hz. Süleyman durumu diğer insanlara anlatmaya çalışsa da kendisine inanan olmamıştır. Şeytan ise yüzük sayesinde Hz. Süleyman’ın tahtına kurulmuştur. Kırk gün sonra Allah, Süleyman Peygamber’e tahtını geri vermeyi murat ettiğinde, insanların kalbine şeytana karşı isyan hissini koymuştur. Böylece bazı insanlar Hz. Süleyman’ın hanımlarına onunla ilgili sorular sormuşlardır. Sorular sonunda şeytan durumunun açığa çıkacağını anladığı için yüzüğü denize atmış, bu sırada bir balık rast gelip o yüzüğü yutmuştur. Bu kırk günlük zaman zarfında Hz. Süleyman deniz kenarında hammallık yapıp geçimini temin etmektedir. Birgün bir adam

⁵¹⁹ Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, XVIII, 28; İbn Ebi Hâtim, *Tefsîru’l-Şur’âni’l-Azîm*, XI, 312; Suyûtî, *Dürri’l-Menşûr*, XI, 345.

⁵²⁰ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XII, 427.

⁵²¹ Suyûtî, *Müfhemât*, 80; İbn Cemâa, *Gureru’t-Tibyân*, 380; Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 1062; Mukâtil de karıncanın isminin Cermâ olduğunu kaydeder (Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, III, 299).

deniz kenarında balık tutmaktadır. Tuttuğu ballıkların içinde yüzüğü yutan balık da vardır. Hz. Süleyman adamın balıklarını eve taşımış bunun karşılığında adam kendisine tuttuğu balıklardan vermiştir. Hz. Süleyman balığı yardığında, balığın karnında daha önce kaybettiği yüzüğü bulmuş ve hemen parmağına takmıştır. Yüzüğü parmağına takar takmaz eski saltanatına kavuşmuş; insanlar, cinler ve şeytanlar tekrardan ona boyun eğmeye başlamıştır. Bu esnada şeytan kaçıp gitmiştir. Hz. Süleyman onu yakalatmak için arkasından askerler göndermiştir. Uzun takip neticesinde askerler şeytanı uyurken bulmuş ve üzerine kurşundan bina yapmışlardır. Böylece artık şeytan kaçamaz hale gelmiştir. (Başka bir rivayette de askerler onu Hz. Süleyman'a getirmişler. O da bir taş oyup şeytanı içine koymuş ve denize attırıştır.) Hz. Süleyman bir gün tahtının yanına geldiğinde bu şeytanın cesedini tahtının üzerinde bulmuştur.⁵²² Bu rivayetlerin isrâilî olduğu son derece açık olmakla birlikte gerçek olması mümkün olmayan, akla ve mantığa yatmayan bir sürü çelişki barındırmaktadır. Ayrıca bu kıssaya yer veren müfessirlerin bazıları şeytanın peygamber kılığına girmesinin mümkün olmadığını, bu bilgilerin Kur'an'a ters olduğunu söylemişlerdir.⁵²³

Akla-mantığa ters düşen mübhem yorumları da vakidir. Hz. Yusuf ile Mısır veziri hanımı arasında geçen olayda Hz. Yusuf'un masumiyetiyle ilgili "*Kadının ailesinden biri şahitlik etti.*" (Yûsuf 12/26) ayeti yer almaktadır. Burada şahitlik edenin, beşikteki küçük bir çocuk olduğu iddia edilmiştir.⁵²⁴ Bu haber akla, mantığa ters düştüğü gibi Allah'ın koyduğu kevnî kurallara da terstir. Mantık ve fizik kurallarıyla bağdaşmamaktadır. Ayetin devamında anlatılan şahitlik sadece müşahede edileni anlatmamakta, olayın

⁵²² Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân*, XX, 89-92; Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, 1115-1116; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, VII, 66-69; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, VII, 135-140; Suyûtî, *Dürri'l-Mensûr*, XII, 571. Benzer rivayetler için bkz. Zemaşerî, *Keşşâf*, V, 846-848; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, IV, 2069; Muhammed b. Muhammed Ebû Şehbe, *el-İsrâiliyyât ve'l-Mevdûât fî Kütübi't-Tefsîr*, Mektebetü's-Sünne, 4. Baskı, Kahire 1408, 270-271.

⁵²³ Se'âlibî, *Tefsîru's-Se'âlebi*, V, 67-68; Zemaşerî, *Keşşâf*, V, 848; Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, XIII, 465; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, VII, 68

⁵²⁴ Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân*, XIII, 105-106; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, IX, 399; Suyûtî, *Dürri'l-Mensûr*, VIII, 231.

aydınlatılması için ortaya konulmuş mantıklı ve tutarlı bir hüküm de barındırmaktadır. Bu; akıllı, bilgili ve hikmet sahibi bir insandan sudûr edebilecek bir davranıştır. Ayrıca olayın anlatılış şekline göre müciz bir durum gözükmemektedir Dolayısıyla böyle bir şahitliği beşikteki bir bebeğe nispet etmek akıl ve mantık ölçüleriyle izah edilemeyecek bir durumdur. Hasan el-Basrî, İkrime, Dahhâk ve Mücâhid'den gelen nakillere göre kralın kendisiyle istişarede bulunduğu şahit hikmet sahibi bir vezirdir.⁵²⁵ Bu yaklaşım diğerine göre daha isabetli gözükmemektedir.

Belensi de geçen aktarılan bir rivayete göre Hz. Âdem'e melekler Ebû Beşer ismini vermiştir. Zayıf bir rivayete göre de Hz. Muhammed'e nispet edilerek Ebû Muhammed diye isimlendirilmiştir.⁵²⁶ Bu rivayetin altında yatan sebep son peygamber Hz. Muhammed'i yüceltmek amacı taşısade de akla ters abartılı bir durum olduğu aşikârdır.

Benzeri örneklerin çoğaltılması mümkündür. Bu tür açıklamalar farklı yazarlar tarafından Kur'ân'a, akla ve mantığa ters olması sebebiyle eleştirilmiştir.⁵²⁷ Neticede mübhemleri belirlemek adına aktarılan rivayetlerde Kur'ân'a ve akla aykırı bilgilerle zorlama manalar ihdas edilmesi, konunun tenkid oklarına maruz kalmasına sebep olmuştur.

2.3.5. Arap Dili ve Vakıya Aykırılık

Arapça indirilen bir Kur'ân'da, bu dilin kurallarını en iyi şekilde kullanmıştır. Bundan dolayı mübhem kelimeler dilin kâidelerine uygun anlamlar içermelidir. Ancak mübhemlerin açıklamalarından bunun zıddı örnekleri görmek mümkündür.

“*Hapishanede birkaç sene kaldı.*” (Yûsuf 12/42) ayetinde geçen *birkaç* (بضع) kelimesi üç ile dokuz arasındaki sayıları ifade eder.⁵²⁸ Bu sürenin on iki veya on altı yıl

⁵²⁵ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, XIII, 109-110; İbn Ebi Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azim*, IX, 401-402; Suyûtî, *Dürri'l-Mensûr*, VIII, 232-233.

⁵²⁶ Belensî, *Şilatü'l-Cem'*, I, 131.

⁵²⁷ Albayrak, “Mübhemâtü'l-Kur'ân”, 168-169; Erten, *Mübhemâtü'l-Kur'ân*, 78-82; Öztürk, “Mübhemâtü'l-Kur'ân ve İmamiyye Şiası”, 125; Abdurrahimoğlu, “Zemahşeri'nin Mekânla İlgili Mübhem Ayetler Hakkındaki Görüşleri”, 208.

⁵²⁸ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, I, 144.

olduğu söylenmiştir.⁵²⁹ Bu bilginin yanlış olduğu aşikârdır. Çünkü Arap dili açısından imkânsızdır.

“*Ne zaman onlarla bir anlaşma yapsalar içlerinden bir grup (ferîk) ahdi bozarlar.*” (Bakara 2/100) ayetindeki grup (فَرِيقٌ) kelimesi ile ilgili yanlış bir belirleme söz konusudur. İbn Abbas’tan nakledilen bir rivayete göre bu kelimedden maksat Malik b. Saf’r’dır. (ö. ?)⁵³⁰ Bu açıklamaya göre grup kelimesinden sadece bir kişi anlaşılmalıdır. Ancak kelimenin barındırdığı mananın birden fazla kişiye delalet etmesi gerekmektedir.

“*Gerçeği inkâr edenler ansızın saat gelinceye ya da kısır günün azabı gelinceye kadar kafirler şüphe içinde olacaklardır.*” (Hacc 22/55) ayetinde *Kısır gün* olarak tercüme edilen يَوْمٍ عَقِيمٍ kendisinden sonra başka bir günün olamayacağı manasını barındırmaktadır. Siyakından kıyamet gününden bahsedildiği anlaşılan bu ifade Mübhemâtü’l-Kur’ân kitaplarında Bedir Gazvesi’nin olduğu gün şeklinde açıklanmaktadır.⁵³¹ Halbuki vakıa bu anlamın aksinedir. Bedir gününden önce bütün insanlar Müslüman olmadığı gibi o günden sonra da inkârcılık varlığını devam ettirmektedir.

Vakıaya ve Arap dili kaidelerine aykırı olarak arzedilen bu tür yorumlar mehtevasındaki yanlış bilgilerden ötürü tenkid edilmiştir.⁵³²

Hâsılı buraya kadar mübhemlerin izahında eleştirilebilecek bazı yönler ele alındı. Eleştirilerin bununla sınırlı değildir. Yukarıdaki örneklerde de gördüğümüz üzere eleştirilerin belli oranda haklılık payı vardır. Bununla birlikte şu da bir gerçektir ki mübhemleri açıklayan rivayetlerin tamamı bu sorunları içermemektedir. Ayrıca bu durum mübhemleri belirlemenin külliyen gereksiz bir uğraşı olduğunu göstermez. Kur’ân’ın belirsiz ifadelerini bilmeye çabalamak anlama hadisesinin bir parçası olarak karşımızda durmaktadır. Çünkü Kur’ân sadece kelime ve cümle bilgisiyle anlaşılabilir bir kitap

⁵²⁹ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azim* IX, 452; Suyûtî, *Müfhemât*, 62.

⁵³⁰ Süheylî, *Ta’rif*, 12; Belensî, *Şilatü’l-Cem’*, I, 166; Suyûtî, *Müfhemât*, 18.

⁵³¹ İbn Cemâa, *Gureru’l-Tıbyân*, 354; Suyûtî, *Müfhemât*, 78.

⁵³² Albayrak, “Mübhemâtü’l-Kur’ân”, 170; Erten, *Mübhemâtü’l-Kur’ân*, 83-86; Öztürk, “Mübhemâtü’l-Kur’ân ve İmamiyye Şiası”, 125-126; Abdurrahimoğlu, “Zemahşerî’nin Mekânla İlgili Mübhem Ayetler Hakkındaki Görüşleri”, 208.

değildir. Arkasındaki kültürel alt yapıyı bilmek de gereklidir. Bu sebeple barındırdıkları sorunlardan dolayı rivayetleri külliye yok saymak yerine bu tür rivayetleri süzgeçten geçirecek çalışmalar yapmak daha uygun gözükmektedir.

2.4. Çağdaş Dönemde Mübhemâtın Güncel Olaylara Tatbiki: *Sebîlü'r-Reşâd Dergisi* Örneği

Yorum salt metinle ilgili bir olay değil, yorumcunun kendi tarihî bağlamıyla da ilintilidir. Zaman, mekân ve geçmişteki tecrübelerinin değişmesine bağlı olarak yorum da değişebilmektedir. Bu durum doğal olmakla beraber yorumlanan nesne Kur'ân olunca Kur'ân'ın tarihine ve metnine sadık kalınmadığında ayetin kastından uzaklaşılır.

Klasik dönemde çoğunlukla mezhebî kaygılarla ayetlerin gündelik hadiselere tatbik edilmesi, farklı amaçlarla tarihin her döneminde karşılaşılabilen bir durum olmuştur. Osmanlı son dönem tefsir anlayışının özelliklerinden biri tefsirde Kur'ân'ın anlamını ortaya koymaktan ziyade *ayetlerin güncelleştirilmesi* şeklinde adlandırılabilir bir ameliye ile onu belli somut ve güncel hadiselerle irtibatlandırmasıdır.⁵³³ Osmanlı'nın son döneminde Batı'nın üstünlüğü İslam dünyasının sancılı bir sürece girmesine neden olmuştur. Bu süreç Müslümanların kendilerini sorgulamalarını sağlamıştır. Bunun neticesinde kurtuluşun Kur'ân ile sağlanacağı görüşü ağırlık kazanmıştır. Bu bakış açısıyla kağıda dökülmüş çok fazla ayet yorumu vardır. Burada *Sırât-ı Müstakîm/Sebîlü'r-Reşâd Dergisi* yazılarına örnek teşkil etmesi açısından yer verilmiştir.

Dergi ilk olarak *Sırât-ı Müstakîm* ismiyle Ebü'l-Ulâ Zeyne'l-Âbidîn (ö. 1957) ve Eşref Edip (ö. 1971) tarafından 14 Ağustos 1324/1908 tarihinde yayın hayatına başlamıştır. Baş yazarlığını merhum Mehmet Akif Ersoy (ö. 1936) üstlenmiştir. 1912

⁵³³ Mehmet Ünal, “Sırât-ı Müstakîm ve Sebîlü'r-Reşâd Dergilerinde Yayımlanan Kur'ân ve Tefsirle İlgili Çalışmalar”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. IX, S. 2, Diyarbakır 2007, 121; Mertoğlu, *Osmanlı'da II. Meşruiyet Sonrası Modern Tefsir Anlayışı*, 59-60.

senesine kadar *Sırât-ı Müstakîm* adıyla basılmıştır. Bu tarihten sonra 183. sayıdan itibaren *Sebîlü'r-Reşâd* olarak yayınlarına devam etmiştir. 13 yıl da bu isimle yayın yaptıktan sonra 1925'te basımına ara verilmek zorunda kalmıştır. 1948 yılına gelindiğinde umûmi istek üzerine tekrar yayın hayatına başlamış, 1965 senesine kadar devam etmiştir.⁵³⁴

Dergi siyasî olarak Meşrûtiyet yönetiminin ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yanında ve istibdat adı verilen II. Abdülhamid (ö. 1918) yönetiminin karşısında yer alan bir yayın organıdır.⁵³⁵ Derginin milliyetçilik hareketlerinin yaygınlaştığı, Trablusgarp, Balkan ve Dünya savaşlarından peş peşe alınan ağır yenilgilerle Osmanlı Devleti'nin yavaş yavaş parçalanmaya sürüklendiği dönemlerde yayın hayatını sürdürmüştür. Bu itibarla gündelik siyaset derginin gündemine taşınmıştır. Dinin doğru bir şekilde halka ulaştırılmasını amacındadır. Bunun için İslam'ın çağın anlayışına uygun sade bir Türkçe ile anlatılması hatta Kur'ân'ın Türkçe tercümesinden yanadır.⁵³⁶ Derginin başyazarı Mehmet Akif Ersoy derginin ayetleri açıklamadaki yöntemi hakkında şunları söylemektedir.

“1-Ulum ve fûnûna, tarihe, hayat-ı içtimâiye ve maîşetimize temas eden bazı âyât-ı celile mevzu-i bahis edilerek dirayeten ve rivayeten mütalaa edilecek ve sâir lisanlarca bu yolda yazılan âsâr-ı mühim görülen ve nikât-ı ma'rûzaya tevâfuk eden yerleri tercüme olunacaktır. İrab ve binâdan tahlîlât-ı nahviyyeden bahsetmek için mecmuamızın hacmi müsaid bulunmadığından yazılacak makalelerde mümkün mertebe ulûm-i arabiyenin nazariyyâtından sarf-ı nazar ile netâic-i ameliye üzerinde i'mal-i fikr edilecektir...

2-Mesâlik-i tefsîriye ve bu bâbda yazılan âsâr ve müellefât, ilm-i tefsîrin aksâmı ve tarihi, müfessirîn-i kirâmın tercümelere ve tarz-ı tefsir ve meslekleri hakkında tedkîkât ve tettebbûât icra edilecektir.

3- Zamanımızda tefsîr-i şerîf tahsilinin hayli tedennî etmiş olduğu malumdur. Adeta Kur'ân-ı Kerîm'i bilmek, anlamak ehemmiyetsiz, fâidesiz bir iş gibi telakki olunmağa başlamıştır.

Ortada Kur'ân-ı Kerîm artık anlaşılmiş haşa daha bilinecek bir yeri kalmamış gibi bir zehâb-

⁵³⁴ Abdullah Ceyhan, *Sırât-ı Müstakîm ve Sebîlürreşâd Mecmuaları Fihristi*, DİB Yay., Ankara 1991, s. viii.

⁵³⁵ Mertoğlu, *Osmanlı'da II. Meşruiyet Sonrası Modern Tefsir Anlayışı*, 64.

⁵³⁶ Mertoğlu, *Osmanlı'da II. Meşruiyet Sonrası Modern Tefsir Anlayışı*, 38-39.

ı bâtil türemiştir. Bir mantık kitabı ile senelerce uğraşıldığı halde talebe-i ulûmun *Celâleyn* malumâtı kadar olsun tefsîrden bîbehre oluşu şüphesiz pek büyük kusurdur.

İşte bu mülahazalardan dolayı mecmuamız mümkün mertebe tefsîr-i şerîf ilminin ihyasına çalışacak, mektep ve medreselerimizde tedris edilmesine terğîb etmekten hâlî kalmayacak, bu bâbda ayrıca makaleler neşredilecektir.... Bilhassa bütün mekteplerimizde, medreselerimizde tefsir-i şerif dersleri ve usûl-i tedrisleri hakkında tenkidler yazılacak, talebenin bu bâbda her türlü haklı şikayetleri enzâr-ı âmmeye arz edilecektir.

Vallâhu hüve'l-Müste'ân"⁵³⁷

Bu yazılanlar değişen dünya karşısında Osmanlı topraklarında yeni bir tefsir anlayışının benimsendiğinin sinyallerini vermektedir. Ayrıca defaten bu düşünceyi destekler nitelikte, bu tefsir anlayışında gelenekteki tefsirlerde kağıda dökülen yazıların birçoğunun yer almadığını buna mukabil tamamen sırt çevrilmediğini anlatmaktadır.⁵³⁸

Derginin çalışmamıza konu olan tarafı mübhemâtı yorumlamada sergilediği tavırdır. Çünkü yayınlandığı dönemde, mübhemâtın tayini konusunda, siyasî olayların etkili olduğu görülmektedir. Özellikle yaşanan olumsuz hadiselerde çözümünü Kur'ân'da aranmasının bir sonucu olarak mübhemlerin güncel medlulleri tayin edilmeye çalışılmıştır.

Derginin yazarlarından Mehmet Ferîd (ö. ?) "*Hep birlikte Allah'ın ipine sıkıca sarılın ve ayrılığa düşmeyin... Sakın ayrılığa düşenler gibi olmayın.*" (Âl-i 'İmrân 3/103, 105) ayetini açıklarken dönemin istibdat ve meşrutiyet yönetimiyle bağlantı kurar.

"Nâmus ve vicdân, fazl ve irfân, cehlin tuğyânına kaldığından efrâd-ı millet arasında büyük tefika var idi. Meşrûtiyet ilân olunca o istibdâd ber taraf edildi. Bütün Osmanlılar vahdâniyet-i ilâhiyeye kâsem ile bir ittihâd-ı millî teşkil olundu. Şimdi *وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا* وَا تَقَرَّبُوا سırr-ı celili tecelli etmek ve ana tevfiik-i hareket olunmak için kaviyyen bu habl-i meşrutiyete i'tisâm ve temessük...icâb eder."⁵³⁹

⁵³⁷ Mehmet Akif Ersoy, "Tefsîr-i Şerîf", *SR*, C. I, S. 8, aded: 1-183, (19 Rebiülevvel, 1330/24 Şubat 1327), 5-6.

⁵³⁸ Mehmet Akif Ersoy, "Üçüncü Mev'iza", *SR*, C. II, S. 9, aded: 50-232, (14 Rebiülevvel 1331/7 Şubat 1328), 408.

⁵³⁹ Mehmed Ferîd, "Teferruk Temeyyüz", *SM*, C. II, S. 29, (25 Safer 327/5 Mart 325), 42.

Böylece *Allah'ın ipine sıkıca sarılanları* kendileri gibi meşrutiyeti savunalar, *ayrılığa düşenleri* ise istibdat yönetimini savunanlar gibi bir yoruma kapı aralamaktadır. Alay Müftüsü Mehmed Fahreddin de (ö. ?) aynı ayetteki *Allah'ın ipine sıkıca sarılanlar ile ayrılığa düşenleri* gündeme uyarlı bir şekilde açıklar:

“Ey Müslümanlar! Hablullâhi'l-Metîn olan Kur'ân'ımıza sımsıkı sarılınız! O düstûr-ı ezelden, o hüden lil müttâkinden ayrılıp da düçâr-ı tefrika olmayınız. Yâd ediniz, gözünüzün önüne getiriniz o kara günleri, o eyyâm-ı felâketi. Siz birbirinize düşmân idiniz. Siz yek diğeriniz aleyhinde hafiyelik eder, jurnaller verir, hânûmânlar yıkar, aileler, ocaklar söndürürdünüz... Allah sizin kalplerinizi telîf etti. Sizi Kur'ân-ı Kerîm'in etrafında topladı. Sizi barıştırdı, öpüştürdü. Gözyaşları dökerek (ya ölüm ya hürriyet) diye Kur'ân'ımı öptünüz. Üzerine el basarak yeminler verdiniz. Ve o sayede hür olarak 10 Temmuz sabâhu'l-hayr-ı inkılabına dahil oldunuz...”⁵⁴⁰

Müslümanların yaşadıkları sosyal ve siyasî sıkıntılarının artması kendisini hissettirir. Derginin tefsir yazılarındaki satırlar bu sıkıntılardan kurtuluş için çareler arayan bir konumdadır. Ancak bu durum mübhemâtın yorumunu güncelleştirerek bazı suistimallere de sebep olmuştur. Mesela Balkanlar'daki İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bölgedeki ordu gücünü kullanarak II. Abdülhamid'e tekraren Kanun-i Esasi'yi yürürlüğe koyduran 10 Temmuz İnkılabı olarak bilinen (10 Temmuz 1324/23 Temmuz 1908) olaydan bir gün sonra Manastırlı İsmail Hakkı (ö. 1912) şu ayeti yazı konusu edinir. “*Hatırlayın ki, bir zamanlar yeryüzünde azdınız. İnsanların sizi yakalayıp sürmesinden korkuyordunuz. Allah size yurt verdi. Yardımıyla sizi destekledi. Size temiz rızıklar verdi. Umulur ki şükredersiniz.*” (Enfâl 8/26) Bu ayeti o tarihlerin gündemine göre yorumlar. *Az olan halkı* kendileri gibi düşünenler, *insanları yerinden sürüyenleri* de II. Abdülhamid ve taraftarlarına hamletmektedir.

“Şimdi bu âyet-i celîle bizim hakkımızda o kadar kâbil-i tatbiktir ki buna hayran olmamak kâbil değildir. On Temmuz'dan önceki halimizi düşünün. Ne kadar az idik. Hele hakkâniyet

⁵⁴⁰ Mehmed Fahreddin, “Tevhîd ve İttihât”, *SR*, C. I, S. 8, aded: 7-89, (1 Cemâziyelevvel 1330/5 Nisan 1328), 122-123.

tarafatları az, hamiyet tarafatları çok... bîçareler neler çekiyorlardı... Şimdi *وَأَذْكُرُوا إِذْ أَنْتُمْ قَلِيلٌ مُسْتَضْعَفُونَ فِي الْأَرْضِ*: düşünün ne kadar zaif ne kadar bîçare idiniz. İki üç kişi bir yere gelemiyordu. Tekkelere gidilemez, camilerde hafiyeler takip ederdi. Hafiyeler, jurnaller etrafınızı sarmıştı. *تَخَافُونَ أَنْ يَتَّخِطُّكُمْ*: Nâsın ansızın sizi yakalayıp götürmesinden korkar idiniz. Her dakika mevte mahkûm idiniz. Sorusuz, sualsiz istibdada kurban oluyordunuz. Hala öyle misiniz? Hayır! Çünkü *فَلَوْ بِكُمْ وَآيَاتِكُمْ بِبَصْنِهِ* Allah sizi ihyâ etti. Size Me'vâ verdi. Mekâr-u menzîl sahibi oldunuz. Yani vatanınıza sahip oldunuz. ‘Vatan’ demeye hak kazandınız. Hürriyete, lisana mâlik oldunuz.”⁵⁴¹

Dergi mübhemlerin izahında Osmanlı’nın son demlerinde yaşanan, uzun süre gündemi meşgul eden 31 Mart Vakası’na da atıflarda bulunmuştur. “*Allah ibret olması için şöyle bir beldeyi örnek veriyor: Oranın halkı emniyet ve huzur içindeydi. Rızkı her taraftan bolca geliyordu. Onlar ise nankörlük ettiler. Allah da onlara açlık ve korkuyu tattırdı.*” (Nahl 16/112) Manastırlı İsmail Hakkı bu ayeti II. Abdülhamid’in tahttan indirilmesine atfederek yorumlarken söz konusu *beldeyi* Yıldız Sarayı şeklinde açıklamış, *nimete nakörlük edenleri* ise yöneticiler ve onlara körü körüne tâbi olanların olduğunu ima etmiştir.

“Karye-i Mebhûs-i anhâyı tayinde birkaç rivayet vardır. Fakat bi’aynihâ bilinmesine lüzum yoktur. Câ-yı itibâr-ı ikâz olabilmesi için ahvâl ü avârızını bilmek kâfidir. Kur’ân’-ı Kerîm’den maksat da budur. Müfessirîn-i izâmın beyân ettikleri vechile, vaktiyle Mekke-i Mükerreme ahâlisi, sanâdîd-i Kureyş bu mesele-i medrûba mevrîd olmuşlardı. Bugün de Yıldız karyesi, rüesâ-yı istibdâd tamamen bu âyet-i celîleye mâkes, hâvî olduğu ahvâl-i habîse ve elîmeye meclâ-yı ibretnüma olduğu vareste-i inbâdır... Onlar yalnız bu mevki-i âlînin hâmîsi ve bil cümle hukûk-ı İslâmiyenin ve insâniyenin mâhîsi olan zâtın o emr ve icraâtine âlet oldular. Her emr ve fermânına körü körüne, âdetâ perestîş mertebesinde tâbi olup memleketin, milletin, koca bir devletin mahv ve izmihlâline yollar açtılar, sebep ve vesâitler hazırladılar.”⁵⁴²

⁵⁴¹ Manastırlı İsmail Hakkı, “Mevâ‘iz”, (Ders: 52), *SM*, C. II, S. 28 (11 Safer 327/19 Şubat 324), 31.

⁵⁴² Manasrlı İsmail Hakkı, “İbret-i ‘Azime”, *SM*, C. II, S. 36, (23 Rebiülâhir 327-30 Nisan 325) s. 145-146.

Manastırlı İsmail Hakkı'nın sert yorumları bununla da kalmaz. Kafirlerin yaptıklarının cezasını göreceğinden bahseden “*Hesap gününü unutmalarından dolayı onlar için şiddetli bir azap vardır.*” (Sâd 38/26) ayetinin mübhem muhataplarını istibdat yönetimi taraftarlarına, “*Allah ve rasûlüne karşı savaşın ve yeryüzünde fesad çıkarılanların cezaları...*” (Mâide 5/33) ayetini dönemin jurnallerine ithaf eder.

“Sa‘i bi’l-fesâd olanlar ise este‘îzübillâh فساد الأرض وَيَسْعُونَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا
âyet-i celilesi mücebinece cezâ-i dünyevîye, cinayetleri derecesine göre katl ve salbu nefy gibi ukubât-ı elimeye müstehak bulunurlar. Devr-i Hamîdî’de jurnalcılığı iltizâm edenler mahza bu fikr-i fâsid ile âmil oldukları için verdikleri jurnallere akl u hayale gelmeyen ihtimaller, hânümân söndürecek iftiralar derç ederlerdi. Ta ki bu sayede arzu ettikleri tesirât-ı mefsetet karîneyi görünsünler ve ihtirâsât-ı behîmiyelerine kavuşarak karîru’l-ayn olsunlar. Nasıl ki gördüler de oldular. Fakat nass-ı sâlifü’z-zikr-i furkânîye misdâk olarak âkibetü’l-emr ‘ale’l-ekser cezâ-ı layıklarını da buldular.”⁵⁴³

Aynı ayetteki mübhemâtı gündemle bağlantılı olarak yorumlayan sadece Manastırlı İsmail Hakkı değildir. Dönemin Şeyhülislam’ı 31 Mart Vakası’nın akabinde yayınladığı Beyânnâme yazısında “*Siz insanlar içinden çıkarılan hayırlı ümmetsiniz, insanlara iyilik yapar kötülükten alıkoyarsınız.*” (Âl-i ‘İmrân 3/110) ayeti bağlamında mübhem muhatabı Osmanlı halkı olarak yorumlarken, bu vakayı tertipleyenlere verilecek cezaları meşrulaştırmak için “*Allah’a ve rasûlüne savaş açanların cezası...*” (Mâide 5/33) ayetini delil gösterir.

“كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ”
hükümeti murâkibe-i kâffe-i müminîne vaciptir. Ve رَعَايَتِهِ عَنْ رَسُولٍ وَكُلُّكُمْ مَسْئُولٌ عَنْ رَعَايَتِهِ hadîs-i şerîfi mucibince milletin her ferdi hisse-i hâkimiyetinden mes’ûl olduğuna göre kavânîn-i ilâhiye ve menâfi-i milliyeye muhâlif hareketle nüfûz-ı hükümetin sû-i isti‘mâle uğramasına mûmâniya’at-ı âmme üzerine lâzım olmak mes’ûliyyetinin netâic-i zarûriyesindedir...

اِنَّمَا جَزَاُ الَّذِيْنَ يُحَارِبُوْنَ اللّٰهَ وَرَسُوْلَهُ
âyet-i celilesinde vasf olunan zümre-i hâsıraya dâhil olur. Bu zümre hakkında ukûbat o gibi mütecâsir, mütecâvizler hakkında eşed cezâ ile mücâzât-ı

⁵⁴³ Manastırlı İsmail Hakkı, “Casusluk, Hafiyelik Sıfât-ı Laînesi (Maba‘d)”, SM, C. II, S. 45, (27 Cemaziyelahir 327/2 Temmuz 325), 290.

hükümetçe mukarrar olunduğundan hüsn-ü müâşiret lüzumunun bir lisân-ı müessirle avâm-ı nâsa tefhimi ve tezvirât-ı mefsedetkârânede bulunacak işrâba kapılmamaları için halkın lâ yenkatı‘ irşâd ve ta‘limi tenbih ve tavsiye olunur.”⁵⁴⁴

Mübhemâtın gündelik siyasete dönük yorumlanmasına başka bir örnek de yine derginin sert dilli yazarlarından Manastırlı İsmail Hakkı’nın kaleminden dökülür. “*Eğer bir şey hakkında ihtilafa düşerseniz Allah’a ve Rasûlüne koşun.*” (Nisâ 4/59) ayetini konu edindiği yazısında şey’ kelimesinin medlulünü istibdad yönetimine atfederken ağır ithamlardan kaçınmaz. Allah ve Rasûlü’ne koşmayı kânûn-i esâsinin yürürlüğe girmesi olarak değerlendirir:

“Adaletle hüküm etmek nedir? İki hasım gelecek hâkimin huzuruna orada söyleyecekler. Hakkın var mı? İşte adâlet mahkemesi! Gel deniliyor! Artık sızıltıya mahal kalır mı? Her şey hür. Yazacak, gezecek, ticaret edecek, kimse karışmayacak.

Böyle miydi evvel? Bir âdem bir yere gidemiyordu. Şehir içinde gezemiyordu. Bir polis hemân yakasına çatardı. ‘Bir hafıye müvellesinin şerrine düşmeyeyim’ diye bin türlü itinâlar. Ne soru var ne suâl. Eğer ednâ bir polis âlî bir adamı jurnal ederse artık o memleketin halini anlamalı. Amân yâ Rabbi! Bu kadar zaman nasıl susmuşuz...

Pâdişâh tekrâr kânûn-i esâsinin tatbikini emretti de bu mezâlimden kurtulduk. Kânûn-i esâsi ki kânûn-i ilâhî demektir.”⁵⁴⁵

Aynı şekilde “*Aranızdan sadece zalimlere dokunmakla kalmayacak fitneden sakının.*” (Enfâl 8/25) ayetindeki *fitne* mübhemdir. Mehmet Akif Ersoy bunu kendi tarihinden okumaktadır. Ancak o yukarıdaki yazarlar gibi doğrudan kişilere değil duruma odaklanır. Fitneyi kendi döneminde yaşanan olaylarla bağlantı kurarak açıklar.

“Yazıklar olsun ki kendilerinin pek sağlam Müslüman olduklarına kâil olan çoğumuz bu tehdîdlerden bu ihtârlardan zerrece müteessir, hatta haberdâr değil! Hayatlarını bizim ölümümüzde arayan yabancı milletlerle yabancı hükümetlerin aramıza serpiştirdiği nifâk, fesâd, kavmiyet, cinsiyet ve ırk davalarını; hülâsa vahdet-i milliyemizi perişan edecek her türlü esbâb-ı izmihlâl tohumlarını bir an evvel büyötmek bir an evvel mahsul verecek devre-

⁵⁴⁴ Şeyhülislam Mehmed Sahib, “Beyânnâme II”, *SM*, C.II, S. 51, (1 Şaban 327/13 Ağustos 325), 385, 387.

⁵⁴⁵ Manastırlı İsmail Hakkı, “Mevâiz”, (Ders: 47), *SM*, C. I, S. 6, (5 Ramazan 326/18 Eylül 324), 94.

i kemâline getirmek için o kadar faaliyet gösteriyoruz ki... Ey cemâat-i Müslümîn, Allah için geliniz. Bu tefrikalara, bu kavmiyet, bu lisân, bu bilmem ne gürültülerine nihâyet veriniz. Çünkü tehlike olanca şiddetiyle her taraftan yüz göstermeye başladı.”⁵⁴⁶

Sonuç olarak *Sebîlü'r-Reşâd Dergisi*'nin bazı Kur'ân ayetlerini o dönemdeki somut olaylara tatbik ederek bazı mübhemlere güncel medluller tayin ettiği görülmektedir. Her ne kadar bu durumun altında yatan en önemli etken Kur'ân'ın her dönem hitap eden ilahi bir kitap oluşu ve yaşanan sorunlara Kur'ân eksenli çözümler getirme gayret ve arzusu yatıyor olsa da ayetin orijinal bağlamından koparılması sorun oluşturmaktadır. Özellikle Allah'a karşı inkârlarından dolayı olumsuz özellikler yüklenilen kişileri konu edinen ayetlerin siyasî Müslüman rakiplere hamledilmesi buna mukabil olumlu davranışları övülen kişilerden söz eden ayetlerin siyasî Müslüman yandaşlara tatbik edilmesi, maksatlı ve yanlı bir tavrın sonucu olarak kabul edilebilir.

⁵⁴⁶ Mehmet Akif Ersoy, “Tefsîr-i Şerif (Tefsîr-i Sûre-i Enfâl 25)”, *SR C. II-IX*, S. 31, aded, 213 (22 Şevvâl 1330/20 Eylül 1328), 82.

SONUÇ

Bir tefsir terimi olarak mübhem; Kur'ân'da kime yahut neye işaret ettiği tayin edilmemiş zamir, ism-i mevsûl, ism-i işaret, cins isimler gibi belirsiz ifadelerle denilir. Mübhemlerin önemli bir kısmını 'hitâbî mübhemler' diye adlandırdığımız Kur'ân'ın sözlü hitap oluşuna has olarak nüzûl dönemi muhatapları oluşturmaktadır. Diğer kısmını da kıssâî mübhemler şeklinde tabir ettiğimiz kıssalarda anlam boşlukları oluşturmaktadır.

Mübhemlerin tefsir edilmesinin selef âlimlerinin nezdinde sahabeye kadar uzanan bir geçmişi olduğu, sahabenin buna çok önem verdiği kanaatinin aksine nüzul döneminde ciddi bir mübhem arayışının olmadığını, sahabilerin Hz. Peygamber'e sordukları soruların farklı alanlarda olduğu bilinmektedir. Bunun altında yatan en önemli neden, vahyin nüzulüne sebep olan olaylara vakıf olmalarıdır. Bu ayrıcalıklarından dolayı onlar nüzûl dönemine ait mübhemleri (sınırlı birkaç örnek dışında) merak konusu yapma ihtiyacı hissetmemişlerdir. Kıssalarla ilgili mübhemlerde de aynı tavrı sergilemiş, kıssaların anlatımındaki amaca yönelmişlerdir. Mübhemlerle ilgili merak, vahyin ilk dolaylı muhatapları olan tabiûnla kendisini göstermektedir. Mübhemât müktesebatının temeli sahabenin tabiûna aktardığı açıklamalara dayanmaktadır. Bu açıklamalar zamanla tefsirlerde, Müşkilü'l-Kur'ân, Esbâbu'n-Nüzûl kitaplarında yerini almıştır. Hicrî ikinci asırda mübhem ifadelerle has bir tasnife gidilmemiştir. Erken dönemden itibaren tefsir kitaplarında açıklamasına yer verilen mübhemât, h. 6. asırdan itibaren ayrı bir ilim olarak Kur'ân ilimleri arasındaki yerini almıştır.

Genel hatlarıyla klasik ve çağdaş dönem olarak ikiye ayırdığımız çalışmamızda mübhem yorumları arasındaki farkı görmek için mukayeseli bir araştırma yaptık. Klasik dönem tefsirlerinde mübhem bilgisi tefsirinin olmazsa olmazı konumundadır. Özellikle erken dönem rivayet tefsirlerinin ekserisi mübhem bilgiyle doludur. Mübhemleri

açıklayan rivayetler çoğu zaman doğrudan tefsir rivayeti olarak görülmüştür. Bundan dolayı müfessirler açıkladıkları ayetleri mübhem olarak gördüklerine dair bir lafız kullanmamışlardır. Hemen her türlü mübhem bilgisini bulacağımız klasik dönem tefsirlerinde müfessirler; kıssâî mübhemlerde ayetin maksadının ders çıkarma olduğuna, hitâbî mübhemlerde ise ayetin nâzil olmasına sebep olan kişi ve olaya hasredilmemesi gerektiğine sıkça vurgu yapmıştır. Çağdaş dönemde ise Kur'ân'ı, lafzı üzerinden anlama çabaları mübhem bilgisine lüzum olmadığı düşüncesini oluşturmuştur. Gelenekte müfessirlerin ara ara hatırlattığı kıssalardan ders çıkarılması amacıyla bazı konuların mübhem bırakıldığı, hedeflenen amacın hâsıl olması için mübhemlerin belirlenmemesi gerektiği fikri daha sıklıkla işlenmiş hatta gelenekteki müktesebât bu yönden eleştirilmiştir. Özellikle rivayetlerden kaynaklı sorunlardan ve mübhemlerin belirlenmesinin evrensel manaları gölgede bırakacağı şeklindeki düşüncelerden ötürü mübhemâtın açıklanmaması gerektiği savunulmuşsa da bunlar teorik bir söylem olmaktan öteye gidememiştir. Çünkü İslam alimleri nezdinde kabul görmüş tefsirlere baktığımızda mübhem bilgisinin kullanımı klasik döneme göre azalmış, ayetleri çevreleyen yorum halesi artmış olsa da müfessirler mübhemleri açıklama da nakillere itimat etmeye devam etmiştir. Bu bilgilere dayanarak mübhem bilgisini aktarmadan mübhemler üzerinde yorum yapmanın doğru bir yaklaşım olmayacağını belirtmek gerekir. Mübhemleri açıklamada sahabe ve tabiûn nezdindeki ilk anlamlarına dayanmak ayetin daha isabetli tefsir edilmesini sağlayacaktır. Bu tutum, ayetler üzerinden yorumlar geliştirilmesini kısıtlayıcı bir durum da değildir. Aksine ayete barındırmadığı manaları yüklemenin ve ayetlerin istismarına yol açacak keyfi yorumların önüne geçen bir tarafı vardır.

Bir ilim olarak Mübhemâtü'l-Kur'ân'a ait eserlere baktığımızda bu alandaki külliyyât h. 6. asırda Süheylî (ö. 581/1185) ile başlamaktadır. Süheylî'nin yazdığı kitap Esbâbü'n-Nüzûl'ün fihristi niteliğinde hazırlanmış olup kitapta çoğunlukla sebep-i nüzûl rivayetleri kullanılmıştır. Kendisinden sonra bu alanda vücuda getirilen eserler

Süheylî'nin başlattığı çizgide devam etmiştir. Bu konuya yönelen her âlim, bir öncekinin ele almadığı bazı ayetleri ekleyerek zeyl türünde eserler oluşturmuşlardır. Kitaplarda mübhemlerin açıklamaları yüzeysel bir şekilde ele alınmış, ele alınan ayet sayıları dışında usul ve içerik yönünden farklılık olmamıştır. Aralarındaki farklılık ele aldıkları ayet sayılarında kendini göstermiştir. Bu durum mübhem mefhumunun öznel olduğunu ortaya koyduğu gibi tefsirde bir kayda değer katkısının olmadığını da göstermektedir. Çağdaş dönemde literatüre Mübhemâtü'l-Kur'ân kitapları olarak kaydedilen kitaplar ise garîbü'l-Kur'ân kavramına uygun bir metodla hazırlanmış Kur'ân sözlüklerine benzer bir yapıdadır. Bu kitaplarda mübhem kavramı, kelimenin içerdiği mana ile ilgili belirsizlik olarak işlenmektedir. Bu değişim ulûmu'l-Kur'ân kitaplarına yansımamıştır. Bu sebeple bu kitapların isminde geçen mübhem/übhime kelimesinden hareketle tasnifte bir hata yapıldığı kanaati ağır basmaktadır. Bu hatanın düzeltilmesi, bu kitapların sonraki dönemlerde garîbü'l-Kur'ân kitapları arasında kaydedilmesi isabetli olacaktır.

Mübhemâtü'l-Kur'ân'ın seyrini görmek için araştırdığımız bir diğer alan Kur'ân İlimleri ya da Tefsir Usulü ismi taşıyan, ulûmu'l-Kur'ân'ı bir araya getirmeyi amaçlayan kitaplardır. Mübhemât, Necmeddîn et-Tûfî'den (ö. 716/1316) önceki ulemânın nezdinde tefsirin bir problemi olarak görülmemiştir. İlk kez Necmeddîn et-Tûfî'nin kitabında ayrı bir konu olarak ele alınmıştır. Onun ele aldığı mübhemât terimleşmiş bir kavrama tekâbül etmemektedir. O, tezde lafzî mübhem olarak isimlendirdiğimiz, farklı tefsirlerde de örneklerini görülen, açıklanması metin içinde sonraya bırakılan kelimeleri mübhem saymaktadır. Terimleşmiş haliyle Mübhemâtü'l-Kur'ân'a başlık açan ilk kişi Ömer b. Reslân el-Bulkînî'dir (ö. 805/1403). Bulkînî'den sonra, öğrencilerinden Zerkeşî (ö. 794/1392) ve Suyûtî'nin (ö. 911/1505) katkılarıyla son halini almıştır. Zerkeşî ve Suyûtî'nin akabinde bu konuya yer veren müellifler onların ötesine geçememiş, konuyu neredeyse aynı minvalde tekraren işlemişlerdir. Bu durağanlık çağdaş dönemde de devam etmiş, üzerine yeni bir söz söylenmeden genel hatlarıyla tanıtılarak sunulmuştur. Kur'ân

ilimlerini bir araya getirmeyi amaçlayan bazı müellifler ise mübhem konusuna ayrı bir başlık açmayarak kitaplarını oluşturmuşlardır. Mübhemâtü'l-Kur'ân'ın; Esbâbü'n-Nüzûl ile örtüşen ortak yapısı, orijinal olarak sunduğu bir şeyin olmaması bu durumun önemli sebepleri arasındadır. Zira Mübhemâtü'l-Kur'ân'ın temelini oluşturan hitâbî mübhemlerin açıklanmasında faydalanılan rivayetler Esbâbü'n-Nüzûl'de yer almaktadır. Tüm bunlar dikkate alındığında Mübhemâtü'l-Kur'ân'ın bir disiplin olma istitaatına sahip olmadığını söyleyebiliriz. Bu sebeple Mübhemâtü'l-Kur'ân'ın Esbâbü'n-Nüzûl içerisinde mütalaa edilmesi, ulûmu'l-Kur'ân ilimleri arasına dahil edilmemesi gerektiği kanaati baskın görüş olarak bizde kendine yer bulmuştur.

Çağdaş dönemde mübhemâtın seyri ile ilgili dikkati celbeden önemli bir husus da mübhemlerin belirlenmesine yönelik yapılan eleştirilerdeki artıştır. Mübhemâtın belirlenmesi başta isrâiliyyâtın kullanılması, rivayetlerdeki abartılılık, akla, mantığa, Kur'ân'a ve Arap kâidelerine aykırı taraflarının olması, birbirinden farklı medluller bulunması, yorum zenginliğini engellemesi gibi çeşitli alanlarda tenkid edilmiştir. Bu eleştirilerin haklılık payı olduğu kadar durumun tam tespit edilememesinden kaynaklı da bir yapısı vardır. Zira rivayetlerdeki sıkıntı sadece bu konuya münhasır değil temelinde rivayetleri barındıran her ilim için geçerli bir durumdur. Yorum zenginliğine mâni olduğu görüşü ise temelsiz bir yaklaşımdır. Çünkü ulemâ mübhemleri rivayetlerle belirleseler de üzerine yeni yorumlar katmaktan imtina etmemişlerdir. Mübhem ayetlere işârî ve ilmî yorumlar yapmışlar hatta zaman zaman politik güncel olaylara tatbik etmişlerdir.

Çalışmamızı sonlandırırken belirtelim ki bu araştırmada mübhemât bilgisi ile Mübhemâtü'l-Kur'ân'ın aynı manada ve değerinde olmadığı, ulûmu'l-Kur'an'da bir başlık olarak değerlendirdiğimiz Mübhemâtü'l-Kur'ân önemini yirirken mübhemât bilgisinin halen tefsir için gerekli olduğu tarihî seyir içinde araştırılmıştır. Mübhemâtü'l-Kur'ân'ın müstakil bir ilim olup olmadığı diğer Kur'ân ilimleri ile ilişkisi ve mübhem varlığının icâzî yönü konumuzun kapsamı dışında düşünüldüğünden tartışmaya açılmamıştır.

Bundan sonraki zamanlarda konuya yönelik yapılacak çalışmalarda Mübhemâtü'l-Kur'ân'ın ilmî hüviyeti ve İcâzü'l-Kur'ân ile ilişkileri çalışılabilecek bir konu olarak durmaktadır. Ayrıca günümüzde mübhemlerin açıklanmasında arkeolojik kazılardan yavaş yavaş faydalanılmaya başlanmakla birlikte, meselenin daha kökle bir şekilde ele alınmaya muhtaç olduğu aşikârdır. Özellikle kıssâî mübhemlerin arkeolojik kazılardan elde edilen bilgiler ışığında daha da netleşeceğini düşünmekteyiz. Dolayısıyla arkeolojik kazıların mübhemlerin belirlenmesine sağlayacağı katkı araştırmacıların ilgisini beklemektedir.

EK 1: Tezde Geçen Ayetlerdeki Mübhem İfadeler

Sureler	Ayetteki İfadeler	Ayet	Sayfa No
1. Fâtiha Sûresi	غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ	7	20, 83
	اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ	6	87
2. Bakara Sûresi	أُولَئِكَ عَلَى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ	5	17
	مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ	8	103
	مِثْلَهُمْ كَمِثْلِ الَّذِي اسْتَوْفَدَ نَارًا	17	59
	يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا	21	61
	فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ	23	53, 54
	فَسَوْبِيَهُنَّ سَمِعَ سَمَوَاتِ	29	33, 60, 121
	جَاعِلٍ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً	30	11, 20, 57
	يَا أَدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ	35	20
	وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ	35	51, 62, 142
	اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ	36	32
	فَتَلَقَىٰ آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ	37	51
	اتَّامُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ	44	106
	وَإِذْ فَرَقْنَا بِكُمْ الْبَحْرَ فَأَنْجَيْنَاكُمْ	50	96, 117
	وَأَنْزَلْنَا عَلَيْكُمُ الْمَنَّاءَ وَالسَّلْوى	57	36
	وَادْخُلُوا الْأَبَابَ سُجَّدًا	58	66, 94, 100, 118
	فَقُلْنَا اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ	60	139
	وَالنَّصَارَى	62	78
	خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ	63	54
	يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَذْبَحُوا بَقْرَةً	67	85
	لِنَّهَا بَقْرَةٌ صَفْرَاءُ	69	113
	فَقُلْنَا اضْرِبُوهُ بِبَعْضِهَا	73	100
	كَالْحِجَارَةِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً	74	59
	أَيَّامًا مَعْدُودَةً	80	54
أَنْتُمْ هَؤُلَاءِ تَقْتُلُونَ أَنْفُسَكُمْ	85	54	
وَلَمَّا جَاءَهُمْ كِتَابٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ	89	54	
نَبِّدَهُ قَرِيقٌ مِنْهُمْ	100	20, 146	
أَمْ تُرِيدُونَ أَنْ تَسْأَلُوا رَسُولَكُمْ	108	20	
فَاعْفُوا وَاصْفَحُوا حَتَّىٰ يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ	109	51	
وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ	114	103	
فَأَيْمًا تَوَلَّوْا فَتَمَّ وَجْهُ اللَّهِ	115	62	

قَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ لَوْلَا يُكَلِّمُنَا اللَّهُ	118	53
الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ	121	140
أُولَئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهِ	121	140
وَمَنْ يَكْفُرْ بِهِ	121	140
الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ	127	64
يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ	153	55, 103
يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ	172	103
أُولَئِكَ الَّذِينَ اسْتَرَوْا الصَّلَاةَ	175	61
يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ	183	103
وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي	186	38
وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ	188	111
يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَهْلِ	189	38
أَفِيضُوا مِنْ حَيْثُ أَفَاضَ النَّاسُ	199	23
وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ	204	55, 82, 108
وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرِي نَفْسَهُ	207	82
يَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ	215	38
يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ	217	38
يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ	219	38
وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْيَتَامَى	220	Sayfa No
وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْمَحْبُضِ	222	38
ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ	228	128
أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا	234	59, 62
وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى	238	62
مَنْ ذَا الَّذِي يُفْرِضُ اللَّهُ	245	107, 123
إِنَّ اللَّهَ مُبْتَلِيكُمْ بِنَهَرِ	249	52, 100
الَّذِي حَاجَّ إِبْرَاهِيمَ فِي رَبِّهِ	258	11, 16
أَوْ كَالَّذِي مَرَّ عَلَى قَرْبَةٍ	259	20, 93, 95, 96, 98
قَالَ فَخُذْ أَرْبَعَةً مِنَ الطَّيْرِ	260	97, 118
إِنْ تُبْدُوا الصَّدَقَاتِ فَنِعِمَّا هِيَ	271	60
الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ	274	21, 56
فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ	7	87
وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ	7	51
وَأُولُوا الْعِلْمِ	18	86
إِنَّ الَّذِينَ يَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ	77	108, 110
وَاعْتَصَمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا	103	149
وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ تَقَرَّفُوا	105	86, 149

3. Âl-i İmrân Sûresi

4. Nisâ Sûresi

كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ	110	152
أَفَمَنْ اتَّبَعَ رِضْوَانَ اللَّهِ	162	84
وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا	169	103
لَقَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّذِينَ قَالُوا	181	16
رَبَّنَا إِنَّا سَمِعْنَا مُنَادِيًا يُنَادِي لِلْإِيمَانِ	193	53
يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا	200	103
وَالَّذِينَ يَأْتِيَانَهَا مِنْكُمْ فَادُّوهُمَا	16	113
وَأَمْهَاتٍ نِسَائِكُمْ	23	113
وَجِنَا بِكِ عَلَى هَوْلَاءِ شَهِيدًا	41	48
الَّذِينَ يُزَكُّونَ أَنْفُسَهُمْ	49	52
الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيبًا مِنَ الْكِتَابِ	51	73
إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا	58	59
فَإِنْ تَنَارَ عُنُقُكُمْ فِي شَيْءٍ	59	153
وَلَوْ أَنَا كَتَبْنَا عَلَيْهِمْ أَنْ اقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ	66	38
الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ	69	20
رَبَّنَا أَخْرِجْنَا مِنْ هَذِهِ الْقَرْيَةِ	75	17, 95, 98, 101,
فَقِيلَ لَهُمْ كُفُّوا أَيْدِيَكُمْ	77	55
وَمَنْ يُهَاجِرْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ	100	21, 42
مَنْ يَعْمَلْ سَوَاءً يُجْزَ بِهِ	123	35
يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا	135	103
إِنَّ الْمُنَافِقِينَ فِي الدَّرَكِ الْأَسْفَلِ مِنَ النَّارِ	145	59
لَكِنَّ الرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ مِنْهُمْ	162	111

5. Mâide Sûresi

وَأَتِمَّمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي	3	60
يَسْأَلُونَكَ مَاذَا أُجِلَّ لَهُمْ	4	38
وَبَعَثْنَا مِنْهُمُ اثْنَيْ عَشَرَ نَقِيبًا	12	136
يُبَيِّنُ لَكُمْ عَلَىٰ قَتَرَةٍ مِنَ الرُّسُلِ	19	24
يَا قَوْمِ ادْخُلُوا الْأَرْضَ الْمُقَدَّسَةَ	21	101
قَالَ رَجُلَانِ مِنَ الَّذِينَ يَخَافُونَ	23	26
إِنَّمَا جَزَاءُ الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ	33	152
وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ	55	84
يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ	67	84
قَوْمٌ قَدْ ضَلُّوا مِنْ قَبْلُ وَأَضَلُّوا كَثِيرًا	77	57

6. En‘âm Sûresi

وَقَالُوا إِنْ هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا	29	114
وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ	82	35

	وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا وَإِذَا جَاءَتْهُمْ آيَةٌ قَالُوا لَنْ نُؤْمِنَ	93 124	45 105, 111
7. 'Arâf Sûresi	قَدْ أَنْزَلْنَا عَلَيْكُمْ لِبَاسًا إِنَّ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَاسْتَكْبَرُوا عَنْهَا وَعَلَى الْأَعْرَابِ رَجَالٌ يَعْرِفُونَ فَتَمَّ مِيقَاتُ رَبِّهِ أَرْبَعِينَ لَيْلَةً سَارِيكُمُ دَارَ الْفَاسِقِينَ وَسَأَلْتَهُمْ عَنِ الْقَرْيَةِ الَّتِي كَانَتْ حَاضِرَةَ الْبَحْرِ وَمِمَّنْ خَلَقْنَا أُمَّةً يَهْدُونَ بِالْحَقِّ يَسْأَلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ أَيَّانَ مُرْسِلُهَا	26 40 46 142 145 163 181 187	51 84 37, 141 100 96 96, 99, 100, 101 37 15, 38
8. Enfâl Sûresi	يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ وَاتَّقُوا فِتْنَةً لَا تُصِيبَنَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا وَاذْكُرُوا إِذْ أَنْتُمْ قَلِيلٌ مُسْتَضْعَفُونَ فِي الْأَرْضِ لَا تَخُونُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ إِلَّا مَكَاءً وَتَصْنِيفَةً يَوْمَ الْفُرْقَانِ يَوْمَ التَّفَى الْجَمْعَانِ لَا تَعْلَمُونَهُمُ اللَّهُ يَعْلَمُهُمْ	1 25 26 27 35 41 60	38 153 150 58 129 18 14, 24, 67
9. Tevbe Sûresi	فَقَاتِلُوا أَيْمَةَ الْكُفْرِ وَمِنْهُمْ مَنْ عَاهَدَ اللَّهَ مُنَافِقُونَ وَمِنْ أَهْلِ الْمَدِينَةِ لَمَسْجِدُ أُسَيْسَ عَلَى النَّقْوَى وَعَلَى الثَّلَاثَةِ الَّذِينَ خُلُفُوا	12 75 101 108 118	85 109 67 37 46, 124
10. Yûnus Sûresi	لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَى أَنْ تَبُورَ لِقَوْمِكُمْ بِمِصْرَ بَيْوُتًا وَلَقَدْ بَوَّأْنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ مَبُورًا صِدْقٍ فَلَوْلَا كَانَتْ قَرْيَةً	26 87 93 98	60 58 32 20
11. Hûd Sûresi	أَفَمَنْ كَانَ عَلَى بَيْتِهِ مِنْ رَبِّهِ وَيَصْنَعُ الْمُلْكَ فَقَالَ تَمَتَّعُوا فِي دَارِكُمْ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ ذَلِكَ مِنْ أَنْبَاءِ الْقُرَى	17 38 65 100	54 99 94, 136 100
12. Yûsuf Sûresi	إِنِّي رَأَيْتُ أَحَدَ عَشَرَ كَوْكَبًا	4	37

	وَأَلْفُوهُ فِي غِيَابَتِ الْجُبِّ	10	47, 54
	وَجَاؤُ عَلَى قَمِيصِهِ بِدَمٍ كَذِبٍ	18	47
	وَأَسْرُوهُ بِضَاعَةً	19	47
	وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِنْ أَهْلِهَا	26	56, 144
	وَدَخَلَ مَعَهُ السِّجْنَ فَتَيَانٍ	36	48
	فَلَبِثَ فِي السِّجْنِ بِضْعَ سِنِينَ	42	145
	جَعَلَ السَّقَابَةَ فِي رَحْلِ أَخِيهِ	70	48
	لَأَجِدُ رِيحَ يُوسُفَ	94	19, 117
	قَالَ سَوْفَ أَسْتَغْفِرُ لَكُمْ رَبِّي	98	98
13. Ra‘d Sûresi			
	فَيُصِيبُ بِهَا مَنْ يَشَاءُ	13	51
15. Hicr Sûresi			
	كَذَلِكَ نَسْأَلُكَ فِي قُلُوبِ الْمُجْرِمِينَ	12	48
	لَهَا سَبْعَةُ أَبْوَابٍ	44	119
	وَقَضَيْنَا إِلَيْهِ ذَلِكَ الْأَمْرَ	66	57
	وَلَقَدْ أْتَيْنَاكَ سِنْعًا مِنَ الْمَتَانِي	87	37
	الَّذِينَ جَعَلُوا الْفُرَانَ عِضِينَ	91	73
	إِنَّا كَفَيْنَاكَ الْمُسْتَهْزِئِينَ	95	55
16. Nahl Sûresi			
	قَالُوا آسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ	24	25
	أَوَلَمْ يَرَوْا إِلَى مَا خَلَقَ اللَّهُ	48	57, 113
	وَإِذَا بُشِّرَ أَحَدُهُمْ بِالْأُنثَى	58	22
	هَلْ يَسْتَوُونَ	75	113
	وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا قَرْيَةً	112	101, 151
17. İsrâ Sûresi			
	يَهْدِي لِئَلَيْهَا هِيَ أَقْوَمُ	9	65
	وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ	85	38
18. Kehf Sûresi			
	أَنَّ أَصْحَابَ الْكُهْفِ وَالرَّقِيمِ	9	141
	وَكَتُبُهُمْ بِاسِطٍ	18	26
	فَابْعَثُوا أَحَدَكُمْ	19	136
	ثَلَاثَ مِائَةِ سِنِينَ وَأَزْدَادُوا تِسْعًا	25	94
	وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِقَتِيلِهِ	60	66
	حَتَّىٰ أَبْلُغَ مَجْمَعَ الْبَحْرَيْنِ	60	66, 96, 98, 101
	أَوْ أَمْضِيَ حُقُبًا	60	113
	فَوَجَدَا عَبْدًا مِنْ عِبَادِنَا	65	23
	أَتَيْنَا أَهْلَ قَرْيَةٍ	77	20, 96

	وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ ذِي الْقُرْنَيْنِ حَتَّىٰ إِذَا بَلَغَ مَغْرِبَ الشَّمْسِ	83 86	25, 38 98
19. Meryem Sûresi	كَانَ فِي الْمَهْدِ صَبِيًّا	29	58
20. Tâ-hâ Sûresi	وَمَا تِلْكَ بِيَمِينِكَ يَا مُوسَىٰ وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْجِبَالِ	17 105	55 38
21. Enbiyâ Sûresi	الْأَرْضِ الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا لِلْعَالَمِينَ لِأَرْضِ الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا إِنَّ الَّذِينَ سَبَقَتْ لَهُمْ مِنَّا الْحُسْنَىٰ	71 81 101	98, 101 98 53
22. Hacc Sûresi	وَمَنْ يُرِدْ فِيهِ بِإِلْحَادٍ بِظُلْمٍ فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ يَأْتِيهِمْ عَذَابٌ يَوْمَ عَقِيمٍ	25 46 55	110 61, 100 146
24. Nûr Sûresi	وَلَا يَأْتِلِ أَوْلُوا الْفَضْلِ مِنْكُمْ إِنَّ الَّذِينَ يَزْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ وَعَدَّ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ	22 23 55	21 103 82
25. Furkân Sûresi	تَبَارَكَ الَّذِي نَزَّلَ الْفُرْقَانَ وَقَالُوا آسَاطِيرُ الْأُولِينَ أَتُّوا عَلَى الْقَرْيَةِ الَّتِي أَمْطَرَتْ وَكَانَ الْكَافِرُ عَلَى رَبِّهِ ظَهِيرًا	1 5 40 55	113 25 26, 32, 99 105
26. Şu‘arâ Sûresi	تَمُنُّهَا عَلَيَّ أَنْ عَبَّدتَّ بَنِي إِسْرَائِيلَ فَأَلْقَىٰ عَصَاهُ وَكُنُوزٍ وَمَقَامٍ كَرِيمٍ	22 32 58	52, 61 52 94
27. Naml Sûresi	وَكِتَابٍ مُّبِينٍ قَالَتْ نَمْلَةٌ قَالَ أَمْدُونَنِي بِمَالٍ	1 18 36	61 52 94
28. Kasas Sûresi	عَلَىٰ حِينٍ غَفَلَةٍ مِنْ أَهْلِهَا وَوَجَدَ مِنْ دُونِهِمْ امْرَأَتَيْنِ تَذُودَانِ ثُمَّ تَوَلَّىٰ إِلَى الظِّلِّ وَقَالُوا إِنْ تَتَّبِعِ الْهُدَىٰ	15 23 24 57	98, 100 66 136 103

	وَمَا كُنَّا مُهْلِكِي الْفُرَى	59	101
	أَفَمَنْ وَعَدْنَاهُ	61	110
29. Ankebût Sûresi			
	أَحْسِبَ النَّاسُ أَنْ يُتْرَكُوا	2	110
	فَأَنْجَيْنَاهُ وَأَصْحَابَ السَّفِينَةِ	15	52
	قَالُوا إِنَّا مُهْلِكُوا أَهْلَ هَذِهِ الْقَرْيَةِ	31-32	27
	وَعَادًا وَتَمُودًا	38	100
30. Rûm Sûresi			
	كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ	9	100
31. Lokmân Sûresi			
	وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ	6	52, 106
	إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ	13	36
	وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ	14	111
32. Secde Sûresi			
	أَفَمَنْ كَانَ مُؤْمِنًا كَمَنْ كَانَ فَاسِقًا	18	103
	وَلَنُذِيقَنَّهُمْ مِنَ الْعَذَابِ الْأَدْنَى	21	52
	إِنَّا نَسُوقُ الْمَاءَ إِلَى الْأَرْضِ الْجُرُزِ	27	94
33. Ahzâb Sûresi			
	ثُمَّ سَلُّوا الْفِتْنَةَ	14	81
	فَلَمَّا قَضَى زَيْدٌ	37	14
34. Sebe Sûresi			
	إِلَّا دَابَّةَ الْأَرْضِ تَأْكُلُ مِنْسَاتَهُ	14	78
35. Fâtır Sûresi			
	مَا يَفْتَحُ اللَّهُ لِلنَّاسِ مِنْ رَحْمَةٍ	2	57, 62
	إِنَّمَا يَحْسَبُ اللَّهُ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ	28	85
	رَبَّنَا أَخْرِجْنَا نَعْمَلْ صَالِحًا	37	37
36. Yâsîn Sûresi			
	وَاضْرِبْ لَهُمْ مَثَلًا أَصْحَابَ الْقَرْيَةِ	13	98
	وَجَاءَ مِنْ أَقْصَا الْمَدِينَةِ رَجُلٌ يَسْعَى	20	11, 32, 57
	وَالشَّمْسُ تَجْرِي لِمُسْتَقَرٍّ لَهَا	38	23, 37
	أَوْلَمْ يَرَ الْإِنْسَانُ	77	103, 107
37. Saffât Sûresi			
	وَإِنَّ لَوْطًا لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ	133-138	100
38. Sâd Sûresi			
	لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ بِمَا نَسُوا يَوْمَ الْحِسَابِ	26	152
	وَالْقَيْنَا عَلَى كُرْسِيِّهِ جَسَدًا	34	143
	آتَى مَسْنِيَّ الشَّيْطَانِ بِنُصْبِ	41	18, 136

	لَأْمَلْنَنَّ جَهَنَّمَ مِنْكَ	85	114
39. Zümer Sûresi			
	وَالَّذِي جَاءَ بِالصِّدْقِ وَصَدَّقَ بِهِ	33	21
	الَّذِينَ اسْرَفُوا عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ	53	111
	لَئِنِ اشْرَكْتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ	65	85
40. Mü'min Sûresi			
	لَعَلِّي أَبْلُغَ الْأَسْبَابَ	36	64
	أَهْدِكُمْ سَبِيلَ الرَّشَادِ	38	65
	الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ	69	87
41. Fussilet Sûresi			
	فَقَضِيَهُنَّ سَبْعَ سَمَوَاتٍ	12	113
	وَنَجَّيْنَا الَّذِينَ آمَنُوا	18	86
	وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَسْمَعُوا	26	105
	وَمَنْ أَحْسَنُ قَوْلًا مِمَّنْ دَعَا إِلَى اللَّهِ	33	102, 105
42. Şûrâ Sûresi			
	فَأَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ	40	60
43. Zuhruf Sûresi			
	وَإِذَا بُشِّرَ أَحَدُهُمْ بِمَا ضَرَبَ لِلرَّحْمَنِ	17	22
	وَقَالُوا لَوْلَا نُزِّلَ هَذَا الْقُرْآنُ عَلَىٰ رَجُلٍ	31	107
44. Duhân Sûresi			
	يَوْمَ نَبْطِشُ الْبَطْشَةَ الْكُبْرَىٰ	16	45
45. Câsiye Sûresi			
	لَهُمْ عَذَابٌ مِنْ رِجْزِ أَلِيمٍ	11	105
46. Ahkâf Sûresi			
	وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا	11	31
47. Muhammed Sûresi			
	وَإِنْ تَتَوَلَّوْا يَسْتَنْبِذِلْ قَوْمًا	38	37
48. Fetih Sûresi			
	وَهُوَ الَّذِي كَفَّ أَيْدِيَهُمْ عَنْكُمْ	24	15
49. Hucurât Sûresi			
	إِنْ جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ	6	21, 110
50. Kâf Sûresi			
	فَقَالَ الْكَافِرُونَ هَذَا شَيْءٌ عَجِيبٌ	2	113, 114
	مَنْ خَشِيَ الرَّحْمَنَ بِالْغَيْبِ	33	61
51. Zâriyât Sûresi			
	هَلْ أَتَاكَ حَدِيثٌ ضَلَفَ إِبْرَاهِيمَ الْمُكْرَمِينَ	24	25
	وَالسَّمَاءَ بَنَيْنَاهَا بِأَيْدٍ	47	132

53. Necm Sûresi	وَلَقَدْ رَأَاهُ نَزْلَةً أُخْرَى إِذْ يَغْشَى السِّدْرَةَ مَا يَغْشَى	13 16	140 57
54. Kamer Sûresi	فَقَوْلًا عَنْهُمْ يَوْمَ يَدْعُ الدَّاعِ	6	19
55. Rahmân Sûresi	فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيَانِ يَخْرُجُ مِنْهُمَا اللُّؤْلُؤُ وَالْمَرْجَانُ	13 vd. 19 22	131 85, 97 61, 85
58. Mücâdele Sûresi	الَّتِي تُجَادِلُكَ فِي زَوْجِهَا	1	24
59. Haşr Sûresi	لَنْ أُخْرِجَنَّكُمْ لِنَخْرَجَنَّ مَعَكُمْ	11	58
61. Saff Sûresi	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ	2	114
62. Cum'a Sûresi	وَأَخْرَيْنَ مِنْهُمْ لَمَّا يَلْحَقُوا بِهِمْ	3	36
63. Münâfikûn Sûresi	وَإِذَا رَأَيْتَهُمْ تُعْجِبُكَ أَجْسَامُهُمْ	4	107, 109
65. Talâk Sûresi	وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا	2	58
66. Tahrîm Sûresi	وَإِنْ تَظَاهَرَا عَلَيْهِ	4	40, 66
68. Kalem Sûresi	وَلَا تُطِعْ كُلَّ حَلَّافٍ مَهِينٍ كَمَا بَلَّوْنَا أَصْحَابَ الْجَنَّةِ	10 17	105, 108 19
70. Me'âric Sûresi	كَأَلَّا إِنَّهَا لَطَى	15	113
74. Müddessir Sûresi	ذَرْنِي وَمَنْ خَلَفْتُ وَحِيدًا	11	105
75. Kıyâmet Sûresi	فَلَا صَدَّقَ وَلَا صَلَّى	31	106
78. Nebe Sûresi	عَمَّ يَتَسَاءَلُونَ	1	61, 104, 113
79. Nâziât Sûresi	وَالسَّابِقَاتِ سَبَّحًا هَلْ أَتَيْكَ حَدِيثُ مُوسَى	3 15	116 25

	إِذْ نَادَيْهِ رَبُّهُ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًى	16	95
	يَسْأَلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ أَيَّانَ مُرْسِيهَا	42	104
80. Abese Sûresi			
	أَنْ جَاءَهُ الْأَعْمَى	2	18
	قَتَلَ الْإِنْسَانَ مَا اكْفَرَهُ	17	103
81. Tekvîr Sûresi			
	وَاللَّيْلِ إِذَا عَسْعَسَ	17	95
82. İnfîtâr Sûresi			
	يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا عَزَّكَ	6	60
	وَإِنَّ الْفُجَّارَ لَفِي جَحِيمٍ	14-15	104
83. Mutaffifîn Sûresi			
	يَوْمَ يَقُومُ النَّاسُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ	5	104
84. İnşikâk Sûresi			
	يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ إِنَّكَ كَادِحٌ	6	104
85. Burûc Sûresi			
	وَالْيَوْمِ الْمَوْعُودِ	2	37
	وَشَاهِدٍ وَمَشْهُودٍ	3	48, 95
89. Fecr Sûresi			
	وَلَيَالٍ عَشْرٍ	2	19, 95
	يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ	27	55
90. Beled Sûresi			
	أَيَحْسَبُ أَنْ لَنْ يُوَفِّرَ عَلَيْهِ أَحَدٌ	5	104
92. Leyl Sûresi			
	فَأَمَّا مَنْ أَعْطَى وَاتَّقَى	5	88
	الَّذِي كَذَّبَ وَتَوَلَّى	15-16	104
	وَسَيُجَنَّبُهَا الْأَتْقَى	17-18	104
	وَمَا لِأَحَدٍ عِنْدَهُ مِنْ نِعْمَةٍ تُجْزَى	19	111
96. Alak Sûresi			
	كَلَّا إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنَ طَافٍ	6	54
102. Tekâsür Sûresi			
	الْهَيْكُمُ التَّكَاثُرُ	1, 2	104
103. Asr Sûresi			
	إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ	2	60
104. Hümeze Sûresi			
	وَيْلٌ لِكُلِّ هُمَزَةٍ لُمَزَةٍ	1	111
105. Fîl Sûresi			
	تَرْمِيهِمْ بِحِجَارَةٍ مِنْ سِجِّيلٍ	4	115

106. Kureyş Sûresi	لَا يَلَابِقُ فُرَيْشٍ	1	12
107. Mâûn Sûresi	أَرَأَيْتَ الَّذِي يُكَذِّبُ بِالذِّينِ	1	104
108. Kevser Sûresi	إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ إِنَّ شَانِئَكَ هُوَ الْأَبْتَرُ	1 3	23, 37 21, 31
109. Kâfirûn Sûresi	قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ	1	11
111. Tebbet Sûresi	تَبَّتْ يَدَا أَبِي لَهَبٍ وَتَبَّ	1	14, 85, 111
112. İhlâs Sûresi	قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ	1	114
113. Felak Sûresi	وَمِنْ شَرِّ حَاسِقٍ إِذَا وَقَبَ	3	37

KAYNAKÇA

- Abay, Muhammed, “Bakara Sûresi’nin 121. Âyeti Tam Olarak Ne Diyor?: Mübhemât Analiziyle Otantik Anlamın Tespitine İlişkin Bir Deneme”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi*, C. VII, S. 2, Ekim 2023, ss. 508-537.
- Abduh, Muhammed ve Rıza, Muhammed Reşid, *Tefsîru’l-Menâr*, Dâru’l-Menâr, I-XII, Kahire 1947.
- Abduh, Muhammed, *Tefsîru Cüz’ü ‘Amme*, Matbaatü Mısır, 3. Baskı, Mısır 1341.
- Abdulazîz, Velîd Muhammed, “Mübhemâtü’l-Ğur’ân Cem‘ ve Tevşîk ve Dirâse”, *Mecelletü Dirâseti’l-‘Arabiyye*, Külliyyetü Dâru’l-‘Ulûm/Câmiatü’l-Minâ, C. III, S. 25, Kuveyt 2012, ss. 1549-1610.
- Abdurrahimoğlu, Yunus, “Zemahşerî’nin Mekânla İlgili Mübhem Ayetler Hakkındaki Görüşleri,” *Bartın Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, C. I, S. 13, Bartın Bahar 2020, ss. 204-220.
- Abdülğafûr el-Ğulam Abdülğafûr, “el-Mübhemât ez-Zemâniyye fi’l-Ğur’âni’l-Kerîm ‘inde İbn Cemâa (min Sûretü’l-Fâtîha ilâ Sûretü’l-Şu‘arâ), Dirâsetün Tefsîriyyetün”, *Mecelletü Samarra’*, C. XI, S. 41, Haziran 2015, ss. 94-139.
- Akpınar, Cemil, “İbn Cemâa Bedreddin”, *DİA*, TDV Yay. C. XIX, İstanbul 1999, ss. 388-392.
- Albayrak, Halis, “Mübhemâtü’l-Kur’ân İlmi ve Kur’ân Tefsirindeki Yeri”, *AÜİFD*, C. XXXII, Ankara 1992, ss. 155-182.
- Albayrak, Halis, *Kur’ân’ın Bütünlüğü Üzerine (Kur’ân’ın Kur’ân’la Tefsiri)*, Şule Yay. 7. Baskı, İstanbul 2015.

- Albayrak, Halis, *Tarihin İçinden Kur'an'ı Anlamak*, Şule Yay. İstanbul 2011.
- Altuntaş, Halil - Şahin, Muzaffer, *Kur'an-ı Kerim Meali*, DİB Yay. Ankara 2009.
- Âlûsî, Şehâbeddîn Ebu's-Senâ Mahmûd b. Abdullah, *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-'Azim*, thk. Mâhir Habbûş, Müessesetü'r-Risâle, 1. Baskı, I-XXX, Beyrut 1431/2010.
- Apaydın, Yunus, "İbn Kâyyım el-Cevziyye", *DİA*, TDV Yay. C. XX, İstanbul 1999, ss. 109-123.
- Arslan, Yahya, "Zemaşşerî'nin Keşşâf'ta Mübhemâtü'l-Kur'an'a Yaklaşımı", *Bütün Yönleriyle Zemaşşerî*, C. III, Sivas 2023, ss. 295-302.
- Asım Efendî, *el-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Ķâmûsi'l-Muĥît Ķâmûsu'l-Muĥît Tercümesi*, ed. Mustafa Koç, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Baskı, I-VI, İstanbul 2013.
- Ateş, Süleyman, *İşâri Tefsir Okulu*, AÜİF Yay. Ankara 1974.
- Aydemir, Abdullah, *Tefsirde İsrailiyyât*, Beyan Yay. İstanbul 1992.
- Aydın, İsmail, *Kur'an Mübhemleri Olarak Zamirler*, Tıbyân Yay. İzmir 2012.
- Ayyâşî, Ebû'n-Nadr Muhammed, *Tefsîru'l-'Ayyâşî*, thk. Hâşim er-Resûlî, Müessesetü'l-'Alemî li'l-Matbûât, 1. Baskı, I-II, Beyrut 1411/1991.
- Bağdâdî, Ebûbekir Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb, *el-Esmâü'l-Mübheme fî Enbâi'l-Muĥkeme*, thk. İzzeddin Ali es-Seyyid, Mektebetü'l-Hancî, 3. Baskı, Kahire 1417/1997.
- Bağdâdî, İsmail Paşa, *Hediyetü'l-'Ârifîn fî Esmâi'l-Müellifîn*, Mektebetü'l-İslâmiyye ve'l-Ca'ferî Tebrîzî, 3. Baskı, I-II, Tahran 1387/1997.
- Bakkal, Mustafa Cihad, *Mâtürîdî'nin Te'vîlâtü'l-Kur'an Adlı Eserinde Esbâb-ı Nüzûl*, (Basılmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi S.B.E, Isparta 2018.

- J. M. S. Baljon, *Modernist Düşüncenin Şekillenışı*, çev. İ. Çalışkan, 1. Baskı, Ankara Okulu Yay. Ankara 2002
- Basrî, Hasan, *Tefsîru'l-Haseni'l-Başrî*, thk. Muhammed Abdurrahîm, Dâru'l-Hadîs, I-II, Kâhire 1992.
- Batman, Mustafa Murat, *Osmanlı Modern Dönem Tefsir Usulü Örneği: Debreli Vildân Fâik Bey (1853-1925) ve el-Mültekat fî Usûli't-Tefsîr Adlı Eseri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), A.Ü.S.B.E, Ankara 2016.
- Bauer, Thomas *Müphemlik Kültürü ve İslam Farklı Bir İslam Tarihi Okuması*, çev. Tanıl Bora, İletişim Yay. 5. Baskı, İstanbul 2021.
- Beğavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd, *Tefsîru'l-Begavî (Meâ'limü't-Tenzîl)*, Dâru İbn Hazm, 1. Baskı, Beyrut 1423/2002.
- Belensî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali, *Tefsîru Mübhemâti'l-Kur'ân Şılatü'l-Cem' ve 'Âidu't-Tezyîl li Mevşûl Kitâbi'l-İ'lâm ve't-Tekmil*, thk. Hanif b. Hasan el-Kâsımî, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1. Baskı, I-II, by 1411/1991.
- Beydâvî, Nâsiruddîn, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman Maraşlı, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî/Müessesetü't-Târîhi'l-'Arabî, I-V, Beyrut ts.
- Bigiyef, Musa Cârullah, *Kur'ân-Sünnet İlişkisine Farklı Bir Yaklaşım Kitâbu's-Sünne*, Ankara Okulu Yay. 2. Baskı, Ankara 2000.
- Bilmen, Ömer Nasûhi, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Semerkand Yay. 1. Baskı, I-II, İstanbul 2014.
- Bırışık, Abdulhamit - Hüseyin, Abdülhâdî Muhammed, "Mübhemâtü'l-Kur'ân", *DİA*, TDV Yay. C. XXXI, Ankara 2006, ss. 436-438.
- Brown, Daniel, *Rethinking Tradition in Modern Islamic Thought*, Cambridge University Yay. by. ts.

- Buğrâra, Azize, “el-İhâletü'l-İstirâciyyetü li Tah‘dîdi Meâ‘nî Mübhemâti'l-Çur‘ân’îl Kerîm, Dirâsetün Tüdâviliyyetün fî Sûreti'l-Bağara min Hilâli Müfhemâti'l-Akrân fî Mübhemâti'l-Çur‘ân li’s-Suyûtî”, *Mecelletü Lüğati'l-‘Arabiyye*, C. XXI, S. 43, 2019, ss. 45-74.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *Şahîhu'l-Buhârî*, Dâru İbn Keşîr, 1. Baskı, Beyrut 1423/2002.
- Bulkînî, Abdurrahman Ömer b. Reslân, *Mevâki‘u'l-‘Ulûm fî Mevâki‘i’n-Nücûm min Nefâisi Kütübi ‘Ulûmi'l-Çur‘âni'l-Azîm*, thk. Enver Mahmud el-Mürsî Hattâb, Dâru’s-Şahabe li’t-Türâs, by. ts. 171-178.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Kur‘ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay. Ankara 1968.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yay. 3. Baskı, Ankara 2005.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay. Ankara 1971.
- Cevdet Bey, Bergamalı, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, haz. Mustafa Özel, Kayıhan Yay. İstanbul 2002
- Cevherî, İsmâil b. Hammâd, eş- *Şihâh*, thk. Ahmed ‘Abdülğafûr ‘Atfâ, Dâru'l-‘İlm li'l-Melâyîn, I-VI, Beyrut 1987.
- Ceyhan, Abdullah, *Sirât-ı Müstakîm ve Sebîlürreşâd Mecmuaları Fihristi*, DİB Yay., Ankara 1991.
- Coşkun, Elif, *Mekkî Sûrelerde Hz. Peygamber’e Yönelik Mübhem Hitaplar*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), A.Ü.S.B.E, Ankara 2021.
- Cündioğlu, Dücane, *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Anlamın Tarihi*, Kitabevi Yay. 2. Baskı, İstanbul ts.

- Çakan, İsmail Lütüfi - Eroğlu, Muhammed, “Abdullah b. Abbâs b. Abdülmattalib”, *DİA*, TDV Yay. C. I, İstanbul 1988, ss.76-79.
- Çalışkan, İsmail, “Elmalılı Hamdi Yazır Muhammed Abduh’a Neden Kızdı? -Bir Yorumun ve Bir Eleştirinin Anatomisi-”, *Bir Kur’ân Mütefekkeri Elmalılı M. Hamdi Yazır*, 1. Baskı, Ankara 2017, ss. 551-585.
- Çalışkan, İsmail, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*, Ankara Okulu Yay. 2. Baskı, Ankara 2012.
- Çalışkan, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Bilay Yay. 6. Baskı, Ankara 2022.
- Çalışkan, İsmail, *Tefsir Usûlü*, Ankara Okulu Yay. 2. Baskı, Ankara 2017.
- Çelebî, Kâtip, *Keşfu’z-Zunûn ‘an Esâmi’l-Kütübi ve’l-Fünûn*, Dâru İhyâi’t-Türasi’l-‘Arabî, I-II, Beyrut ts.
- Çonkor, Burhan, *Tefhîmü’l-Kur’ân’da İsrâiliyyâtın Ele Alınış Şekli*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi SBE, Konya 2008.
- Daflaini, Yattı Fidya, “Interpretation of Mubham’s Verves According to Muhammad Abduh: Thematic Interpretive Studies”, *Ishlah: Jurnal Ilmu Ushuliddin, Adab dan Dakwah*, C. VI, S. 1, Haziran 2024, ss. 165-187. (<https://jurnalfuad.org/intex.php/ishlah/index>)
- Dağ, Mehmet, “Râinâ-Mübhem Bir Kur’ân İfadesinin Otantik Anlamı”, *Dinî Araştırmalar Dergisi*, C. IX, Eylül-Aralık 2006, ss. 237-262.
- Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed b. Ali, *Tabakâtü’l-Müfessirîn*, thk. Komisyon, Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, I-II, 1. Baskı, Beyrut 1403/1983.
- Debreli Vildân Fâik, *Tavdîhu’l-Mübhemât fi mâ Verade fi’l-Ğur’ân mine’l-Kelimât*, Hacı Selim Ağa Kütüphanesi’nin Aziz Mahmud Koleksiyonu, Tefsir no:68/125.
- Demircan, Adnan, *Haricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi*, Beyan Yay. İstanbul 1996.

- Demirci, Muhsin, *Tefsir Tarihi*, İFAV Yay. 27. Baskı, İstanbul 2015.
- Demirci, Muhsin, *Tefsir Usûlü*, İFAV Yay. 20. Baskı, İstanbul 2012.
- Derveze, Muhammed İzzet, *el-Ğur'ânü'l-Mecîd*, Menşûrâtü'l-Mektebetü'l-'Asriyye, Beyrut ts.
- Derveze, Muhammed İzzet *et-Tefsîru'l-Ğadîş Tertîbu's-Süver Hasebe'n-Nüzûl*, Daru'l-Ğarbi'-İslâmî, 2. Baskı, I-X, Beyrut 1421/2000.
- Döner, Ertuğrul, *Tefsirde İsrailiyyâtın Kaynak ve Bilgi Değeri*, Ankara Okulu Yay. Ankara 2015.
- Duman, M. Zeki, "Tâbiûn Döneminde Tefsir Faaliyeti", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. V, S. 4, 1987.
- Ebû 'Ubeyde, Ma'mer b. el-Müsennâ, *Mecâzü'l-Ğur'ân*, thk. Fuad Sezgin, Mektebetü'l-Hancî, Dâru'l-Fikr, I-II, Kahire ts.
- Ebû Hayyân el-Endelüsî, *Tefsîru'l-Baħru'l-Muħît*, thk. Âdil Ahmed Abdu'l-Mevcûd vd., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, I-VIII, Beyrut 1413/1993.
- Ebû Şehbe, Muhammed b. Muhammed, *el-İsrâiliyyât ve'l-Mevdûât fî Kütübi't-Tefsîr*, Mektebetü's-Sünne, 4. Baskı, Kahire 1408.
- Ebû Zehra, Muhammed, *Mezhepler Tarihi*, çev. Sıbğatullah Kaya, Çelik Yay. İstanbul 2018.
- Ebû Zeyd, Nasr Hâmid, *Mefhumu'n-Naşş Dirâsetün fî 'Ulûmi'l-Ğur'ân*, Mektebetü'l-Fecri'l-Cedîd, Beyrut 2014.
- Ebûssuûd, İbn Muhammed el-'İmâdî el-Hanefî, *Tefsîru Ebi's-Su'ûd (İrşâdü Aklı's-Selîm ilâ Mezâye'l-Kitâbi'l-Kerîm)*, thk. Abdulkahir Ahmed Ata', Mektebetü Riyâdî'l-Ğadîş, I-V, Riyad ts.

- Ersoy, Mehmed Akif, “Tefsir-i Şerif” (Tefsîr-i Sûre-i Enfâl 25), *Sebilü’r-Reşâd*, C. II-IX, S. 31-213, (22 Şevval 1330/20 Eylül 1328), ss. 81-82.
- Ersoy, Mehmet Akif, “Tefsîr-i Şerîf”, *Sebilü’r-Reşâd*, C. I, S. 8, aded: 1-183, (19 Rebiü’l-Evvel 1330/24 Şubat 1327), ss. 5-6.
- Ersoy, Mehmet Akif, “Üçüncü Mev‘îza”, *Sebilü’r-Reşâd*, C. II, S. IX, aded: 50-232, (14 Rebiülevvel 1331/7 Şubat 1328), ss. 405-408.
- Erten, Mevlüt, “Mübhemâtü’l-Kur’ân ve Fırkalar (İdeolojik Tefsir)”, *Ekev Akademi Dergisi*, C. III, S. 1, Bahar 2001, ss. 65-84.
- Erten, Mevlüt, *Mübhemâtü’l-Kur’ân*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 1992.
- Esen, Muammer, *Ehl-i Sünnet Kavramının Oluşum ve Gelişim Süreci*, Ankara Okulu Yay. 3. Baskı, Ankara 2014.
- Esîr, Mustafa b. Yusuf, *Hediyetü’l-İhyân fi Tefsîri mâ Übhime ‘ale’l-‘Âmme min Elfâzi’l-Kur’ân*, thk. Bahâeddîn Dartma, Dâru İbn Hazm (Beyrut) ve Şirketü Dâru’l-İrşâd (İstanbul), 1. Baskı, 1433/2012,
- Esved, Şa‘d Abdülkerîm, “Muhteşaru et-Ta‘rîf ve’l-İ‘lâm bimâ Übhime fi’l-Kur’ân mine’l-Esmâi ve’l-A‘lâm/Dirâse ve Taḥkîk”, *Mecelletü ‘Ulûmi’l-İslâmiyye*, S. 14, Bağdat 1434, ss. 225-273.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbü’l-Lüğa*, thk. Muhammed ‘İvaḍ, Dâr İhyâu’t-Türâsi’l-Arabî, I-XV, Beyrut 2001.
- Fahredden, Mehmed, “Tevhid ve İttihat”, *Sebilü’r-Reşâd*, C. I, S. 8, aded: 7-89, (1 Cemaziyelevvel 1330/5 Nisan 1328), ss. 122-123.
- Fayda, Mustafa, “Abdullah b. Sa‘d b. Ebî Serh”, *DİA*, TDV Yay. C. I, İstanbul 1988, ss. 130-131.

- Fayda, Mustafa, “Ömer Ebû Hafs b. el-Hattâb”, *DİA*, TDV Yay. C. XXXIV, İstanbul 2007, ss. 44-51.
- Ferid, Mehmed, “Teferruk Temeyyüz”, *Sırât-ı Müstakîm*, C. II, S. 29, (25 Safer 327/5 Mart 325) ss. 41-42.
- Fıġlalı, Ethem Rûhi, *Çaġımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, İzmir İlahiyat Vakfı Yay. 12. Baskı, İzmir 2004.
- Gezer, Süleyman, “Kur’ân’daki Belirsiz Anlatımlar/Mübhemât Sözlü Dil Bağlamında Bir Yaklaşım”, *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002/2, 253-264.
- Gezer, Süleyman, *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Kur’ân*, Ankara Okulu Yay. 2. Baskı, Ankara 2015.
- Goldziher, Ignaz, *İslam Tefsir Ekolleri*, çev. Mustafa İslamoġlu, Denge Yay. İstanbul 1997.
- Gökkır, Bilal, “Tefsir’de İsrailiyât: Klasik Dönemde İsrailiyât ve Önemi”, *Siyer Araştırmaları Dergisi*, S. 5, 2019, ss. 177-190.
- Gördük, Yunus Emre, *Tabiûn Döneminde Kur’ân Tefsiri –Nâfi‘ Mevlâ İbn Ömer Örneġi*, Siyer Yay. 1. Baskı, İstanbul 2017.
- Güldöşüren, Arzu “Arnavutluk’tan İstanbul’a Bir Âlim Portresi: Debreli Vildân Fâik Efendi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 48, 2015, ss. 117-148.
- Güldöşüren, Arzu “Vildân Fâik Efendi”, *DİA*, C. XLIII, İstanbul 2013, ss. 108-109.
- Güllü Yıldız, *Abdurrahman es-Süheylî ve Siyer Şerhi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 2010.
- Günaltay, Mehmet Şemseddin, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, Ankara Okulu Yay. 3. Baskı, Ankara 2015.

- Hakkı, Manastırlı İsmail, “Casusluk, Hafiyelik Sıfât-ı Lâinesî (Maba‘d)”, *Sırât-ı Müstakîm*, C. II, S. 45, (27 Cemaziye'l-Âhir 327/2 Temmuz 325), ss. 289-291.
- Hakkı, Manastırlı İsmail, “İbret-i ‘Azîme”, *Sırât-ı Müstakîm*, C. II, S. 36, (23 Rebiülâhir 327/30 Nisan 325), ss. 145-146.
- Hakkı, Manastırlı İsmail, “Mevâ‘iz (Ders: 47)”, *Sırât-ı Müstakîm*, C. I, S. 6, (5 Ramazan 326/18 Eylül 324), ss. 94-96.
- Hakkı, Manastırlı İsmail, “Mevâ‘iz (Ders: 52)”, *Sırât-ı Müstakîm*, C. II, S. 28, (11 Safer 327/19 Şubat 324), ss. 30-32.
- Halef, Abdülcevâd, *Medhal ile 't-Tefsîr ve 'Ulûmi 'l-Kur'an*, Dâru'l-Beyân, Kahire 2003.
- Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu 'l-'Ayn*, thk. Abdulhamîd Hendâvî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, I-IV, Beyrut 1423/2003.
- Halil, Seyyid Ahmed, *Neş'etü 't-Tefsîr fi 'l-Kütübi 'l-Mukaddeseti ve 'l-Kur'an*, el-Vekâletü'ş-Şarkıyyetü li's-Sekâfeti bi'l-İskenderiyyeti, 1. Baskı, İskenderiye h. 1373/1754.
- Hamevî, Yâkût, *Mu'cemü 'l-Büldân*, Dâru Sâdır Yay, I-V, Beyrut 1397/1977.
- Hamidullah, Muhammed, “Îlâf”, *DİA*, TDV Yay. C. XX, İstanbul 2000, ss. 63-64.
- Hamza, Amir, “Kadah Mubhamât Dalam Memahamı Al-Qur'an”, (Kur'an'ı Anlamak İçin Mübhemâtın Kuralları), *Jurnal Mimbâr*, C. 5, S. 1, 2019, ss.48-59.
- Hamza, Noor Haris, “Metode Perafsıran Muhammed b. Ali al-Balansı Dalam Tafsır Mubhamat Al-Qur'an”, *Hikami: Ilmu Al-Qur'an dan Tafsir*, C. I, S. 2, Aralık 2020, ss. 52-60.
- Hanefi, Hasan, “Günümüzde Kur'an'ın Çağdaş Bir Tefsir Teorisi Var mı?”, *Tezkire Dergisi*, çev. A. Şahin, S. 5, 1993, ss. 47-52.

Hanefî, Hasan, *mine'n-Nakli ile'l-'Akli ('Ulûmu'l-Kur'an)*, Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-
'Âmmetü li'l-Kütüb, I-II, Kahire 2012.

Hasan, Salim, "Mubhamat Al- Qur'an: Telaah Konsep dan Kaidah Mubham dalam Al-
Qur'an", *Al-Tafagguh: Journal of Islamic Law*, C. 1, S. 1, Ocak 2020, ss. 73-84.

Hâzin, 'Alâuddîn Ali b. Muhammed b. İbrâhîm, *Tefsîrû'l-Hâzin (Lübâbü't-Te'vîl fî
Me'âni't-Tenzil)*, thk. Abdusselâm Muhammed Ali Şâhîn, Dâru'l-Kütübî'l-
'İlmiyye, 1. Baskı, I-IV, Beyrut 1425/2004.

Hemmâm, Abdürrezzâk es-San'ânî, *Tefsîru 'Abdi'r-Rezzâk*, thk. Mahmud Muhammed
Abduh, Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1. Baskı, I-III, Beyrut 1419/1999.

Hererî, Muhammed el-Emîn, *Tefsîru'l-Hadâiki'r-Ravhi ve'r-Rayhân fî Ravabî 'Ulûmi'l-
Kur'an*, Dâru Tavkı'n-Necât, 1. Baskı, Beyrut 1421/2001.

<https://www.kuranmeali.com/AyetKarsilastirma.php?sure=106&ayet=1> (26.04.2024)

Hudayr, İsmail Muhlif, "İmâm Sa'id b. Cübeyr ve Cuhûdihî fî Tıbyâni Mübhemâti'l-
Kur'an", *Mecelletü Medâdi'l-'Âdâb*, Câmiatü'l-'Irakıyye, S. 7, Bağdat 2013, ss.
525-553.

İbn 'Âqile el-Mekkî, *ez-Ziyâde ve'l-İhsân fî 'Ulûmi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Şefâ
Hakkı vd, Merkezü'l-Bühûş ve'd-Dirâsât, 1. Baskı, I-X, Birleşik Arap Emirlikleri
1427/2006.

İbn Asâkir, Muhammed b. Alî el-Hıdır Ebû Abdillâh el- Ğassânî, *et-Tekmil ve'l-İtmâm li
Kitâbi't-Ta'rîf ve'l-İ'lâm*, thk. Hasan İsmail Merve, Dâru'l-Fikr, Şam 1418/1997.

İbn Âşûr, Muhammed b. Tâhir, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Dâru't-Tunûsiyyetü li'n-Neşr,
I-XXX, Tunus 1984.

İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdilhak el-Endelüsî *Tefsîru İbn 'Atiyye el-Muharraru'l-
Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, thk. Abdullah b. İbrahim el-Ensârî vd, Dâru'l-
Hayr, (Katar İslâmî İşler Başkanlığı), 2. Baskı, I-VIII, Beyrut 1428/2007.

- İbn Beşkuvâl, Ebû Kâsım Halef b. Abdulmelik, *Kitâbü Ğavâmiği 'l-Esmâ 'i 'l-Mübheme el-Vâkı 'a fî Mütûni 'l-Eĥâdîsi 'l-Müsnede*, thk. İzzeddin Ali es-Seyyid, Muhammed Kemaleddin İzedddin, 'Âlemü'l-Kütüb, 1. Baskı, Beyrut 1407/1987.
- İbn Cemâa, Ebû Abdillâh Bedruddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Sa'dillâh, *Ğureru 't-Ṭıbyân fî men lem yüsemme fî 'l-Ḳur'ân*, thk. 'Abdulcevâd Ḥalef, Dâru Ḳuteybe, 1. Baskı, Beyrut 1410/1990.
- İbn Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdirrahman, *Fünûnü 'l-Efnân fî 'Uyûni 'Ulûmi 'l-Ḳur'ân*, thk. Hasan Ziyâeddin Atar, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1408/1987.
- İbn Cüzey, Ebû Kâsım Muhammed b. Ahmed, *et-Teshîl li 'Ulûmi 't-Tenzîl*, thk. Muhammed Sâlim Hâşim, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, I-III, Beyrut 1415/1995.
- İbn Düreyd el-Ezdî, Ebû Bekr Muhammed, *Cemheretü 'l-Lüġa*, thk. Remzî Münîr Ba'lebekkî, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, I-III, Beyrut 1987.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman er-Râzî, *Tefsîru 'l-Ḳur'âni 'l-'Azîm Müsneden 'an Rasûlillâhi ve 'ş-Şahâbeti ve 't-Ṭabi 'în*, thk. Hikmet b. Beşîr b. Yâsîn, Dâru İbni'l-Cevzî, I-XVI, Mekke 1404-1405.
- İbn Hacer el-Askalânî, Şihâbüddîn Ahmed b. Alî, *Tehzîbü 't-Tehzîb*, thk. İbrahim Zeybek, Adil Mürşid, Müessesetü'r-Risâle, 2. Baskı, I-IV, Dimeşk 1435/2014.
- İbn Hallikân, Muhammed b. Ebûbekir, *Vefeyâtü 'l-'Ayân ve Enbâ 'ü Ebnâ 'i 'z-Zamân*, thk. İhsan Abbas, Dâru Şâdır, I-VIII, Beyrut ts.
- İbn Hatîb, Lisânüddîn Ebû Abdillâh b. Muhammed, *el-İĥâṭa fî Aĥbâri Ğirnâṭa*, Dâru'l-Eml li'd-Dirâsât, I-V, Cezayir ts.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî, *el-Fevâ'idü 'l-Müşevviĥ ilâ 'Ulûmi 'l-Ḳur'ân ve 'İlmi 'l-Beyân*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut ts.

- İbn Kesîr, 'İmâduddîn Ebû'l-Fidâ' İsmail, *Tefsîru'l-Ķur'âni'l-'Aẓîm*, thk. Sami b. Muhammed es-Selâme, Dâru Taybe, 2. Baskı, I-VIII, Riyad 1420/1999.
- İbn Manzûr, Ebu'l Fazl Cemâledin Muhammed b. Mûkerrem, *Lisânü'l-Arab*, I-XV, Mısır ts.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Menî' ez-Zührî, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, thk. Ali Muhammed 'Amr, Mektebetü'l-Hancî, 1. Baskı, I-XI, Kahire 1421/2001.
- İbn Teymiye, Takiyyuddîn Ahmed b. Abdulhalîm, *Muḳaddime fî Usûli't-Tefsîr*, thk. Adnân Zarzûr, 2. Baskı, Dimeşk 1392/1972.
- İbn Teymiyye, Takiyyuddîn, *Mecmûu Fetâvâ, I-XXXVII, Beyrut 2000.*
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed, *Zâdü'l-Mesîr; el-Mektebetü'l-İslâmî*, 3. Baskı, I-IX, Beyrut 1404/1984.
- İbrahim b. Hasan b. Salim, *Ḳadiyyetü't-Te'vîl fî'l-Ķur'âni'l-Kerîm Beyne'l-Ġulâti ve'l-Mu'tedilîn*, Dâru Ḳuteybe, 1. Baskı, I-II, Beyrut 1413/1993.
- Îcî, Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed b. Abdullah, *Câmi'u'l-Beyân fî Tefsîri'l-Ķur'ân*, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1. Baskı, I-IV, Beyrut 1424/2004.
- İsfehânî, Râġîb, Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fî Ġarîbi'l-Ķur'ân*, thk. Safvân Adnan ed-Dâvudî, Dâru'l-Ḳalem, Beyrut 1412.
- Kâfiyecî, Muhyiddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Süleyman, *Kitâbü't-Teyisîr fî Ḳavâ'idî 'İlmi't-Tefsîr*, thk. Mustafa Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, Mektebetü'l-Ḳudsî, 1. Baskı, Kahire 1419/1998.
- Kara, İsmail, *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslam*, Dergah Yay. İstanbul 2008.
- Kara, Osman, "Kur'ân'daki Mübhem İfadelerin Çeviri Sorunu", *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi (Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi)*, c. IV, S. 1, 2018, ss. 257-282.

- Karataş, Şaban, *Şia'da ve Ehl-i Sünnette Kur'an Tasavvuru*, Ankara Okulu Yay. 2. Baskı, Ankara 2013.
- Kartal, Ahmet, *Taberî Tefsirinde Mübhemâtu'l-Kur'an*, Bitlis Eren Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bitlis 2025.
- Kâsimî, Hanîf b. Hasan, "el-Faslu's-Şânî: Hayâtü'l-Müellif", *Tefsîru Mübhemâti'l-Kur'an Şılatü'l-Cem' ve 'Aidu't-Tezyil*, Dâru'l- Ğarbi'l-İslâmî, 1. Baskı, C. I, by 1411/1991.
- Kâşânî, Feyz, *Kitâbu's-Şâfi, fi Tefsîri'l-Kur'an*, thk. Muhsin Hüseyin el-'Alemî, Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye, I-VII, Tahran ts.
- Kattân, Mennâ', *el-Mebâhîs fi 'Ulûmi'l-Kur'an*, Mektebetü'l-Vehbe, Kahire ts.
- Kaya, Hatice, *Kur'an Mübhemlerinin Tahlili*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2019.
- Kayhan, Veli, *Kur'an Tefsirinde Usûl ve Gerekli İlimler*, Kurav Yay. 1. Baskı, Bursa 2007.
- Kaysî, Kâsım, *Târîhu't-Tefsîr*, Matbaatü'l-Mecme'i-l-İlmiyyi'l-'İraqî, Bağdat 1385/1966.
- Kazvînî, Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ, *Mu'cemü Meġâyisi'l-Lüġa*, thk. Abdusselâm Muhammed Harûn, Dâru'l-Fikr, I-VI, Beyrut 1979.
- Kehhâle, Ömer Rızâ, *Mu'cemü'l-Mü'ellifîn: Terâcimü Muşannifi'l-Kütübi'l-'Arabîyye*, Müessesetü'r-Risâle, 1. Baskı, I-IV, Beyrut 1414/1993.
- Kennûn, Abdullah, *en-Nübûġu'l-Maġribî fi'l-Edebi'l-'Arabî*, eş-Şirketü'l-'Âlemiyyetü li'l-Kitâb, I-III, by. 1900.
- Kılıçlı, Mustafa, "Ebû'l-Kâsım Abdurrahman es-Süheylî -Hayatı ve Eserleri-", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, S. 2, 1999, ss. 97-120.

- Kırca, Celal, “Osmanlı Modernleşmesinde Batı Düşüncesinin Kur’ân Yorumuna Etkisi Sorunu”, *Osmanlı Toplumunda Kur’ân Kültürü ve Tefsir Çalışmaları*, C. II, 2013, ss. 371-397.
- Koç, Mehmet Akif, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi -eş-Sa’lebî Tefsirinde Mukâtil b. Süleymân Rivayetleri-*, Kitâbiyât Yay. 1. Baskı, Ankara 2005.
- Koç, Mehmet Akif, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri*, Kitabiyyât Yay. 1. Baskı, Ankara 2003.
- Koçyiğit, Talat, *Hadis Tarihi*, A.Ü.İ.F. Yay. Ankara 1977.
- Kummî, Ebû'l-Hasan Ali b. İbrâhîm, *Tefsîru'l-Kummî*, thk. Tayyib el-Cezâirî, Müessesetü Dâru'l-Kitab, 3. Baskı, I-II, Kum 1404.
- Kurt, Döndü, *Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San‘ânî ve Tefsir Metodu*, (Basılmamış Yüksel Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, İzmir 2019.
- Kurtûbî, Ebû Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr, *el-Câmi‘ li Ahkâmi'l-Kur’ân ve'l-Mübeyyini limâ Teğammenehû Sünneti ve Âyi'l-Furkân*, thk. Abdullâh b. Adilmuhsin Türkî, Müessesetü‘r-Risâle, I-XXIV, Beyrut 1427/2006.
- Kutub, Seyyid, *fî Zilâli'l-Kur’ân*, Dâru’ş-Şürûk, 1. Baskı, I-VI, Kahire 1423/2003.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri, “Harre Savaşı”, *DİA*, TDV Yay. C. XVI, İstanbul 1997, ss. 245-247.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri, “Süheylî”, *DİA*, TDV Yay. C. XXXVIII, İstanbul 2010, ss. 30-33.
- Mardin, Ebu'l-‘Ulâ *Huzur Dersleri*, İstanbul Hukuk Fakültesi Yay. I-III, İstanbul 1951
- Mâturîdî, Ebû Mansûr, *et-Te‘vilâtü Ehli’s-Sünne*, thk. Mecdi Basellûm, Dâru'l-Kütübi'l-‘İlmiyye, 1. Baskı, I-X, Beyrut 1426/2005.

- Mâverdü, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb, *en-Nüket ve'l-'Uyûn Tefsîru'l-Mâverdü*, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyyeti, I-VI, Beyrut ts.
- Mehâriş, Zeyd b. Ali, "el-Mübhemât fi'l-Ḳur'âni'l-Kerîm (Ta'rifuhâ ve Esbâb-ı Vuḳû'uhâ ve Ḍavâbiḡu Tefsîrihâ)", *Mecelletü Câmi'atü Cazân*, C. II, S. 2, Cazân (Suudî Arabistan) Recep 1434/Mayıs 2013, ss. 27-46.
- Mertoğlu, Suvat, *Osmanlı'da II. Meşrutiyet Sonrası Modern Tefsir Anlayışı (Sırât-ı Müstaḳîm /Sebîlü'r-Reşâd Dergisi Örneği: 1904-1914)*, Marmara Üniversitesi SBE, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2001.
- Meşed, Abdurrahman, *et-Te'lifât fi'l-Ḳur'ân: Vâḳı'uhû, Âfâḳu 'Inâyeti Bih*, Mersadü't-Tefsîr li'd-Dirâseti'l Ḳur'âniyye, I-III, by. ts.
- Mevdûdî, Ebû'l A'lâ, *Tefhimu'l-Kur'ân Kur'ân'ın Anlam ve Tefsiri*, çev. Muhammed Han Kayani vd, İnsan Yay. I-VII, İstanbul 2005.
- Muhammed, Hüseyin Abdulhâdi, "İbn Asâkir el-Ġassânî", *DİA*, TDV Yay. C. XIX, İstanbul 1999, ss. 328-329.
- Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmud Şihâte, Müessesetü'l-Târîhi'l-'Arabî, 1. Baskı, I-IV, Beyrut 1423/2002.
- Mücâhid, İbn Cebr, *Tefsîru'l-İmâm Mücâhid b. Cebr*, thk. Muhammed Abdusselâm Ebû'n Nîl, Dâru'l-Fikri'l-'İslâmiyyi'l-Ḥadîse, 1. Baskı, Mısır 1410/1989.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn b. Haccâc en-Nisâbûrî, *Şahîhu Müslim*, thk. Ebu'l-Fadl ed-Dimyâti, Dâru'l-Beyâni'l-'Arabî, Kahire 2006.
- Na'na'a, Remzi, *el-İsrâiliyyât ve Eşeruhâ fi Kütübi't-Tefsîr*, 1. Baskı, Dâru'l-Ḳalem Dimeşk/Dâru'l-Beydâ, Beyrût 1390/1970.
- Nâsır, Muhammed Fevzi İbrahim Sa'd, *'İlmü Mübhemâti'l-Ḳur'ân'il-Kerîm Dirâsetün Te'siliyyetün*, by.-ts.

- Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd, *Tefsîru'n-Nesefî Medârikü't-Tenzîl ve Hâkâ'îku't-Te'vîl*, thk. Yusuf Ali Bedevî, Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1. Baskı, I-III, Beyrut 1419/1998.
- Nisâbü'rî, Hasan b. Muhammed, *Ġarâibü'l-Kur'ân ve Raġâibü'l-Furġân*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Baskı, I-VI, Beyrut 1416/1996.
- Nüveyhiz, Adil, *Mu'cemü'l-Müfessirîn min Şadri'l-İslâm ġatte'l-'Aşri'l-Hâdir*, Müessesü Nüveyhiz es-Seġâfiyye, 3. Baskı, I-II, by. 1409/1977.
- Okumuş, Mesut, "Mübhemâtü'l-Kur'ân", *Kur'ân İlimleri ve Tefsir Tarihi*, ed. M. Akif Koç, Grafiker Yay. Ankara 2021.
- Özel, Mustafa, "Debreli Vildân Fâik ve el-Mültekât fî Usûli't-Tefsîr", *İslâmiyât*, [Osmanlı Özel Sayısı], C. II, S. 4, 1999, ss. 223-226.
- Özkan Halit, "Suyûtî", *DİA*, C. XXXVIII, İstanbul 2010, ss. 188-198.
- Özler, Mevlüt, *Tarihsel Bir Adlandırmanın Tahlili Ehl-i Sünnet-Ehl-i Bid'at*, Ankara Okulu Yay. 1. Baskı, Ankara 2010.
- Öztürk, Mustafa, "Kur'ân Kıssaları Bağlamında İsrâiliyyât Meselesine Farklı Bir Yaklaşım -Tefsirde İsrâiliyyât Karşıtı Söylemin Tahlil ve Tenkidi-", *İslâmî İlimler Dergisi*, C. IX, S. 1, 2014, ss. 11-68.
- Öztürk, Mustafa, "Mübhemâtü'l-Kur'ân ve İmamiyye Şiası", *Dinî Araştırmalar*, C. III, S. 8, Eylül-Aralık 2000, ss. 117-135.
- Öztürk, Mustafa. *Kur'ân'ın Mu'tezilî Yorumu*, Ankara Okulu Yay. 5. Baskı, Ankara 2015.
- Paçacı, "Bir Yorum Eleştirisi: Çaġdaşçı Kur'ân Yorumu Üzerine", *Kelam Araştırmaları Dergisi (Kader)*, C. VII, S. 1, 2007, ss. 17-46.
- Paçacı, Mehmet, "Çaġdaş Dönemde Kur'ân'a ve Tefsire Ne Oldu?" *İslamiyat*, C. VI, S. 4, 2003, ss. 85-104.

- Paçacı, Mehmet, “Kur’ân ve Tarihsellik Tartışması, Kur’ân’ı Anlamada Tarihsellik Sorunu”, *Bursa, [Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri] 8-10 Kasım 1996*, ed. Abdülhamit Birişik, Kurav Yay. Bursa 2005, ss. 21-33.
- Paçacı, Mehmet, “Kur’ân’ın Neliğine Dair”, *Bilimname*, C. XI, S. 2, 2006, ss. 13-32.
- Pak, Zekeriya, “Meâllerde Parantez Kullanımının Gerekçeleri ve Anlam ve Dil Estetiği Açısından Yol Açtığı Problemler”, *Kur’ân Mealleri Sempozyumu (24-26 Nisan 2003 İzmir)*, DİB Yay. C. II, Ankara 2007, ss. 439-456.
- Pak, Zekeriya, *Tefsir Usulü*, Bilimsel Araştırma Yay. 1. Baskı, Ankara 2020.
- Pakiş, Ömer, “Kur’ân Kıssalarındaki Kapalılıkların Giderilmesi Meselesi”, *Akademik Araştırma Dergisi*, C. VI, S. 2, 2006, ss. 123-148.
- Radî, Muhammed b. Hasan, *Şerhu’l-Kâfiye*, thk. Yahya Beşîr Mısırî, Câmî’atü’l-İmâm Muhammed b. Su’ûdi’l-İslâmiyye, 1. Baskı, I-II, Suudi Arabistan 1417/1996.
- Râzî, Fahrüddîn, *Tefsîru’l-Kebir (Mefâtîhu’l-Ğayb)*, thk. Seyyid ‘Imran, Dâru’l-Hadis, I-XVI, Kahire 1433/2012.
- Sa‘id Nâsır, Muhammed Fevzi İbrahim, *İlmu Mübhemâti’l-Ğur’âni’l-Kerîm Dirâsetün Te’siliyyetün*, by. ts.
- Sa‘lebî, Ebû İshâk, *el-Kesf ve’l-Beyân*, thk. Salâh Bâosmân, Hasan el-Gazâlî vd, Dâru’t-Tefsîr, 1. Baskı, I-XXXIII, Cidde 1436/2015.
- Sâbûnî, Muhammed Ali, *et-Tibyân fi ‘Ulûmi’l-Ğur’ân*, Dâru İhsân, 3. Baskı, Tahran 2003.
- Sahib, Şeyhülislam Mehmed, “Beyânnâme II”, *Sirât-ı Müstakîm*, C.II, S. 51, (1 Şaban 327/13 Ağustos 325), ss. 385-387.
- Sainkaplan, Havva Ayşe ve Yılmaz, Muhammet, “Klasik ve Modern Tefsirler Bağlamında Mübhemâtü’l-Kur’ân”, *Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, C. VI, S. 2, 2022, ss. 89-104.

Salih, Subhi, *el-Mebâhis fi 'Ulûmi'l-Kur'an*, Dâru'l-'İlmi li'l-Melâyîn, 10. Baskı, Beyrut 1977.

Salih, Subhi, *Kur'an İlimleri*, çev. M. Said Şimşek, Hibaş Yay., Konya ts.

Salim, İbrahim b. Hasan, *Kağiyyetü't-Te'vil fi'l-Kur'âni'l-Kerîm Beyne'l-Gulâti ve'l-Mu'tedillîn*, Dâru Kuteybe, 1. Baskı, Beyrut 1413/1993.

Se'âlibî, Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf Ebî Zeyd, *Tefsîru's-Se'âlibî (el-Cevâhiru'l-Hısân fi Tefsîri'l-Kur'an)*, thk. Ali Muhammed Muavvıd, Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî ve Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, 1. Baskı, I-V, Beyrut 1418/1997.

Sebt, Halid b. Osman, *Qavâ'idü't-Tefsîr*, Dâru İbn 'Affân, I-II, by. ts.

Semerkindî, Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed Ahmed b. İbrahim, *Tefsîru Semerkindî (Bahru'l-'Ulûm)*, thk. Ali Muhammed Muavvıd vd, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1. Baskı, I-III, Beyrut 1413/1993.

Söylemez, M. Mahfuz, "Kur'an'ın Anlaşılmasına Tarihin Etkisi: Kureyş ve Fil Sûreleri ile Necm Sûresi 19-23. Ayetleri Örneği", *Kur'an ve İslami İlimlerin Anlaşılmasında Tarihin Önemi*, ed. M. Mahfuz Söylemez, Ankara Okulu Yay. 1. Baskı, Ankara 2013.

Suyûtî, Celaleddin ve Suyûtî, el-Mahalli, *Tefsîru'l-Celâleyn*, Mektebetü Yasîn, by. ts.

Suyûtî, Ebü'l-Fadl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî, *Müfhemâtü'l-Akrân fi Mübhemâti'l-Kur'an*, thk. Tâhâ Abdurraûf Sa'd, Mektebetü'l-Ezheriyyeti li't-Türas, Kahire 1412/1992.

Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî, *İtkân fi 'Ulûmi'l-Kur'an*, thk. Şuayb el-Ernevût, Müessetü'r-Risâle, 1. Baskı, Beyrut 1429/2008.

- Suyûtî, *ed-Dürü'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî, Merkezü Hicr lil Bühûsi ve'd-Dirâsâti'l-'Arabîyyeti ve'l İslâmiyye, 1. Baskı, I-XVII, Kahire 1424/2003.
- Suyûtî, *et-Taḥbîr fî 'İlmi't-Tefsîr*, thk. Fethî Abdülkâdir Ferîd, Dâru'l-'Ulûm, 1. Baskı, Riyâd 1402/1982.
- Suyûtî, *Mu'tereḳu'l-Akrân fî İ'câzi'l-Ḳur'ân*, thk. Ali Muhammed el-Becavî, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, I-III, by. ts.
- Suyûtî, *Târîḩu'l-Ḩulefâ'*, Dâru İbn Ḩazm, 1. Baskı, Beyrut 1424/2003.
- Süheylî, Ebu'l-Ḳâsım Abdurrahmân b. Abdillâh, *Ġavâmiḩu'l-Esmâi'l-Mübheme ve'l-Eḩâdiṣi'l-Müsneḩe fî'l-Ḳur'ân*, thk. Heysem 'Ayyâş, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1. Baskı, Beyrût 1988.
- Süheylî, Ebu'l-Ḳâsım Abdurrahmân b. Abdillâh, *et-Ta'rîf ve'l-İ'lâm bimâ Übhime fî'l-Ḳur'ân mine'l-Esmâi ve'l-A'lâm*, thk. Mahmûd Rebi', 1. Baskı, Maṭbaatü'l-Envâr, Kahire 1356/1938.
- Şa'ban, Zekiyüddîn, *İslam Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fikh)*, çev. İ. Kâfi Dönmez, TDV Yay. 9. Baskı, Ankara 2007.
- Şâfiî' Muhammed İdris, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammet Şakir, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrut ts.
- Şâtıbî, Ebû İshak İbrahim b. Musa, *el-Muvâfaḩât fî Usûli'ş-Şeria'*, thk. el-Hüseyn Eyt Sa'îd, Mensûrâtü'l-Beşîr, 1. Baskı, I-VII, Fas 1438-2017.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdulkerîm Ebûbekir Ahmed, *el-Milel ve'n-Nihâl*, thk. 'Umeyr Ali Mehnâ, Ali Hasan Fâ'ûr, Dâru'l-Ma'rife, 3. Baskı, I-II, Beyrut 1414/1993.
- Şemrî, Muhammed Abtan Abbas, *el-Mübhemât fî'l-Ḳur'ân'il-Kerîm*, Daru'n-Nümân li'l-'Ulûm, 1. Baskı, Dimeşk 2011/1432.

- Şevkânî, Muhammed b. Ali Muhammed, *Fethu'l-Ķadîr el-Câmiu' beyne Fenniyyi'r-Rivâyeti ve'd-Dirâye min 'İlmi't-Tefsîr*, Dâru İbn Keşîr-Dâru Kelimü't-Ṭayyib, 1. Baskı, I-VI, Beyrut h.1414.
- Şeyhulislam Mehmed Sâhib, “Beyannâme II”, *Sırât-ı Müstaķîm*, C. II, S. 51, (1 Şaban 327/13 Ağustos 325) ss. 386-387.
- Tabâtabâî, Muhammed Hüseyin b. Muhammed, *el-Mizân fî Tefsîri'l-Ķur'ân*, Müessetu'l-'Alemî li'l-Matbûât, 1. Baskı, I-XXII, Beyrut 1417/1997.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed İbn Cerîr, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Ķur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, I-XXIV, Kahire 1422/2001.
- Tabersî, Ebû Ali el-Fazl b. Hasan, *Mecmau'l-Beyân fî Tefsîri'l-Ķur'ân*, Daru'l-Mürtezâ, 1. Baskı, I-III, Beyrut 1427/2006.
- Taşkulak, Hamza, *Kehf Sûresi'ndeki Mübhem, İhtilaflı Konu ve İfadeler*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE, Van 2022.
- Tay, Hekim, “Tefsir Faaliyetlerinde Mübhemâtü'l-Kur'ân İlminin Yeri: Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (Ö. 333/944) Örneği” *Diyanet İlmî Dergisi*, C. LV, S. 3, 2019, ss. 751-781.
- Tirmîzî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre, *el-Câmi'u'l-Kebîr: Sünen-i Tirmîzî*, thk ve neşr. Merkezü'l-Buhûs ve Teķiniyetü'l-Ma'lûmât, Dâru't-Te'sîl, I-V, byy. ts.
- Tiryaki, Ömer - Karataş, Ali, “Mübhemâtü'l-Kur'ân Eserlerine Dair Bir Değerlendirme - Süheylî, Gassânî, İbn Cemâa ve Suyûtî'nin Eserleri Çerçevesinde-”, *Bitlis İslamiyât Dergisi*, C. XXX, S. 1, Haziran 2021, ss. 82-109.
- Tiyek, Fatih, “Kur'ân'da Zamirin Merciiini Tespitteki Bağlamsal Sorun”, *Bilimname Düşünce Platformu*, C. XXVII, S. 2, 2014, ss. 141-157.
- Topaloğlu, Bekir “Tahrîm Sûresi”, *DİA*, TDV Yay, XXXIX, İstanbul 2010, ss. 425.

- Tûfi, Necmeddîn Süleymân b. Abdilkavî b. Abdilkerîm, *el-İksîr fî 'İlmi't-Tefsîr*, thk. Abdulkâdir Hüseyin, Daru'l-Evzâi, 4. Baskı, Beyrut 1409/1989.
- Tülücü, Süleyman, “Celâlüddîn es-Suyûtî: Hayatı ve Eserleri”, *Diyanet İlmi Dergi*, C. XXX, S. 2, 1994, ss. 3-18.
- Udkâvi, Abdulah b. Selâme *Mevsû'atü'l-Esmâi ve'l-A'lâmi'l-Mübheme fî'l-Ḳur'âni'l-Kerîm (Tervîhu Ūli'd-Dimâseti bi Münteḳa'l-Kütübi's-Selâseti)*, thk. Mervân el-Atiyye, Muhsin Harâbe, Mektebetü'l-'Ubeykân, 1. Baskı, I-II, Riyad 1421/2001.
- Useymî, Muhammed Salih, *Tefsîr Usûlüne Giriş*, çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul ts.
- Uzun, Nihat, *Hicri II. Asırda Siyaset-Tefsîr İlişkisi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi SBE, Bursa 2008.
- Uzun, Tacettin, *Arapça Sarf Nahiv Terimleri*, Damla Ofset A.Ş. Konya 1997.
- Ünal, Mehmet, “Sırât-ı Müstakîm ve Sebîlü'r-Reşâd Dergilerinde yayımlanan Kur'ân ve Tefsîrle İlgili Çalışmalar”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. IX, S. 2, Diyarbakır 2007, ss.109-146.
- Vâhidî, Ebû'l Hasan Ali b. Ahmed, *Esbâbu Nüzûlü'l-Ḳur'ân*, thk. Ahmet Sakar, Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîd, 1. Baskı, by. 1389/1969.
- Vâhidî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed, *el-Vecîz fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-'Azîz*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî, Dâru'l-Ḳalem, 1. Baskı, I-II, Dimeşk 1415/1995.
- Vecdî, Muhammed Ferîd, *el-Muşhafü'l-Müfesser*, Matbaatü'l-'Ulûm, 5. Baskı, Kahire 1368/1948.
- Wehr, Hans, *A Dictionary of Modern Written Arabic*, tsh. J. Milton Cowan, spoken Language Services, 3. Baskı, New York 1976.
- Yasdıman, Necla, *Adım Adım Kur'ân Dili*, Kitapçıbaşı Yay. İzmir 2015.

- Yaka, Eyüp, “Debreli Vildân Fâik Efendi’nin (1853-1925) Tavdîhu’l-Mübhemât fi mâ Verade fi’l-Kur’ân mine’l-Kelimât Adlı Eserinin Değerlendirilmesi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 44, 2020/1, ss. 171-189
- Yaşar, Hüseyin, *Kur’ân’da Mübhem Ayetler (Mübhemâtü’l-Kur’ân)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, İzmir 1992.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Ehl-i Sünnet" *DİA*, TDV Yay. C. X, İstanbul 1994, ss. 525-530.
- Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur’ân Dili*, haz. Asım Cüneyd Köksal, Murat Kaya, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay. 1. Baskı, I-VI, İstanbul 2023.
- Yıldırım, Suat, “Kur’ân’ın Nüzûlünden Sonraki Târihî Hâdiselere Tatbik Edilmesi Hakkında”, *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, S.1, Erzurum 1975, ss. 79-102.
- Yüksel, Erdi, *Mübhemâtü’l-Kur’ân Bağlamında Şahıslara İşaret Eden Ayetler*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi SBE, Karaman 2021.
- Yüksel, Muhammed Bahaeddin, “Bir Tefsir Sorunu Olarak Mübhemât Üzerinden Kendini ve Ötekini Okumak”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 13, Haziran 2018, ss. 131-173.
- Yüksel, Muhammed Bahaeddin, “Mahiyet ve Muhatap Açısından Mübhemâtü’l-Kur’ân”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, C. XXI, S. 53, Ocak- Haziran 2018, ss. 55-77.
- Zeccâc, Ebû İshak İbrahim, *Meâni’l-Kur’ân ve ’İ’râbüh*, thk. Abdu’l-Celil Abduh Şelbî, ’Alemü’l-Kütüb, 1. Baskı, I-V, Beyrut 1408/1988.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed, *Kitâbü Tezkiretü’l-Huffâz*, Dâru’l-Kütübi’l-’İlmiyye, I-III, Beyrut ts.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ’*, nşr. Şuayb el-Arnâvût vd, Müessetü’r-Risale, I-XXIII, Beyrut 1401-1405/1981-1985.

Zehebî, Muhammed Hüseyin, *el-İsrâiliyyât fi't-Tefsîr ve'l-Hadîs*, Mektebetü Vehbe, 4. Baskı, Kahire 1990.

Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, Kitâbü'l-Vehbe, I-III Kâhire ts.

Zemaşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf 'an Haqâiki Gavâmiği't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Akâvil fi Vücûhi't-Tenzîl*, çev. Komisyon, ed. Murat Sülün, Türkiye Yazma Eserler Kurum Başkanlığı, I-VI, İstanbul 2016.

Zemaşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, *Esâsü'l-Belâga*, thk. Muhammed Bâsil 'Uyûni's-Suûd, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, I-II, Beyrut 1419/1998.

Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Abdullah, *el-Burhân fi 'Ulûmi'l-Ķur'an*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl Dimyâtî, Dâru'l-Hadîs, Kâhire 2006.

Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Abdullah, *Hz. Aişe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler*, çev. Bünyamin Erul, Otto Yay. 12. Baskı, Ankara 2012.

Zeydan, Abdülkerîm, *el-Medhal li Dirâseti's-Şerî'ati'l-İslâmiyye*, Müessesetü'r-Risâle, 1. Baskı, Beyrut 1426/2006.

Zirikli, Hayruddîn, *el-'Alâm*, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 15. Baskı, I-VIII, Beyrut 2002.

Zürkânî, Muhammed Abdulazîm, *Menâhilü'l-'İrfân fi 'Ulûmi'l-Ķur'an*, thk. Fevvâz Ahmed Zümerli, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1. Baskı, I-II, Beyrut 1415/1995.

ÖZET

ÖMÜR, Selma, Mübhemâtü'l-Kur'ân Edebiyatı ve Mübhem Bilgisinin Tefsirlere
Yansıması

Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Danışman:

Prof. Dr. İsmail ÇALIŞKAN, Ankara 2025, s. 200.

Nüzûlünden itibaren Kur'ân'ı anlama ve yorumlama adına birçok çaba sarfedilmiştir. Bu çabalardan bir kısmı ayetlerdeki mübhem ifadelerin belirlenmesine yöneliktir. Mübhem ifadeler kapsamı, mahiyeti ve yorumlanması itibariyle öznel bir nitelik taşımaktadır. Bu sebeple Kur'ân'daki varlığı hakkında farklı görüşler öne sürüldüğü gibi yorumlanması ve yorumlanmasının gerekliliği hakkında muhtelif düşünceler olmuştur. Özellikle sunduğu sığ ve lüzumsuz bilgilerden dolayı son dönemde ciddi eleştiriler olsa da bünyesinde Kur'ân tefsirine dair önemli bilgiler barındırdığından ötürü tefsirler için önemli bir kaynaktır. Bu çalışmada Mübhemâtü'l-Kur'ân'ın tarihî süreçte yorumlanması ve tefsire katkıları analiz edilmiştir. Çalışma iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde klasik dönemde mübhemleri açıklayan rivayetlerin tefsirlerdeki istihdamı, Mübhemâtü'l-Kur'ân'ın ulûmu'l-Kur'ân kitaplarındaki yeri ve mübhemlerin istismarı olarak kabul edilen öznel yorumları ele alınmıştır. İkinci bölümde aynı metotla çağdaş dönem tefsirleri ve ulûmu'l-Kur'ân kitapları incelenmiştir. Bunun yanı sıra konunun eleştiri alan yönleri konu edinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: mübhem, rivayet, hitâbî mübhem, kıssâî mübhem, lafzî mübhem, mübhemâtü'l-Kur'ân, ulûmu'l-Kur'ân.

ABSTRACT

ÖMÜR, Selma, Mubhamā't al-Qur'ān Literature and Reflection of Mubham

Knowledge to Tafsirs,

PhD Thesis, Ankara University Graduate School of Social Sciences, Advisor:

Prof. Dr. İsmail ÇALIŞKAN, Ankara 2025, p. 200.

Since its revelation, many efforts have been made to understand and interpret the Qur'an. Some of these efforts have focused on identifying the ambiguous (*mubham*) expressions in the verses. Ambiguous (*mubham*) expressions inherently carry a subjective nature in terms of their scope, essence, and interpretation. Consequently, while differing opinions have been put forward regarding their existence in the Qur'an, there have also been various perspectives on how -and whether- they should be interpreted. Although it has faced significant criticism in recent times -particularly for its superficial and unnecessary details- it remains an important source for Qur'anic exegesis due to the valuable insights it contains. This study analyzes the interpretation of *mubhamat al-Qur'ān throughout* history and its contributions to exegesis. The study consists of two parts. The first section examines three key aspects: The utilization of explanatory traditions (*riwāyat*) clarifying ambiguous passages (*mubhamāt*) in classical exegetical works, the conceptualization of *Mubhamāt al-Qur'ān* within the discipline of Qur'anic sciences (*'ulūm al-Qur'ān*), and subjective interpretations regarded as hermeneutical overreach in dealing with textual ambiguities. The second section employs the same methodology to examine contemporary tafsir works and Qur'anic sciences (*'ulūm al-Qur'ān*) literature. Additionally, it engages with critical aspects of the subject that have drawn scholarly critique.

Keywords: mubham, riwāyeh, al-mubham al-gisāsiyyah, al-mubham al-ḥitābiyyah, al-mubham al-lafziyyah, Mubhamāt al-Qur'an, 'ulūm al-Qur'ān.